

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

35. AASTAKÄIK 2023 NUMBER 9 (414)

Püha on maa

Mark Metsa, Rasmus Kristofer Randla, Marta Liise Demjanov, Henri Kirschenberg, Brenda Regina Reinaru, Anna-Magdalena Peterson, Nora Tamra, Annabel Soode, Sundari Lüllmann . 1539

Oli 1944. aasta 17. september

Esto Loog 1548

Teadlane teeb teadlasena väärtusotsustusi

Richard Rudner 1555

Tõlkinud Endla Lõhkivi

Richard Rudner sotsiaalsetest väärtustest teaduses

Endla Lõhkivi 1564

Kolm maailma

Karl Popper 1567

Tõlkinud Tanel Pern

Mälestusi dekonstruktsioonist

Märt Väljataga 1593

Veenmisretoorika (Nietzsche)

Paul de Man 1621

Tõlkinud Märt Väljataga

Kaks fragmenti

Friedrich Nietzsche 1635

Tõlkinud Märt Väljataga

Luulet	<i>Peeter Ilus</i>	1639
Hobukastani teekond Eestisse	<i>Heldur Sander</i>	1645
Arengupsühholoogiast muutuvas ajas: Tagasivaade poolele sajandile	<i>Tiia Tulviste</i>	1670
Psüühilistest asjaoludest tingitud suguelundite valulikkus naistel: Psühhoanalüütiline vaade keha ja meele terviklikkuse lähtekohast	<i>Meelis Sütt</i>	1679
<i>Arvustus:</i> D. W. Hamlyn. <i>Metafüüsika</i> . Tlk ja järelsõna Märt Väljataga. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2021. 333 lk.	<i>Uku Tooming</i>	1698
Abstracts	1706
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LX	<i>Herbert Normann</i>	1715

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Fotod lk 1554, 1592, 1638, 1644, 1728:

TALIS TAIM (1985) on graafiline disainer ja fotograaf;
taimdesign OÜ.

PÜHA ON MAA

*Mark Metsa, Rasmus Kristofer Randla,
Marta Liise Demjanov, Henri Kirschenberg,
Brenda Regina Reinaru, Anna-Magdalena
Peterson, Nora Tamra, Annabel Soode,
Sundari Lüllmann*

MARK METSA:

Mis annab meile päike, kui tal pole maad, mida soojendada? Mis annab meile soojus, kui tal pole hinge, mida valgustada? Mis annab meile valgus, kui tal pole inimest, keda saata? Mis annab meile saatus, kui tal pole pühadust, mida täita?

Tahaksime rohkem võtta kui anda. Tahame võtta päikest, tahame võtta seda, mis üle jääb, ja üleüldse tahame võtta kõigest parimat. Aga kui me kõik ära võtame, mis jääb siis üldse alles?

Selleks et võtta, tuleb anda. Maa, mis annab päikese, võtab külma. Maa, mis annab valguse, võtab pimeduse. Maa, mis annab tähenduse, võtab tähendusetuse.

Aga anda on raske. Anda ühele maale oma truudus tähendab anda ära oma sõltumatus. Sõltuda ühest maast tähendab siduda ennast temaga nii halvas kui ka heas. Nii nagu Johann Voldemar

2022. aasta septembris kuulutas XIII noorte laulu- ja tant-supeo "Püha on maa" kunstiline toimkond välja kõnevõistluse 7- kuni 27-aastastele lastele ja noortele. Kõnesid hinnati vanuseastmetes 1.–4. klass, 5.–9. klass, 10.–12. klass ja 20–27-aastased noored. Laulupeo kunstilise toimkonna juhid ja lavastaja valisid välja üheksa kõnet, mille autorid need 2. juulil 2023. aastal Tallinna lauluväljakul peetud laulupeol ette kandsid. Vt koos videosalvestustega 2023.laulupidu.ee/laulupeol-kolanud-koned.

Jannsen, Aleksander Kunileid ja paljud teised sidusid end Eesti vaimuga igaveseks, kui korraldasid 1869. aastal I üldlaulupeo. Nad sidusid end millegagi, mis oli alles nii õrn, aga juba paljudele vastukarva.

Miks siis antakse? Eks ikka sellepärast, et kord saadakse vastu ka. Kõik meie, eestlaste pingutused on olnud selleks, et meil oleks oma püha maa. Maa, mida soojendab päike. Hing, mida valgustab soojus. Inimene, keda saadab valgus. Saatus, mis täidab pühadust.

Meie esivanemad on palju andnud ja nüüd viimaks on meil ka midagi võtta.

Meenutuseks, miks tasub meil ka edaspidi anda, kordan esimesel üldlaulupeol kõlanud laulusõnu:

*Kui jo jõed röömsast jooksvad,
metsad lehtes kohhavad;
kui jo lilled väljal öits'vad,
linnud metsas laulavad;
kui jo karjad väljas käivad,
lapsed vainul huikavad:
siis on õiged laulo pävad,
mis meil' palju rõmo saatvad;
siis on rөөm! siis on rөөm!*

Soovin, et me oleksime tänulikud oma eelkäijatele, kes on seda rөөmu külvanud! Soovin, et meil kõigil oleks seda rөөmu anda ja võtta!

RASMUS KRISTOFER RANDLA:

Mida te siin teete?

Kas laulupidu tähistate?

Nojah. . .

Tõtt-öelda ei usu ma, et keegi siit vaid laulupidu tähistaks, sest täna tähistame me tervet Eestimaad! Ole tervitatud, isamaa!

Vahel öeldakse, et Eesti on väikeriik. Kõigil, kes nii väidavad, soovitatakse tulla ühele laulupeole. Vaadake endi ümber: täna tä-

histavad siin tuhanded inimesed Eesti maad, eesti rahvast ja eesti pärimust.

Mis väiksest riigist nad küll räägivad? Kas see tundub teile nagu väike riik?!

Mulle tundub, et täna on Eesti hoopis maailma suurim riik, ja seda vaid tänu teile, eestlastele.

Sest teie oletegi need, kes teevad meie maa nii suureks. Oma sõnadega, oma tegudega, oma usuga Eestisse.

Juhan Viiding kirjutas kord:

*Mis on see inimese osa
siin laias ilmas?
End mitte ära magada.
Pea seda silmas.*

Ja kui teile tundubki vahel, et kõik on tulutu, et kõik saavutamist vääriv on juba saavutatud, et olete end ära magamas, siis soovitan ma teil mõelda tänasele päevale, sest täna, ma kinnitan teile, oleme me ärkvel!

Ma soovin teile ilusat Eestimaad!

Aitäh!

MARTA LIISE DEMJANOV:

Sõna *püha* seostub mulle ühe tundega — täidetud vaikusega. Hoiatud vaikusega, kuidagi üles tõstetud ja erilise vaikusega. Sellise vaikusega, mille sees olles sa tajud, et oled parajalt pinges ja parajalt vaba. Kui öeldakse — püha on maa, siis joonistub mu silme ette pilt, millel valgus helgib inimeste silmades ja õhus on seesama täidetud vaikus.

Selline püha olek või hoiak ei teki mitte ainult tähtpäevadel või üldse tähtsatel sündmustel. Mõnikord võib see täidetud vaikuse tunne või heli tekkida ka seistes bussis inimeste keskel, keda sa ei tunne, aga kellega sul on mugav, sest tead, et oled nendega kuidagi ühenduses, seotud. See tunne tekib mul alati seistes laulukaare all koos inimestega, keda näen elus esimest korda,

ometi miskipärast usaldaksin neile selles pühaduses kõik oma saladused. See, et oleme kõik omamoodi pingutanud, harjutanud ja liikunud ühe ja sama eesmärgi poole, teeb pühadusest müstilise ühtekuuluvuse tunde.

Mul on hea meel, et aastaid tagasi astuti samm, tänu millele mina ja meie saame osa valgusest, millest on juttu Hando Runneli luuletuses “Valgust!”, ja et me saame laulda nendel kallastel, mille üle võideldi aastaid tagasi. Et ka meie, noored, oleme osa sellest pühadusest, mida meie vanemad ja vanavanemad Vabariigi aastapäeval tunnevad.

HENRI KIRSCHENBERG:

Tänase kõnega soovin tähistada maa pühadust. Tähistada loomi, linde, tähistada loodust. Soovin tähistada soid, metsi, rabasid ja ka rahvast. Tähistada kõike, mida see maa on meile andnud.

Pühäl Maarjamaal on palju ilu kõiges. Kõndides pühade järvede kaldail kuuvalguses. Lauldes töotusi lehte lõõnud hiiepuude all pika rohu sees. Suvel sooja päikese all ringi joostes ja talvel lumememmi tehes.

Me peaksime kiitma oma püha põhjamaad kõigi nende ilusate hetkede ja paikade eest, mis ta meile andnud on. Kiitma mesilaste eest, kes lendavad mesipuu poole. Selle valguse ja ilusa keele eest. Kiitma kajakate legendaarse lennu eest.

Lõpetuseks soovin öelda, et hoiame oma püha maa puhtana. Puhtana prügist. Puhtana kuritegudest. Puhtana mustadest mõtetest, et elu saaks edasi voolata.

Püha on maa, valgust, oh valgust!

BRENDA REGINA REINARU:

Milline võrratu maa! Millised kordumatud vaated! Kelmikad päikesekiired tantsivad seinal, hüplevad nohisevale ninale, julgemad kõditavad laugusid. . . Avan silmad, suunan pilgu aknast välja ja

taipan, et rändan oma mõtetes mööda kannatustes kauniks jäänud Maarjamaad.

Nii mõnus on hommikuti kõndida murul, kaste jalataldu niisutamas, keskpäeval uidata kõrgeks kasvanud heinakõrte vahel, nautida suveõhtuid, mil päike ei loojugi. Kord aastas avaneb jaaniöö maagiline maailm — jaanipäeva varahommikud näevad siin välja nii muinasjutulised, et võibki imetlema jääda. Suveööde võlu jagub vaid lühikeseks ajaks, kuid teisedki aastaajad on siin võrratud.

Talvise metsa valem vaikus, mille katkestavad eemal eksleva kuningliku põdrapulli sammud. . . Hämar legendik pakub lummat vaatepilti kolmes koduvärvis: valge lumi, must mets, sinine taevas. Loodan südamest, et saan aastakümnete möödudes sarnast ilu jagada oma lastelastega, et see on jääv. Püha on loodus mu sünnimaal.

ANNA-MAGDALENA PETERSON:

Püha on maa, ta järved ja kaldad. Püha. Aga mida tähendab “püha” eesti inimesele, eesti noorele?

Et miski saaks olla püha, peab sellesse *uskuma*. Piisab kas või ühe inimese usust, et asi saaks olla püha, olgu see siis inimene, Jumal, sündmus, ese. Ometi ei oleks meil hetkel siin koos külge külje kõrval nii kitsas, elev ja uhke olla, kui meie esivanemad poleks pidanud pühaks koos ühte ja sama: isamaad, Eestimaad. Oleks ju ka võinud niisama leppida, nagu see on olnud saatuseks tuhandetele vähemusrahvastele, et oma riiki enda kultuuri viljelemiseks ei saa. Aga meie vaarisad ja -emad võtsid nõuks uskuda, et on võimalik luua riik puhtalt rahva ja kultuuri põhjendusega. Inimesed pidid olema selle uue rajatise ehituskivideks, vaheaineks keel, laulud ja kombed. Meie kodumaa pühitseti nende laulu, vere, töö ja usuga.

“Päike on meile seesama mis saatus.” Oleme saadetud selle päikese alla oma ülesannetega. Just ülesannetega, mitte ühe ülesandega. Mõne ülesanne on muuta maailma, mõne oma seda liigselt muutumast hoida. Meil kõigil on oma isiklike ülesannete

kõrval ka ühine missioon. See on: hoida, kaitsta, arendada seda maad, neid järvi, kaldaid, mis meile pühitsetud on. Meie maa ei ole suur, nagu pole seda ka meie rahvaarv. Aga suur peaks olema tahe ja püüe seda olemasolevat armastada, ja mitte ainult paaril päeval aastas, närides kiluvõileiba ja vaadates isamaalisi kõnesid. Armastus väljendub palju sügavamalt tegudes kui sõnades.

Riik — see ei ole ainult poliitika ja põhimõtted. See on ka kultuur, mets, kasvatuse, lapsed, vanurid, sündmused, ühishingamine, ajarütm, perekond. Aga mida, mida saab üks noor inimene riigi heaks teha?

Hoida oma süda avatuna, märgata ja aidata, hoolida ja hoolitseda. See on lihtsaim tee leida viis meie kodumaad armastada. Meie esivanemate pühitsus nõuab seda, meie järeltulevad põlved kohustavad meid selleks.

Palju jõudu meile kõigile, palju armastust sulle, püha kodumaa!

NORA TAMRA:

Maa.

Siin on minu ema ja isa, minu õed ja vennad, minu sõbrad.

Siin on ilu ja tõesus ja headus.

Minu maal on mets. Männilatvade katus ja kuuseokste sein on meie maa kaitsjad. Ka meie kohus on teda hoida. Kui meist on kadunud headus ja tõesus, siis metsast leiame selle alati üles.

Minu maal on taevas. Ilma taevata ei oleks meil pilvi ega vihma, lund, äikest. Kui oled kodust kaugel ja igatsed tagasi, siis öös tähti vaadates tead, et needsamad tähed paistavad ka sinu kodu kohal. Taevast saame me valgust oma maale, mis aitab meil märgata ilu.

Minu maal on meri. Müstiline ja tõeline. Meri on oma lõputuse ja ettemääramatusega meile saatuse märgiks. Temaga käib kaasas jõud ja vägi, mis on üheaegselt nii hirmutav kui ka tuge pakkuv. Meri on meile meie paiga meeldetuletajaks, et me ei unustaks oma naabreid ja iseennast nende kõrval.

Minu maal olen mina. Mind on kasvatanud minu metsad oma orgude ja järvedega. Minuga on alati olnud taevas, mis ei lase mul kunagi unustada oma maad ega jääda vaid iseendaga valguseta varju. Mind on õpetanud meri, kuidas olla tugev ja õiglane kõigi ja kõige vastu enda ümber. Kiitust ja saatust all laotuse laulda.

Lilled. Heinamaa. Päikesepaiste. Need on meie kodu, meie maal.

Minu Maa, ma tänan sind.

ANNABEL SOODE:

“Kõige tähtsam on siin ilmas, et sa tunneks austust” oli viisijupp, mis jäi kõlama kunagi ühest suvelavastusest. Austus inimeste, riigi, kultuuri, maa, looduse ja elu vastu. Ilus mõte. Kui suudaksime seda põhimõtet päev-päevalt pühendunumalt järgida, oleksime juba paremad inimesed. Vähemalt püüdlustelt. Donquijotelik ideaaltruudus on lõpuks ainus, mis meile jääb. Sest kui kaovad ideaalid, siis kaob ka pühadus, kaob siht. Aga mis on meie siht? Miks me siin ühiselt iga paari aasta järel lauluväljakul koos käime? Kuhu või kelleks püüdleme? On see pelgalt mugav kuuluvustunne, mis meid ajendab, või on sellel mõtestatum eesmärk?

Kultuuriloos käsitleme ja otsime end eestlastena ikka läbi ühise mineviku. Jaan Kaplinski kartis, et jääme oma mütoloogilisse rolli liigselt kinni, kuid selleks, et midagi muuta või parandada, tuleb oma harjumuspärasest rollist välja astuda. Näha pilti neutraalsemalt ja laiemalt. Ent siiski ikka ja alati otsustada. Kuid mitte otsustada kergekäeliselt. Kellegi või millegi üle.

Viivi Luik räägib ühes oma “Õöülikooli” loengus nii: “Kui pühad mõisted kaotavad oma tähenduse, siis kaob ka inimeseks olemise tõde, armastus elu vastu ja aukartus surma ees.” Kuna kunst muutub kunstiks alles siis, kui teos kohtub publikuga, võib ka kõige lihtsamas suhtluses näha kunsti, midagi palju väärtuslikumat, kui harjunud oleme. Aja olemiskihhi ja kultuuripinnase moodustavadki needsamad seosed, erinevate kunstide seosed. Ja kui pühadeks hetkedeks võivad kujuneda just väikesed teineteise märkamised. . .

Niisamuti märgakem ka meie riigi tervist ja riigi vaimset hügieeni. Eestit ei hoiu suured maavarad ega lõputud rahamäed, ainult vaim. Ja kui habraneb me vaim, laguneme laiali. Jaak Jõe-rüüt sõnab: “Elu üks paradoks seisneb selles, et riiklik iseseisvus ei garanteeri vaimset, ehkki rahva vaimne sõltumatus võib teatud aja ja mingil määral eksisteerida ka ilma riiklikuta.”

Palun panustagem vaimsusesse ja koos olemisse. Ilma ei saa.

Soovin meile tarkust ja tähelepanelikkust oma ümbritsevate suhtes.

Püha on maa.

SUNDARI LÜLLMANN:

1. Jumala kui kõigest argisest ja maisest kõrgemal seisva olendi olemisvaldkonna kohta, mis on eriliselt väärtustatav ja austatav.
2. Jumalaga lähedases ühenduses oleva v. vaga isiku, samuti tema meelelaadi, eluviisi kohta; ka pühakute nime koostis-osa.
3. Selline, mis on Jumalale, jumalustele, jumalateenistuseks määratud ja pühendatud v. mille vahendusel Jumal, jumalus end ilmutab ja millele seetõttu osutatakse erilist austust.
4. Eriti sügavat austust, lugupidamist vääriv, ülimalt aukar-tuses austatav; selline, mida ei tohi rikkuda, labastada jne.
5. Esineb rahvapärastes ütlustes ja ehmatust, imestust, ülla-tust väljendavates hüüatustes.

Need on eesti keele seletava sõnaraamatu definitsioonid sõ-nale “püha”. Kuid mida rohkem sõnu kasutatakse, et üht mõistet sõnastada, seda vähem mõistetakse päriselt selle tähendust. Nii-siis, mida tähendab püha?

Kas pole see lihtsalt teine sõna armastuse kohta? Kõige puh-tam ja siiram armastuse vorm? Püha on habras. Habras kui ek-sinud talvine liblikas, kuukiire valguslaik vanal kodusel seinal, meelespeadest allee. Habras kui meie isamaa.

Püha tuleb hoida. Tuleb hoida meie maad, metsi ja allikaid, põllulilli ja mesilinde, musta mulda ja valget lund. Helgust ja lootust ja üksteist. Püha tuleb hoida ja armastada. Nii saame osaks igavikust, ükskõik kas vabana või vaid südames varjatud eestlasena. Sest pühadust ei saa sellelt maalt keegi võtta. Pühadust ei saa meie kodult keegi võtta.

Helgus ja lootus ja laul on olnud meie kaitse. Vaprus ja armastus meie rüü. On aeg armastada oma minevikku, olevikku ja seda, mis tuleb. On aeg armastada!

MARK METSA (2004) lõpetas 2023. aastal Vanalinna Hariduskolleegeiumi.

RASMUS KRISTOFER RANDLA (2004) lõpetas 2023. aastal Vanalinna Hariduskolleegeiumi.

MARTA LIISE DEMJANOV (2005) õpib Püha Johannese gümnaasiumis.

HENRI KIRSCHENBERG (2010) on Saue Kooli õpilane.

BRENDA REGINA REINARU (2009) on Tartu Hansa Kooli õpilane.

ANNA-MAGDALENA PETERSON (2004) lõpetas 2023. aastal Vanalinna Hariduskolleegeiumi.

NORA TAMRA (2004) lõpetas 2023. aastal Vanalinna Hariduskolleegeiumi.

ANNABEL SOODE (2004) lõpetas 2023. aastal Vanalinna Hariduskolleegeiumi.

SUNDARI LÜLLMANN (2004) lõpetas 2023. aastal Vanalinna Hariduskolleegeiumi.

OLI 1944. AASTA 17. SEPTEMBER

Esto Loog

Juba pruunikaks muutuvate lehtedega lepavõserikust, kus rühm mehi ründesignaali ootas, paistis läbi sombuse udu tume ja rahutu jõgi.

Teist tundi — see aeg tundus sajanditesse küündiv — ootasid nad võssa kaevatud kaevikuis, märg pihk pitsitamas külma automaadipära, kust voolas kehasse ja haaras neid üleni endasse kummaline kaine rahu. Tihe udu oli rünnaku algust edasi lükanud ja nii teadmatult teinud paljudele nendest meestest üliväärtusliku kingituse — andnud veel ühe tunnikese valgust.

Hando oli toetanud selja vastu kaeviku savist külgseina ja vaatas tühja pilguga musta puujuurt, mis vingerdas mööda punakat jalgealust ja meenutas talle nastikut, keda ta lapseas maal oli näinud ja kelle eest ta nagu välk vanaema kaitse alla oli liipanud. Silma ette kerkis igasugu pilte, ent need ei võtnud selget kuju ega omandanud kindlat seost eelneva ja järgnevaga. Ta nägi nagu filmis üksikuid kaadreid oma senisest elust: ennast jooksmas mööda Pärnu agulitänavaid, vanaema juures maal lehma karjatamas, siis oma vanemaid, gümnaasiumikaaslasid Tartust. Nende piltide vahele tükkisid katkendid tööpatist, sanitaarpataljonist, kus ta ligi neli kuud kopsupõletikku ravis, viimasest kiirrännakust Narva juurest Lämmijärve äärde ja paljust muust. Lõpuks sulasid kõik need pildid mingiks kirevaks värvirõngaks, mis järjest heledamaks muutus. Siis arenes sellest aeglaselt välja kujutelm kühmus eidekesest, kes kohendas juba närtsima hakanud lilli hõreda

rohuga kaetud madalal künkal. Mööda eidekese kortsunud nägu veeresid alla üksikud pisarad, mis vastu taimi põrgates libisesid edasi kolletanud maale. Selle eide näos ja olemises oli Handole midagi väga tuttavat, aga mis see oli ja kellega too sarnanes, seda ei suutnud ta kuidagi taibata.

Järsult kostvat mürinat ja vihinat ei suutnud poiss kuidagi selle mõttepildiga seostada ning nii jäi talle arusaamatuks, mis lahti on. Õnneks hajus pilt silma eest. Hando tundis naabri automaadipära müksatust ja taipas siis, et lõpuks on alanud suurtükitali.

Ta mõistus kainenenes järk-järgult ja jõudis tagasi reaalsusse. Suurtükkide kanonaad pidi tal peaaegu kõrvad lukustama, ehkki ta oli seda kümneid kordi kuulnud. Hävituslennukid pikeerisid madalalt. Taipamata midagi teha, jäi ta paigale, ent nähes, kuidas teised mehed askeldavad ja ennast rünnakuks sättivad, hakkas ka Handosse elu tulema.

Kaua kõveras olnud jalad ei tahtnud algul sõnagi kuulata. Vaevaliselt sirutas ta ennast ja komberdas veidi mööda kaevikut. Veri hakkas liikuma ja harjusid ka jalad.

Hando seadis vööle talle antud granaadid, samasse leidsid ko- ha tagavarapidemed. Olles ennast nii korda seadnud, piilus ta üle kaevikurinnatise. Teisel kaldal tõusid kohutava undamise ja vilistamise saatel taevasse mullapilved. Ta mõtles järsku, et kui põrgu oleks olemas, oleks vist seal viibimine ligilähedane tollel kaldal olemisele, ja hämmastus ka ise oma mõttekäigust. Üksikud eksinud mürsud löid taevasse tuhmi veesambaid. Udumüür oli lõhenenud ja andnud maad tulele ja leegile tärkavas sügishommikus.

Hando heitis pilgu oma käekellale, selle hõbedased osutid näitasid kolmveerand kaheksat. Ta jõudis veel mõelda, et enne oli kell olnud samapalju ja ju on nüüd seisma jäänud. Kui roheline raketivalgus kattis korraks kumava taeva ta kohal, oli ta paari hüppega kaevikust eemal ning leidis ennast teiste poiste kõrval kiiruga parve jõe poole vedamas.

Parv lendas hooga vette, vajudes korraks vee alla, ent tõusis kohe pinnale ja pritsis viijad läbimärjaks. Seda polnud kellelgi aega tähele panna. Hando aitas nüüd juba lastiga parve kaldast eemale lükata, hüppas siis parvele ja hakkas lauajupiga samuti

vees sumama. Ta pilk haaras kümneid samasuguseid sõiduvahendeid, nende vahel automaate pea kohal hoidvaid ujuvaid mehi, ja kõige sekka veest tõusvaid pritsmesambaid. Vastaskallas oli elustunud, saates pidevalt valgusesähvatusi ja vilinal lendavaid mürske parvedele vastu. Trasseerivad valangud tippisid mööda vett üsna parve ääres ja Hando märkas, kuidas tema ees seisev Ants, üks Tallinna poiss, kes mopiga nagu temagi, käharate valgete juuste ja kiitsaka kehaga, järsku tardus ja siis nagu raskelt ohates vee poole vajuma hakkas. Hando viskas laua eemale ja püüdis temast kinni haarata, aga samas kõigutas vette langenud mürsust tekkinud laine parve ning takistamatult neelas vesi sõbra.

Rohkem polnud sellele aega mõelda, ta laskus põlvili veel vaigust lõhnavaile männipalkidele, ning vabastanud kaitseriivi, hakkas lühikeste valangutega tikkima eesolevat tundmatust. Kohati tulid veepinnal allavoolu punased laigud ja mingid tombud. Üks neist jäi pidama palgiotste külge just Hando lähedusse. Ta nägi tundmatuseni moonutatud inimest, õigemini polnudki see enam inimene, vaid verine pundar. Hando surus tahtmatult silmad kinni ja tundis, kuidas kurku tekib hapu klomp. Ta oli palju näinud surma, ent see ei muutnud teda kunagi ükskõikseks, vaid iga uus laip kutsus temas esile eriti ränga kibestuse ja vastumeelsuse.

Ta avas vägisi silmad ja samas oli nähtu kuhugi kaugele jääv minevik, mis ei leidnud enam ruumi järjest uute teadmuste juures.

Viimased meetrid sumasid nad taas vees. Jõepõhi oli siin üle ootuste kõva ja ka vesi ei ulatunud palju üle põlve. Tunda andis juba sügisene külmus, aga ikkagi oli Handole see vesi läbi ja lõhki tuttav — sadu kordi oli ta gümnaasiumiajal lõõmavatel suvepäevadel end selles jões leotamas ja jahutamas käinud. Ent siis olid veepinnal vaid üksikud harvad tuulevirvetused ja päike säras kiita saanud lapsena üksikute vahuste pilvetortide vahelt.

Sääririkud vajusid ülessongitud maasse. Hando jõudis hüpete-ga märja musta kaldakivini ja heitis selle varju, vahetades kiiruga ketta, ja saatis sealtsamast prooviks lühikese valangu tuldsähviva varje poole. Käsi ja silm ei vääratanud, sealt polnud enam surmatuld karta.

Edasiliikumine läks üle ootuste kergesti, võrreldes seda eelmiste lahingutega. Hando imestas, et polnud rajatud traattõkkeidki ja miiniväljugi ei paistnud olevat. Kõige rohkem hämmastas teda, et polnud isegi kaitseks nii vajalikke kaevikute tranšeesid. Omapärane strateegia, mõtles ta.

Must kaldamuld oli pahupidi pööratud. Ridamisi olid suured mürsulehtrid, mille põhjas ennast nähtamatuks sai teha, ise siiski kõike nähes. Ka too lehter, kuhu ta nüüd jõudis, oli kahemeetrise läbimõõduga ja üle meetri sügav, nii et ta sai seal veidi hinge tõmmata ja jällegi ketast vahetada. Märgade põlvede all tundis ta äkki midagi ligast. Ja samas tuli talle peale samasugune tunne nagu ennist parvel, sest ta pilk haaras endasse unustamatu ja võika pildi. Mälu fikseeris selle fotona: mustal lehtripõhjal lebas inimese käsi. Ainult käsi, ja selleltki olid veel mõned sõrmed ära võetud. Pilt näis hooletu skulptori ateljeepõrandana, kuhu too oma töö on ebaõnnestumise pärast visanud. Ühes näpus nägi Hando sõrmust. Pähe kerkis üks äsjane kuuldus ja ta taipas, et see on eestlase käsi, sest sõrmes oli nii palju nähtud hõbedane sõrmus kolme lõvi ja sinimustvalge lipuga. Kuuldused osutusid siis tõeks: nende vastas olid eestlased. Hetke jooksul Hando kõhkles, siis rebis pilgu võikalt vaatelt, korraks nägi ta vette vajuvat Antsu ja samas teda nukralt kitarri mängimas ja oma kodust jutustamas. Siis liikus ta hüpetega edasi eemal asuva lagunened lauahunniku juurde, mis rahulikel aegul oli olnud ilmselt küün.

Ta nägi jooksvat hallis vormis meest ja vajutas instinktiivselt päästikule. Mõne sammu järel hakkas mees tuikuma ja vajus siis kägarasse. Handot sundisid tagant ta kaotatud sõbrad, ta tappis, tappis kõiki, kes olid teises mundris, sest ta tahtis jõuda koju, oma isakoju, tahtis näha Hellet. Jah, Hellet! Temale mõtles ta tihti, meenutas vähimaidki üksikasju nende kohtumistest ja tundis teda oma käte vahel. Ent joon oli tõmmatud nende vahele. Ja nii oli peale ametliku rindejoone veel aususe ja südametunnistuse joon. Ta tahtis jõuda koju, aga tahtis seda teha ausalt, ilma ennast häbitamata. Palju kiiremini jõudsid koju need — kui üldse jõudsid —, kes Velikije Luki all ilma tulistamata üle selle joone astusid. Neid ei meenutatudki enam. Ka Hando jaoks olid nad olnud ja pidid

jääma ka tulevikus, kui veel kunagi kohtuma juhtub, tühjaks kohaks.

Mõned-teised meetrid temast eemal, kust alles viiv tagasi üksikud püssipaigud plaksatasid, oli jäänud vaikseks. Ka üldises lahingus tekkis hetkeline vaikus, vastased nagu oleksid kogunud jõudu uuteks, veel ägedamateks ja verisemateks võitlusteks. Selles pühalisel vaikusel hoomas Hando kõrv oma läheduses nõrka, ent ärevat eestikeelset kõnet. Tehes kaare, roomas ta ennast hoolikalt mullatükkide taha varjates lähemale. Samasuguses miinilehtris, kust ta alles tulnud oli, nägi Hando kõigepealt kahte läbi ja lõhki tuttavat mütsi. Need olid ju tema kooli mütsid: Tartu reaalkooli mustoranžid. (Kuidas küll see tüdrukute lauluke nende kohta oli: “Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen. . .”¹ Veidi allpool paistsid kahe poisi pead ja lõpuks ulatus ta silm nägema veel kahte kulunud ja määrdunud ülikonnaturja. Ta jäi kuulama. Poisid olid surunud ennast külitsi teineteise vastu ja paistsid midagi ärevalt arutavat. Vilin summutas sõnad. Hando nägi, kuidas nad midagi kohmitsesid, siis end kartlikult liigutama ja ümber piiluma hakkasid. Üks poistest pöördus ümber, ja nähes enda selja taga Punaarmee vormis meest, haaras veidi eemal lebava püssi järele. Instinktiivselt andis Hando lühikese valangu. Müts lendas poisil peast ja ta vajus seliti märjale mullale. Handol jäi üllatusest sõrm päästikule ja kogu magasinitäis kuule lendas omadele vastu. Ta tundis seda poissi! Tundis liigagi hästi. See oli tema pinginaaber, omamehelikult Meints — ametlikult Meinhard —, kellega koos küllalt tempe oli tehtud ja teineteist tihtigi hädast välja aidatud. Tollesama Meinhardi oli ta nüüdsama tapnud. Hando seisis liigutamata, ta silmad liikusid koos verenirega, mis voolas tema pinginaabri kaelast.

Pauku Hando ei kuulnud. Teine poiss, kuuldes automaaditärinat, oli haaranud oma püssi. Hando tundis vaid, kuidas kõrvetav valujuga lõi läbi vasaku õlapoole, ta jõudis veel märgata teise poisi kohkunud nägu ja püssi tema käes (imestas: miks Jaapani vint?), siis kerkis udusena ta silma ette pilt Hellest kõrvuti ühe sakslasega. Juba vajudes nägi ta kühmus eidekest künka juu-

¹Sks k “Kas tunned maad, kus õitsevad sidrunid. . .”. *Toim.*

res (see kungas oli siis kääbas) ja nüüd mõistis ta täie selgusega, kellega see eideke sarnaneb. See oli tema ema, kuid väga palju vanem. Ja siis ei näinud ta enam midagi. Maas lebav poiss tundis vaid, kuidas hakkas olema järjest kergem, nii kerge, et ta peaaegu lendles, ja siis vajus kõik kuhugi kaugusse.

1974/1975

ESTO LOOG (1958) on avaldanud *Akadeemias* luulet pealkirja all “Väsinud armastus” (2008, nr 12, lk 2373–2675) ning Ritva Hapuli, Anu Koivuse, Päivi Lappalaise ja Lea Rojola artikli “Uut naist otsimas” tõlke (1993, nr 9, lk 1917–1931). Käesolev kirjatöö saavutas 1975. aastal korraldatud koolinoorte kirjandusvõistluse “Nad võitlesid kodumaa eest” vanemas rühmas I koha.

TALIS TAIM. Töövari (pargivaht) (Namiibia, 2020)

TEADLANE TEEB TEADLASENA VÄÄRTUSOTSUSTUSI

Richard Rudner

Tõlkinud Endla Lõhkivi

Küsimust sellest, missuguses seoses on väärtusotsustuste tegemine, nagu neid üldjuhul eetikas mõistetakse, teaduse meetodite ja protseduuridega, on kirjanduses arutatud nii laialt, et see on jõudnud “nüriduse müstilise piirini”,* kui kasutada e. e. cummingsi kujundit. Sellegipoolest, ehkki mõningase kartusega, tundub mulle, et samal teemal on edukalt võimalik üht-teist veel öelda.

Nimelt on see küsimus veel kord huvitaval ja tabaval moel üles kerkinud hiljuti avaldatud aruteludes Carnapi (1998) ja Quine'i (1951) vahel, mis on puudutanud keelesüsteemi valiku ontoloogilisi sidumusi.

Vaatlen seda arutelu üksikasjalikumalt allpool, esialgu aga vaadeldgem lühidalt “fakti ja väärtuse dihhotoomia” praegust olukorda, nagu seda on mõnevõrra hooletult kutsutud.

Ma ei pea piisavaks argumente, mida harilikult esitavad need, kes usuvad, et teadlased teevad möödapääsmatult väärtusotsustusi. Teiselt poolt, mõnede vastupidistel seisukohtadel olijate vas-

The Scientist *Qua* Scientist Makes Value Judgments. — *Philosophy of Science*, Vol. 20, No. 1, Jan., 1953, pp. 1–6.

Copyright © 1953 by Cambridge University Press.

*“The Mystical Moment of Dullness” on E. E. Cummingsi 1926. a kirjutatud luuletuses “Poem, or Beauty Hurts Mr. Vinal” (Luuletus ehk Ilu teeb liiga härra Vinalile) leiduv fraas. *Toim.*

tuargumentidel on olnud *prima facie* veenvust, kuigi ka nemad võivad lõppkokkuvõttes osutada haavatavaks.

Need, kes väidavad, et teadlastele on olemuslikult omane langetada väärtusotsustusi, tuginevad üldiselt oma väidetes kas

- A. asjaolu rõhutamisele, et see, et meil üldse on olemas selline asi nagu teadus, juba kuidagi “hõlmabki” väärtusotsustust;
- B. tähelepanu juhtimisele, et teadlastel tuleb langetada väärtusotsustus, valides näiteks alternatiivsete probleemide vahel; või (võib-olla kõige sagedamini)
- C. tõsiasjale, et teadlane ei pääse oma inimlikust pärisminast — ta on “kogum eelistusi” ja need eelistused peavad paratamatult mõjutama kogu tema tegevust, jätmata kõrvale teaduslikku.

Sellistele argumentidele on vastanud väga paljud empiirikutest filosoofid ja teadlased, et väärtushinnangud, mis osalevad meie otsustes teha panus teadusele või valida uurimiseks pigem probleem *A* probleemi *B* asemel, on *muidugi* teadusvälised. Kui (nagu nad ütlevad) on vaja teha panus teadusele enne, kui see meil olemas on, siis on see otsus sõna otseses mõttes teaduseelne ja tegu ei ole kindlasti teadusliku *protseduuri* osaga. Samamoodi on otsus keskenduda pigem ühele probleemile kui teisele probleemiväline ega ole seotud protseduuridega, mis kaasnevad *validud* probleemi käsitlemisega. Kuna just *need* protseduurid moodustavad teaduse meetodi, siis, nagu nad oma vastuses väidavad, ei ole näidatud väärtushinnangute seotust teadusliku meetodi kui sellisega. Seoses aga meie eelistuste vältimatu olemasoluga laboris nõustub enamik empiirikutest filosoofe ja teadlasi, et see on “kahjuks” nõnda, kiirustades aga lisama, et kui teadus tahab edendada objektiivsuse poole, tuleb meie isiklike tunnete või eelarvamuste mõju katsetulemustele minimeerida. Peame püüdma hoiduda laskmast oma isiklikel eripäradel oma teadustööd mõjutada. Täiuslik teadlane — teadlane kui niisugune — ei lase sellistel väärtusotsustustel oma tööd mõjutada. Ükskõik kui vältimatu see ka ei tundu talle isa, armastaja, ühiskonna liikme või torisejana — *kui* ta laseb end mõjutada, ei käitu ta teadlasena.

Nagu alguses märkisin, ei pea ma kummagi põhivaatekoha argumente päris piisavaks. Empiristide vastuväited, kui kõnekad nad esmapilgul ka tunduvad neid esile kutsunud konkreetsete argumentide suhtes, ei pea lõpuks ikkagi vastu, ja vahest veelgi olulisem on see, et ka *algused argumentid* on liiga haprad.

Usun, et saab esitada palju tugevamaid argumente näitamaks, et väärtusotsustused on olemuslikult seotud teaduse protseduuridega. Ja nüüd tahaksin näidata, kuidas teadlased toimides teadlase rollis *tõepoolest* teevad väärtusotsustusi.

Eeldan, et ei saa rahulduda ühegi teadusliku meetodi analüüsi, kui sealt puudub vähimigi tõdemus, et teadlane teadlasena nõustub hüpoteesidega või lükkab neid ümber.

Aga kui see nii on, siis teeb teadlane teadlasena kindlasti väärtusotsustusi. Sest kuna ükski teaduslik hüpotees ei ole kunagi täielikult verifitseeritud, peab teadlane hüpoteesi aktsepteerides tegema otsuse, et tõendid on *piisavalt* tugevad või et tõenäosus on *piisavalt* suur, et õigustada hüpoteesi aktsepteerimist. Ilmselgelt sõltub meie otsus tõendite kohta ja selle kohta, kui tugev on "*piisavalt tugev*", üldises eetika mõttes selle *tähtsusest*, mis on viigade tegemisel hüpoteesi vastuvõetavaks tunnistamisel või tagasilükkamisel. Seega, kui võtta lihtsustatud, kuid kergesti mõistetav näide: kui vaadeldavast hüpoteesist tuleneb, et ravimi toksilist koostisosa ei esine surmavas koguses, vajaksime suhteliselt kõrget kinnituse määra või suurt usaldusväärsust enne, kui aktsepteerime seda hüpoteesi — sest vea tegemisel on siin meie moraalnormide järgi ülimalt rasked tagajärjed. Teisest küljest, kui näiteks meie hüpotees väidaks valimi põhjal, et teatud seeria masinvermitud vööpandlaid ei olnud defektsed, on meil vaja mõnevõrra madalamat usaldusväärsuse astet. *See, kui kindlad me peame olema enne, kui hüpoteesi aktsepteerime, sõltub sellest, kui tõsine oleks eksimus.*

Minu valitud näited käivad tööstusliku kvaliteedikontrolli teaduslike järelduskäikude kohta. Ent rakenduste puhul on asja mõte selgesti päris üldine. Oleks huvitav ja õpetlik näiteks teada, kui suurt tõenäosust eeldasid Manhattani projekti teadlased hüpoteesilt, et ei vallandu kontrollimatu kõikehaarav ahelreaktsioon, en-

ne kui mindi edasi esimese aatomipommi lõhkamise või kriitilise massi ületamisega Chicago tuumareaktori esmakordsel aktiveerimisel. Niisama huvitav ja õpetlik oleks teada, miks nad otsustasid, et just *see* tõenäosuse määr (kui selline oli otsustatud) — oli parajalt kõrge ega pidanudki olema kõrgem; ja võib-olla kõige huvitavam oleks teada saada, kas probleemist sellisel kujul endale üldse aru anti.

Niisiis üldiselt, enne kui saame nõustuda mis tahes hüpoteesiga, peab väärtusotsus olema langetatud võimaliku eksimuse tõsidust silmas pidades, et tõenäosus oleks *piisavalt kõrge* või siis tõendid *piisavalt tugevad*, et õigustada hüpoteesi aktsepteerimist.

Enne edasi liikumist on ehk õige koht teha selgeks kaks asja, mis võiksid muidu osutada allpool tülikaks. Esiteks olen ilmselgelt seni kasutanud “tõenäosuse” mõistet üsna lõdvas ja eelanalüütilises tähenduses. Aga võin sõnastada oma mõtte rangemal kujul, kirjeldades statistiliste järelduste tegemise protsessi ja hüpoteeside aktsepteerimise või tagasilükkamise protsessi statistikas. Teatavasti sellise hüpoteesi aktsepteerimine või tagasilükkamine eeldab, et valitakse teatud olulisuse määr või usaldusväärsuse tase või kriitiline piirkond.¹

Vähemalt usaldusväärsuse taseme või vahemiku *paratamatu* valikuga seoses leiab uurimistöös aset möödapääsmatu väärtusotsustuse tegemine. Sest “(valitud) kriitilise piirkonna suurus on seotud *riskiga, millega ollakse valmis nõustuma* statistilise hüpoteesi kontrollimisel” (Rosander 1951: 435).

¹“Praktikas kasutatakse tavaliselt kolme taset: 1 protsent, 5 protsenti ja 0,3 protsenti. Nendes kolmes väärtuses pole midagi püha; *need on praktikas kinnistunud ilma igasuguse range teoreetilise õigustusega*” (kalkkiri minult) (Rosander 1951: 435). Kinnistada olulisuse määr 5 protsendi tasemel tähendab, et ollakse valmis hüpoteesi tõeseks tunnistamisel võtma riski eksida ühel korral kahekümnest. Või teisisõnu, et me eksime (pikemas perspektiivis) üks kord iga kahekümne korra järel, kui kasutada 0,05 olulisuse määra. Vt ka Neyman 1950: V ptk selliste väidete kohta, nagu “millist neist kahest veast on kõige *tähtsam* vältida (tingimustes, kus on vaja teha selline otsus antud hüpoteesiga nõustumiseks või selle tagasilükkamiseks), on *subjektiivne asi*” (samas: 262) (kalkkiri minult).

Ja kui suurt eksimisrisi täpselt hüpoteesiga nõustudes või seda tagasi lükates ollakse nõus võtma, sõltub sellest, kui tõsiseks tavapärasel eetilises mõttes peetakse vea tegemise tagajärgi.

Usun muidugi, et teaduse protseduuride adekvaatne ratsionaalne rekonstrueerimine näitaks, et iga teaduslik järelduskäik on kohaselt tõlgendatav statistilise järelduskäiguna (s.t järeldusena populatsiooni valimi tunnuste kogumist kogu populatsiooni tunnuste kogumile) ja et selline järelduskäik oleks teaduslikult kontrollitav ainult niivõrd, kui see on statistiliselt kontrollitav. Kuid selle üle ei tarvitsegi vaielda, isegi kui keegi usub, et see, millega on tegu mõnes teaduslikus järelduskäigus, ei ole statistiline tõenäosus, vaid pigem midagi sellist nagu tõendite tugevuse või kinnitustaseme mõiste, siis oleks meil ikkagi vaja teha otsus selle kohta, et tõendid on *piisavalt tugevad* või kinnituse aste *piisavalt kõrge*, et õigustada hüpoteesiga nõustumist. Kui nüüd paljud nende kaalutluste üle mõtisklevad empiristid nõustuvadki, et hüpoteeside aktsepteerimine või tagasilükkamine hõlmab olemuslikult väärtusotsustusi, oleks neile selle järeldusega leppimine ikkagi vastumeelt. Ja üks vastuväide, mille need, kes kahtlevad väärtusküsimuste tungimises “teaduse objektiivsesse valdkonda”, on seda laadi argumendi vastu esitanud, on see, et tegelikult on teadlase ülesanne ainult *kindlaks määrata* hüpoteesi kinnitatusaste või *olemasoleva* tõendmaterjali tugevus. Lühidalt, nad vaidlevad vastu sellele, et kuigi *teadlase roll ühiskonnaliikmena* võib olla otsustada, kas hüpoteesiga seotud tõenäosuse määr on piisavalt kõrge õigustamiseks sellega nõustumist, on *ikkagi* teadlase ülesanne teadlasena *lihtsalt* hüpoteesi tõenäosuse määra või tõendmaterjali tugevuse *kindlaksmääramine*, mitte selle hüpoteesi aktsepteerimine või tagasilükkamine.

Aga väike järelemõtlemine näitab, et selle vastulause usutavus on ainult näiv. Sest kindlakstegemine, et kinnitatusaste määr on ütlemine p või tõendmaterjali tugevus on selline ja selline, mis on selle seisukoha järgi teadlase kui teadlase vältimatu ülesanne, pole ilmselgelt midagi muud kui *teadlase poolt nõustumine, et hüpoteesi usaldusaste on p või tõendmaterjali tugevus on selline ja selline*; ja nagu nad ise möönavad, nõuab hüpoteeside aktsepteerimine väärtusotsuseid. Teine aspekt, mida võib-olla tasub kaaluda, enne

kui lõpuks pöörame tähelepanu Quine'i ja Carnapi arutelule, puudutab siiani selles essees tehtud ettepanekute iseloomu. Siinkohal on oluline rõhutada, et eelnevatest tähelepanekutest *ei* tulene, nagu sisaldaks igasugune tänapäeva teadlase tegevuse empiiriline kirjeldus väidet, et ta mingil ajahetkel on teinud väärtusotsustuse. Kahtlemata on see nii, ent see on hüpotees, mida saab kinnitada ainult distsipliin, mille kohta ei saa veel öelda, et see oleks väga kaugele jõudnud, nimelt teadussotsioloogia ja -psühholoogia; kas selline empiiriline kirjeldus on õigustatud, seda ei saa tugitoolis istudes ära otsustada.

Minu tähelepanekud on pigem selle kohta, et mistahes asjakohane analüüs või teaduse meetodi ratsionaalne rekonstruktsioon (kui tohin kasutada seda mõistet) peab hõlmama väidet, et teadlane teadlasena kas nõustub hüpoteesiga või lükkab selle tagasi, ja edasi, et selle väite analüüs näitab sellega kaasnevat, nimelt et teadlane teadlasena teeb väärtusotsustusi.

Arvan, et eeltoodud argumentide valguses, mille tuumaks on ühel või teisel kujul see, millest on viimastel aastatel rääkinud paljud uurijad (eriti C. W. Churchman, R. L. Ackoff ja A. Wald), tekkitab Quine'i ja Carnapi arutelu kõrgendatud huvi. Sest kui ma sellest arutelust ja selle tulemusest õigesti aru saan, ehkki selle algus on ilmselt päris kaugel fakti-väärtuse dihhotoomia käsitlemisest ja ehkki kogu diskussiooni vältel suhtuvad mõlemad teemasse viisil, mis näitab, et nad usuvad, et selle dihhotoomiaga seotud küsimused puutuvad, kui üldse, siis nende põhiprobleemi suhtes minimaalselt asjasse, jõuab Quine siiski lõpuks oma sõltumatu argumendiga ilmselt vähemalt kooskõlla siinse järeldusega ja ilmselt on see sundinud ka Carnapit seda järeldust tunnistama. (Võib siiski arvata, et Carnap veel vastab Quine'i artiklile ja ma võin siin olla liiga optimistlik.)

Vaidlus ontoloogilise sidumuse üle on Carnapi ja Quine'i vahel kestnud võrdlemisi pikka aega. Hiljutises artiklis (Carnap 1998) väidab Carnap, et meil on mingi antud keelesüsteemi suhtes kaht liiki olemasoluküsimused. Üks on see, mis *liiki* entiteetidest on seda keelesüsteemi kasutades lubatud rääkida kui olemasolevatest, s.t millist entiteetidest kõnelemise *raamistikku* peaks meie süsteem hõlmama. See on Carnapi sõnul *väline* küsimus.

See on *praktiline* küsimus, missuguse keelesüsteemi me tahame valida. Selliseid küsimusi nagu “Kas abstraktsed entiteedid on olemas?” või “Kas füüsikalised entiteedid on olemas?” peetakse seega väliste küsimuste kategooriasse kuuluvaks. Teiselt poolt, olles teinud otsuse, milline keeleline raamistik omaks võtta, saame tõstatada selliseid küsimusi nagu “Kas mustad luiged on olemas?”, “Millised on arvu 544 jagajad?” jne. Sellised küsimused on *sisemised* küsimused.

Meie praeguste eesmärkide jaoks on selle kõige juures oluline, et sellal, kui Carnapi jaoks on *sisemised* küsimused teoreetilised, s.t need, mille vastustel on kognitiivne sisu, pole välised küsimused üldse teoreetilised. Need on *praktikaküsimused* — need puudutavad meie otsuseid kasutada üht keelestruktuuri või teist. Need on sellised, millega seisame silmitsi, kui näiteks peame otsustama, kas meil peaksid järgmised neli aastat olema võimu juures demokraadid või vabariiklased. Lühidalt, kuigi ei Carnap ega Quine seda epiteeti ei kasuta — need on *väärtusküsimused*.

Kui nüüd see olemasolüküsimuste dihhotoomia on omaks võetud, võib Carnap ikkagi eitada väärtusotsustuste tegemise olulist osalust teaduse protseduurides, rõhutades, et tegelemine *välis-te* küsimustega, mis on, tõsi küll, vajalik, ja tõsi küll, aksioloogiline, on siiski mõnes mõttes teaduseelne. Kuid kõige huvitavam on see, mida seepeale teeb Quine — ta näitab, et dihhotoomia sellisena, nagu Carnap seda esitab, on vastuvõetamatu. Siin pole sobiv koht kordamaks Quine’i argumente, mis on suurepäraselt esitatud viidatud artiklis. Need on kooskõlas seisukohtadega, mida ta on väljendanud essees “Empirismi kaks dogmat” ja eriti oma sissejuhatuses hiljutisele raamatule *Loogikameetodid*.^{*} Sellegipoolest võtab viimane lõik Quine’i artiklis, millest praegu juttu on, tema järeldused kenasti kokku:

^{*}Vt W. V. Quine. Empirismi kaks dogmat. Tlk Jüri Lipping, Ene-Reet Soovik. — *Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast* I. Toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, 1999, lk 194–219; W. V. Quine. *Methods of Logic*. New York: Henry Holt & Co., 1950. Toim.

Loodusteaduses on järjepidev väidete hierarhia vaatlusraportitest kuni väideteni, mis kajastavad nt kvantteooria või relatiivsusteooria põhiseisukohti. Vaade, milleni ma viimati viidatud artiklis* lõpuks jõuan, on, et ontoloogia või isegi matemaatika ja loogika väited moodustavad jätku sellele kontinumile, jätku, mis on võib-olla veelgi kaugemal vaatlusest, kui on kvantteooria või relatiivsusteooria kesksed põhimõtted. Need erinevused on minu arvates ainult astme-, mitte aga liigierinevused. Teadus on ühtne struktuur ja põhimõtteliselt on struktuur tervikuna ja mitte seda moodustavad väited ühekaupa see, mida kogemus kinnitab või mille ebatäiust näitab. Carnap väidab, et ontoloogilised küsimused ja samamoodi loogika või matemaatika printsiipide küsimused ei ole mitte fakti-, vaid teadusele sobiva mõisteskeemi või raamistiku valiku küsimused; ja sellega olen nõus üksnes siis, kui sama mõõndakse iga teadusliku hüpoteesi kohta (Quine 1951: 71–72).

Kõige selle valguses arvan, et väide, et *teadlased kui teadlased* teevad väärtusotsustusi, tuleneb samuti Quine'i seisukohast.

Kui nüüd põhiidee, mille kehtestamise endale siin eesmärgiks seadsin, on õige, siis ilmselgelt seisame silmitsi teaduse ja metodoloogia suuremat sorti kriisiga. Tõeline hirm, mida enamik teadlasi ja teadusfilosoofe tunneb väärtuskaalutluste tungimise ees teadusesse, on täiesti mõistetav. Paljudel arutlevatel teadlastel on alles mälestused (nüüdseks vähenenud, ent teatud määral siiski jätkuvast) konfliktist teaduse ja nt valitsevate religioonide vahel religioossete väärtuskaalutluste tungimise pärast teadusliku uurimise valdkonda. Üheks näiteks teaduse kõige väärtuslikumate ideaalide poole püüdlemisest on traditsiooniline objektiivsuse taotlus. Kuid teadlast, kes suleb silmad tõsiasja ees, et teaduslik meetod nõuab *seesmiselt* väärtusotsuste tegemist, kes surub teadusest välja tõsiasja, et ta teeb seesuguseid otsuseid, ei vii see kuidagi objektiivsuse ideaalile lähemale. Keeldumine pööramast tähelepanu väärtusotsustele, mida *tuleb* teha, nende tegemine intuitiivselt, teadvustamatult, juhuslikult, tähendab teadusliku meetodi olulise aspekti teadusliku kontrolli alt väljajätmist.

See, mida paistab olevat tarvis teha (ja siin ei saa anda rohkem kui vaid probleemi visandliku kirjelduse), pole midagi vähemat

*“Empirismi kaks dogmat”; vt eelmist märkust. *Toim.*

kui teadusliku objektiivsuse ideaali radikaalne ümbertöötamine. Naiivsevõitu kuvand külmaverelisest, emotsioonitust, isikupäratust, passiivsest teadlasest, kes peegeldab maailma täiuslikult läbi oma hoolikalt poleeritud läätsedega terasraamis prillide — see stereotüüp ei ole enam kohane, kui on seda üldse kunagi olnud.

Siin pannakse ette, et teaduse objektiivsus seisneb vähemalt selle täpsemas järeleuurimises, milliseid väärtusotsustusi tehakse ja võib-olla on tehtud mingi uurimistöö käigus, ja isegi, kui seda eriti nõudlikult väljendada — missuguseid väärtusotsustusi tuleks teha. Lühidalt öeldes, vaja on eetikat teaduses, et teaduse areng objektiivsuse suunas oleks järjepidev.

Loomulikult on sellise eetikat sisaldava teaduse loomine tohutult suur ülesanne ja tõenäoliselt ei õnnestu seda veel mitme põlvkonna jooksul käivitada. Kuid esimese sammu moodustab kindlasti teadlase arutlev eneseteadlikkus, kui ta teeb väärtusotsustusi, nagu tal tuleb teha.

Siin on esitatud autori isiklikud seisukohad ja arvamused, mida ei tohi tõlgendada kui Mereministeeriumi või laiemalt merendusasutuste ametlike seisukohtade väljendust.*

Kirjandus

- C a r n a p, Rudolf 1998 [1950]. Empirism, semantika ja ontoloogia. Tlk Ene-Reet Soovik. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1193–1214
- N e y m a n, Jerzy 1950. *First Course in Probability and Statistics*. New York: Henry Holt & Co.
- Q u i n e, Willard Van Orman 1951. On Carnap's views on ontology. — *Philosophical Studies*, Vol. 2, No. 5, pp. 65–72
- R o s a n d e r, Arlyn C. 1951. *Elementary Principles of Statistics*. New York: D. Van Nostrand Co.

*1952–1954 oli autor Washingtonis merenduslabori loogika teadur. Tlk.

RICHARD RUDNER SOTSIAALSETEST VÄÄRTUSTEST TEADUSES

Endla Lõhkivi

RICHARD S. RUDNER (1921–1979) sündis New Yorgis, õppis Queensi kolledžis ja sai doktorikraadi Pennsylvania ülikoolis Nelson Goodman juhendamisel 1949. aastal. Ta oli Cornelli, Washingtoni, Tuftsi, Swarthmore'i ja Michigani ülikooli õppejõud. 1963. a naasis ta Washingtoni ja sai Washingtoni ülikooli filosoofia instituudi juhatajaks ning tegi seal kaheksa aasta jooksul olulisi uuendusi.

Rudner oli pikka aega, 1959–1975, teadusfilosoofia mainekaima ajakirja *Philosophy of Science* peatoimetaja. Selle ajakirja 1953. a jaanuarinumbris ilmus temalt praeguseks klassikaks saanud artikkel “The Scientist *Qua* Scientist Makes Value Judgments”, mis ilmub tõlgituna *Akadeemia* käesolevas numbris. Objektiivsuse probleemiga teadusteooriate tegeles ta kogu oma hilisema eluperioodi.

Samas on tuntud ka tema filosoofia aluste sarjas ilmunud raamat *Sotsiaalteaduse filosoofia* (*Philosophy of Social Science*, 1966), ning koos Israel Sheffleriga toimetasad ja avaldasid nad 1972. aastal kogumiku *Loogika ja kunst: Esseed Nelson Goodmani auks* (*Logic and Art: Essays in Honor of Nelson Goodman*). Vt In memoriam... 1979.

Enamik hilisematest käsitlustest väärtuste kohta teadustöös lähtuvad Rudnerist või viitavad tema artiklile. Vt näiteks Lacey 1999; Douglas 2009; Kitcher 2011; Elliott, Richards 2017 jpt.

1953. a artiklis püstitab Rudner küsimuse ajastuomase dihhotoomia: kas teadustööd mõjutavad väärtused või siis ei tohiks teadlased osaleda avalikes diskussioonides ega mõjutada poliitilisi otsuseid. Valitsev teaduskäsitlus nägi uurimistööd väärtusvabana. Vähemasti oli teaduse normiks või ideaaliks väärtusvaba tegelikkuseuurimine. See omakorda justkui vabastas teadlased teadlastena moraalsest vastutusest teadustulemuste kasutuse eest ohtlikul või kahjustaval moel.

Rudner keskendus teoreetilisele küsimusele tõendmaterjali hindamisest teaduses hüpoteeside kinnitamisel või tagasilükkamisel. Oli selge, et hüpoteese ei saa kunagi lugeda täielikult kinnitatuks, mistõttu on oluline hinnata, kui suur on võimaliku eksimusega kaasnev oht. See on aga väärtusotsustus. Hilisemates väärtustekäsitlustes ongi üks keskseid teemasid induktiivne risk ja väärtuste osa selle hindamisel. Põhjalikuma käsitluse selle kohta võib leida Carl G. Hempelilt (1965).

Et väärtused mängivad uurimistöös rolli ka kaudselt või teadlastele endale märkamatu, jäädes nõnda teadvustamata, selle toob Ernest Na-

gel välja oma mahukas teaduskäsitluses *Teaduse struktuur* 1961. aastal. 1970. aastatel panid sellele suurt rõhku teadusliku teadmise sotsioloogid, näiteks Barry Barnes ja David Bloor, 1990. aastal aga Helen E. Longino oma raamatus *Teadus ühiskondliku teadmisenäna*, kus ta pakub ka võimaluse kallutatuse kõrvaldamiseks ja teaduse enesekorrigeerimiseks diskussioonivõimaluste arendamise kaudu (vt Nagel 1961; Barnes, Bloor 1982; Longino 1990).

Hilisemates väärtuste ja objektiivsuse käsitlustes muutub küsimuseasetus täpsemaks ja teravamaks, tehakse selged eristused nn epistemiiliste ja mitteepistemiiliste, kognitiivsete ja mitte-kognitiivsete väärtuste vahel (Lacey 1999; McMullin 1983). Epistemiilised ja kognitiivsed on väärtused, mis suunavad teadusesiseseid otsustusi, nendeks on hüpoteeside lihtsus, korrektsus, sidusus, kooskõlalikus, millest on juttu juba Thomas S. Kuhni töödes (vt nt Kuhn 1977). Longino nimetab neid teadust konstitueerivateks väärtusteks. Mitteepistemiilised, mitte-kognitiivsed väärtused on laiemad, sotsiaalsed väärtused, mida Longino nimetab kontekstilisteks. Need on seotud ühiskondliku, kultuurilise, ajaloolise keskkonnaga, milles teadlased töötavad, sellesse kuuluvad keelest, grupikuuluvusest, huvidest tulenevad väärtused (Machamer, Osbeck 2004), mida ei teadvustata enne, kui tekib vastuolu teistsuguste väärtustega. Täpsemalt, tehakse vahet individuaalsetel ja koostöös avalduvatel väärtustel (Rolin 2015). Samas ei ole kuhugi kadunud väärtusvaba teaduse ideaal ega teaduskäsitlused, mis näevad objektiivsuse võimalust ainult väärtuste elimineerimises või siis lubatavate väärtuste kitsendamist rangelt epistemiiliste väärtuste alale. Rudneri küsimusepüstitus ja argumentatsioon on endiselt aktuaalne.

Tõlge ja saatesõna on valminud Eesti Teadusagentuuri grandi 462 "Interdisiplinaarse teadustöö filosoofiline analüüs" raames. Tõlkija on tänulik dr Jaana Eigi-Watkinile märkuste ja kommentaaride eest.

Kirjandus

- B a r n e s, Barry, David B l o o r 1982. Relativism, rationalism and the sociology of knowledge. — *Rationality and Relativism*. M. Hollis, S. Lukes (eds.). Oxford: Blackwell, pp. 21–47
- D o u g l a s, Heather E. 2009. *Science Policy, and the Value-free Ideal*. Pittsburgh: Pittsburgh University Press

- Elliott Kevin C., Ted Richards (eds.) 2017. *Exploring Inductive Risk: Case Studies of Values in Science*. New York: Oxford University Press
- Hempel, Carl G. 1965 [1960]. Science and human values. — Carl Hempel. *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*. New York: Free Press, pp. 81–96
- In memoriam: Richard S. Rudner (1921–1979). 1979. — *Philosophy of Science*, Vol. 46, No. 4, December, p. 660
- Kitcher, Philip 2011. *Science in a Democratic Society*. New York: Prometheus Books
- Kuhn, Thomas S. 1977. Objectivity, value judgment, and theory choice. — Thomas Kuhn. *The Essential Tension*. Chicago: Chicago University Press, pp. 320–339
- Lacey, Hugh 1999. *Is Science Value-free?: Values and Scientific Understanding*. London & New York: Routledge
- Longino, Helen E. 1990. *Science as Social Knowledge: Values and Objectivity in Scientific Inquiry*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Machamer, Peter, Lisa Osbeck 2004. The social in the epistemic. — *Sciences, Values, and Objectivity*. P. Machamer, G. Wolters (eds.). Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, pp. 78–89
- McMullin, Ernan 1983. Values in science. — *Proceedings of the 1982 Biennial meeting of the PSA*. P. D. Asquith, T. Nickles (eds.). Vol. 1. East Lansing, MI: Philosophy of Science Association, pp. 3–28
- Nagel, Ernest 1961. *The Structure of Science: The Problems of the Logic of Scientific Explanation*. New York: Harcourt, Brace & World
- Rolin, Kristina 2015. Values in science: The case of scientific collaboration. — *Philosophy of Science*, Vol. 82, No. 2, April, pp. 157–177

KOLM MAAILMA

Karl Popper

Tõlkinud Tanel Pern

I

Minu eesmärk on selles loengus heita kinnas neile, kes toetavad monistlikku või isegi dualistlikku käsitust universumist; asemele pakun ma välja pluralistliku käsituse. Minu väljapakutav käsitus universumist näeb ette vähemalt kolme erinevat, kuid omavahelises vastasmõjus alamuniversumit.¹

Esiteks eksisteerib maailm, mis koosneb füüsilistest kehadest: kividest ja tähtedest, taimedest ja loomadest, aga ka kiirgusest ja muudest füüsilise energia vormidest. Nimetan seda füüsilist maailma “maailmaks 1”.

Soovi korral võime füüsilise maailma 1 jaotada omakorda elute füüsiliste objektide maailmaks ja *elusate, bioloogiliste objektide maailmaks*; nende eristus on siiski üsnagi hägus.

Teiseks leidub füüsilise kõrval vaimne ehk psühholoogiline maailm, meie valu- ja mõnuaistingute, meie mõtete, meie otsuste, meie tajude ja vaatluste maailm; teisisõnu on see vaimsete ehk psühholoogiliste seisundite ja protsesside, või subjektiivsete kogemuste maailm. Seda maailma nimetan ma “maailmaks 2”.

Three Worlds. The Tanner Lecture on Human Values. Delivered at The University of Michigan, April 7, 1978.

¹Põhjalikumat käsitlust neist ideedest vt Popper 1979; minu autobiograafiat kogumikus Schilpp 1974, mis on ilmunud ka eraldi raamatuna (Popper 1976a); ning minu kirjutatud osi teoses: Popper, Eccles 1977.

Maailm 2 on äärmiselt oluline, seda eriti inimlikust või moraalsest vaatepunktist. Inimkannatused on osa maailmast 2 ning kannatused, eriti välditavad kannatused, on kõigile, kes saavad sinna midagi parata, keskne moraaliprobleem.

Maailma 2 on võimalik jaotada mitmel eri moel. Nõnda võime soovi korral eristada läbinisti teadvuslike kogemusi unenägudest või teadvustamata kogemustest. Või siis eristada inimese teadvust loomade omast.

Vaimse maailma 2 tõelisust — ja sellest tulenevalt ka inimkannatuste tõelisust — on kohati eitatud; viimati on seda teinud mitmesugused monistlikud materialistid või füsikalistid, aga ka mõned radikaalsed bihevioristid. Samal ajal tunnistab argitarkus selgelt subjektiivsete kogemuste maailma 2 tõelisust. Üks osa minu argumendist on kaitsta maailma 2 tõelisust.

Põhiline osa mu siinsest argumendist on pühendatud minu mõistes “maailma 3” tõelisuse kaitsmisele. Maailma 3 all pean ma silmas inimvaimu sünnitiste maailma, nagu keeled; jutud, pajatused ja religioossed müüdid; teaduslikud oletused või teooriad ja matemaatilised konstruktsioonid; laulud ja sümfooniad; maalid ja skulptuurid. Ent ka lennukid, lennujaamad ja muud insenertehnika saavutused.

Siin maailmaks 3 nimetatavas sfääris oleks üsnagi lihtne üks teisest eristada tervet hulka eri maailmu. Nõnda võiks näiteks teaduse maailma eristada ilukirjanduse omast; või muusika maailma ja kunsti maailma insenertehnika omast. Lihtsuse mõttes kõnelen siin siiski *ühhestainsast* maailmast 3, inimvaimu sünnitiste maailmast.

Paljud maailma 3 esemed on samal ajal osa ka füüsilisest maailmast 1. Michelangelo skulptuur “Surev ori” on ühtaegu marmoritükk, mis kuulub füüsiliste objektide maailma 1, ja Michelangelo vaimusünnitis, mis sellisena kuulub maailma 3. Sedasama võib mõistagi öelda ka maalide kohta.

Kõige selgem on see tõsiasi aga raamatute puhul. Raamat, näiteks Shakespeare’i kogutud teoste väljaande esimene köide minu riulis, on füüsiline objekt ning kuulub sellisena maailma 1. Ühe ja sama väljaande kõik köited on, nagu teada, füüsiliselt üks-

teisega väga sarnased. Kuid seda, mida kutsume “üheks ja samaks raamatuks” — näiteks piiblit —, võib olla trükitud arvukates, füüsiliselt üksteisest vägagi erinevates väljaannetes. Oletagem, et kõik need väljaanded sisaldavat ühte ja sama teksti, s.t ühte ja sama lausete rida. Kuivõrd tekst on identne, on tegu *ühe ja sama* raamatu, ühe ja sama maailma 3 objekti eri väljaannete või eksemplaridega, olgu need kui tahes erinevad füüsilisest vaatepunktist. Ilmselgelt ei ole see *üks* raamat maailma 3 tähenduses seesama mis *üks* raamat füüsilises tähenduses.

Maailma 3 objektide hulka kuuluvad näiteks Ameerika Ühendriikide põhiseadus, Shakespeare'i *Torm* või tema *Hamlet*, Beethoveni viies sümfoonia ja Newtoni gravitatsiooniteooria. Kõik nad kuuluvad minu mõistes maailma 3, erinevalt konkreeteses paigas asuvast konkreetsest köitest, mis on maailma 1 objekt. Võime öelda, et see köide on maailma 3 objekti kehastus maailmas 1.

Kui me kõneleme Ameerika Ühendriikide põhiseaduse mõjust ameeriklaste elule või selle mõjust teiste rahvaste ajaloole, on kõneluse objektiks maailma 3 objekt; sama kehtib ka *ühe ja sama* lavateose, näiteks Shakespeare'i *Hamleti* teinekord äärmiselt eripalgeliste esituste võrdlemise kohta.

Enamiku, kuigi mitte kõigi maailma 3 objektide kohta võib öelda, et nad on *kehastunud* või *füüsiliselt realiseeritud* ühes või mitmes maailma 1 kuuluvas füüsilises objektis. Hiilgav maal saab eksisteerida vaid *ühe* füüsilise objektina, isegi kui sellest on valmistatud täpseid koopiaid. *Hamlet* kehastub seevastu kõigis selle näidendi teksti sisaldavates köidetes; mõnevõrra teistsuguses tähenduses kehastub või realiseerub *Hamlet* füüsiliselt ka iga selle lavastuse igas etenduses. Samamoodi võib ka sümfoonia kehastuda või füüsiliselt realiseeruda arvukatel eri viisidel. Sellest on olemas helilooja käsikiri; noodiraamatud; tegelikud ettekanded; ja nende ettekannete füüsilised salvestused heliplaatidel või -lintidel. Ent sümfoonia on olemas ka mõnede muusikute ajusse talletatud mälujälgedena: needki on selle kehastused ja seejuures eriti olulised. Soovi korral võib öelda, et maailma 3 objektid ise on *abstraktsed* objektid, nende füüsilised kehastused või realiseeringud aga *konkreetsed* objektid.

II

Paljud minu filosoofide, eriti materialistlike ehk füsikalistide sekka kuuluvad sõbrad vaidlevad eespool öeldule tugevalt vastu. Nad ütlevad, et minu sõnakasutus on ülimalt eksitav. Nad väidavad, et olemas on üksainuke maailm: füüsiliste objektide maailm. See on üks ja ainuke eksisteeriv või tõeline maailm; kõik ülejäänud on fiktsioon. Nad ütlevad, et olemas on vaid konkreetsed objektid, nagu üleskirjutused või salvestused või esitused või mälujäljed meie ajus. Abstraktseid objekte nad ei tunnista: neid ei ole olemas. Nad ütlevad, et kõneldes maailma 3 objektidest olen ma teinud hüpostaseerimise pattu, mis lihtsamas keeles tähendab, et ma teen olematutest tontidest või fiktsioonidest substantse või asju.

III

Minu põhieesmärk selles ettekandes peaks seega olema selgitada, mida ma silmas pean, kõneldes mõnest maailma 3 objektist, nagu sümfoonia, teaduslik oletus või teooria. Sooviksin seepärast anda teile ülevaate oma filosoofidest sõprade, nii monistide kui ka dualistide tugevatest vastuväidetest minu maailma 3 objektidega seotud arusaamadele. Alustaksin sellest, mida võiks nende kohta öelda materialistlik ehk füsikalistlik monist — monist, kes väidab, et olemas on vaid üks maailm, füüsiliste objektide maailm, s.t minu mõistes maailm 1.

Materialist ehk füsikalist võiks nähtavasti öelda, et kõik, mida ma nimetan maailma 3 objektideks, on analüüsitavad ja taandatavad füüsilisteks objektideks ning neid ka tuleb nendeks analüüsida ja taandada. See toimuks umbes järgmiselt. Materialist ütleks, et sümfooniat — näiteks Beethoveni viiendat sümfooniat — ei ole olemas. Olemas on aga füüsilised asjad, mida ma eespool nimetasin sümfoonia kehastusteks või füüsilisteks realiseeringuteks: viienda sümfoonia lugematud ettekanded, plaadistused, lindistused ja noodiraamatud. Selle olulisimad kehastused oleksid füsikalisti väitel seejuures engrammid, mälujäljed inimeste ajus: ja mitte üksnes sümfoonia looja või teose tervikuna pähe õppinud ekspertide ajus, vaid ka tavalisemate inimeste peas, kes tunnevad

ära pelgalt mõne selle iseloomulikuma käigu; niisuguste inimeste peas, kelle aju on vermitud selliselt, et neil on välja kujunenud kalduvus esitada selliseid lausungeid nagu “See kõlab nagu tuttavalt — see on viies sümfoonia, eks ole?” Võime oletada, et kõigi ajusse, kes sel viisil reageerivad, on talletatud teatavad mälujäljed. Need jäljed võivad neid ajendada *kõnelema* viiendast sümfooniast. Mälujäljed ehk engrammid ja kõnetead on füüsilised: nad on olemas. Kuid viiendat sümfooniast ennast ei ole niisama olemas, olgugi et me sageli kasutame keelt viisil, mis paneb meid *kõnelema* viiendast sümfooniast, just nagu kuuluks see olemasolevate asjade hulka.

IV

Selline oleks lühidalt materialistliku monisti või füüsikalisti seisukoht. Dualist, s.t inimene, kes tunnistab nii maailma 1 kui ka maailma 2 olemasolu, nõustuks peaaegu täielikult monisti oelduga. Ta leiaks aga, et monistil on jäänud kahe silma vahele kõige peamine: Beethoveni viienda sümfoonia kuulamise ülev *kogemus*. See kogemus, möönaks dualist, sõltub mingil moel meie ajus aset leidvast sündmusteahelast: juhul, kui selle ahela katkestab lõök vastu pead või tuimastav ravim, lakkab kogemus olemast. Ent inimest ei ajenda sõitma maha kümneid miile ja ostma kontserdipiletit, mida ta võib-olla ei saa tegelikult endale lubadagi, mitte ajusündmused, vaid eelkõige teadvuslikud kogemused; ja võib-olla ka teadvustamata kogemused, nagu näiteks vahest teadvustamata ootus kuulda midagi imelist ja meelietutavat.

Dualist on seega valmis ajusündmuse ja aju talletatud mälujälgi puudutavas monistiga nõustuma, kuid märgib seejuures, et monist eksib rängalt väites, et midagi enam pole olemas. Tegelikuses, ütleb dualist, on monist vaadanud mööda kõige olulisemast: teadvuslike kogemuste maailmast 2, ilma milleta maailm 1 oleks elutu ja mõttetutu tühermaa.

Lisaks kahele siin kirjeldatud vaatele — materialismile ehk füüsikalistlikule monismile ühelt poolt ja dualismile teisalt — leidub mõistagi veel teisigi käsitusi universumist. (Ennekõike kuulub nende hulka Berkeley kogemusmonism.) Keskendun oma

kriitilises käsitluses siiski just kahele eespool lühidalt visandatud vaatele: materialismile ehk füüsikalismile, kuna see on laialt levinud tänapäeva filosoofide seas, ja dualismile, kuna see on minu meelest omane argimõistusele. Ma ei looda siin kumbagi neist vaadetest ümber lükata, kuid püüan siiski pluralistliku vaate esitamise ja kaitsmisega kõigutada usku nende paikapidavusse.

V

Mida oskan ma pluralistina öelda materialistlikule monistile või dualistile? Esmalt olen sarnaselt dualistiga valmis suuresti nõustuma materialistliku monisti seisukohtadega — täpsemalt kõigepeale kogemuste maailma 2 ja abstraktsete objektide — nagu viies sümfoonia — maailma 3 olemasolu eitamise. Samamoodi nõustun ma kõigi dualisti seisukohtadega peale tema varjatud uskumuse, et viies sümfoonia on samastatav selle kuulamise või meenutamise kogemusega.

Alustaksin ehk faktist — või vähemasti minu silmis faktist —, et Beethoveni viienda sümfoonia ettekandeid on paremaid ja halvemaid: paremaid ja halvemaid kontsertettekandeid, paremaid ja halvemaid plaate, paremaid ja halvemaid salvestusi.

Juhul kui see on tõsi, ja minu silmis on see tõsi, seisab materialistlik monist tõelise probleemi ees. Tõsi, kui halb ettekanne tähendaks pelgalt sellist, mis kaldub kõrvale Beethoveni kirjutatud noodist, ja hea ettekanne sellist, mis langeb noodiga kokku, siis sellist probleemi ei tekiks. On aga täiesti võimalik, et mõni parimatest ettekannetest võib siin-seal sisaldada väikesi apsakaid, samas kui mõni kohmakam peab igal pool noodist täpselt kinni. Võiksime pealegi piirduda ka tehniliselt veatute ettekannete ja muude kehastuste võrdlemisega. Ent *ka sellisel juhul leidub ikkagi paremaid ja mitte nii häid ettekandeid.*

Ma ei näe, kuidas materialist või isegi dualist võiks seletada paremate ja halvemate ettekannete objektiivset olemasolu. Usun, et nii materialist kui ka dualist oskaks vaid pakkuda, et me nimetame paremaks selliseid ettekandeid, millele suurem hulk inimesi või siis suurem hulk muusikuid avaldab tunnustust, olgu siis

oma “verbaalse käitumisega” (nagu ütleks materialist) või tõelise naudingu saamisega (nagu leiaks dualist). Teisisõnu ütleks nii materialistlik monist kui ka dualist midagi umbes järgmist: “Ettekanne oli väga hea, *kuna* paljud inimesed nautisid seda — või vähemasti väitsid ennast seda nautivat.” Ei monist ega dualist ei saaks öelda: “See ettekanne oli imeline, *mistõttu* paljud inimesed nautisid seda ning olid sellest sügavalt liigutatud.” Ammugi ei ütleks kumbki neist: “See ettekanne oli imeline, *kuid* seda oskasid hinnata vaid üksikud inimesed.” Omalt poolt leian, et sellist laadi asju on võimalik öelda ning need võivad väga hästi ka tõesed olla. Selliselt hinnatav ettekanne on minu terminoloogias maailma 3 objekt — seejuures mõistagi kehastunud või füüsiliselt realiseeritud objekt — ja seda *saab* hinnata maailma 3 objektina.

VI

Arutelu maailma 3 objektide üle on toonud meid järgmise küsimuse juurde: kas kunstiteose kriitiline hindamine on paratamatult subjektiivne selles tähenduses, et see on pelgalt subjektiivse maailma 2 kuuluva reaktsiooni või teose kehastusega kokku puutunud inimeste hinnangu jäädvustus? Või on mõni kunstiteos iseenesest hiilgav või imetlusväärne? Ilmselgelt on teine neist vaadetest, objektivistlik vaade, lähedalt seotud arusaamaga maailma 3 ja maailma 3 objektide olemasolust.

Mõistagi võib olla ka nii, et maailma 3 objektid ja hiilgavad teosed on olemas, ent meil puudub samal ajal igasugune objektiivne hiilgavuse mõõdupuu. Ainsaks kättesaadavaks mõõdupuuks võibki olla teatud inimeste subjektiivne reaktsioon kunstiteosele. Kuid seegi võib olla vabalt ühitatav kunstiteose objektiivse hiilgavuse teesiga. Inimesed toimiksid sel juhul nagu rauapuru magnetväljas: nende reaktsioonid tooksid nähtavale kunstiteose objektiivse kvaliteedi. Just selline on minu arvates tegelik olukord; publiku reaktsioon on vaid üks kunstiteose kvaliteedi indikaator — ja mitte just kõige usaldusväärsem indikaator.

Ma ei soovi siin esteetika probleemidel kuigivõrd pikemalt peatuda, aga tahaksin siiski väljendada seda mõtet võimalikult selgelt.

Minu arvates on olemas inimvaimu sünnitiste maailm 3 ja mu eesmärk on näidata, et maailma 3 objektid võivad olla vägagi ot-seses mõttes tõelised ja mitte fiktiivsed: nad võivad olla tõelised selles mõttes, et võivad *põhjuslikult mõjutada* meid, meie maailma 2 kuuluvaid kogemusi ja lisaks ka meie maailma 1 kuuluvaid ajusid ning seeläbi materiaalseid kehasid. Niisuguse maailma 3 objekti näiteks võib olla mõni sümfoonia või muu kunstiteos; sümfoonia võib aga olla *hiilgav* sümfoonia. See võib tähendada, et sümfoonia on *objektiivselt* hiilgav, olgugi et objektiivsed kriteeriumid selle mõõtmiseks puuduvad ja saame lähtuda vaid teatud inimeste subjektiivsetest reaktsioonidest. Ainuüksi objektiivse mõõdupuu puudumisest ei saa seega veel järeldada ei hinnatava teose ega selle väärtuse subjektiivset iseloomu.

Nii materialistlik monist kui ka dualist paistavad seevastu siin olevat sunnitud väitma, et kunstiteose juures ei ole midagi objektiivset. Juhul kui materialistlikul monistil või isegi dualistil peaks olema õigus — kui universum peaks koosnema vaid konkreetsetest füüsilise maailma 1 objektidest või siis maailma 1 objektidest ja konkreetsetest maailma 2 kogemustest, ent mitte abstraktsetest objektidest nagu hiilgavad kirjandusteosed, hiilgavad teooriad või hiilgavad sümfooniad —, siis on igasugune jutt sellist laadi objektidest fiktsioon. Hiilgavast sümfooniast või hiilgavast ettekandest kõnelemist tuleks sel juhul tõlgendada metafoorse kõnena. Kui me sellisel juhul ütleksime: “See on hiilgav sümfoonia”, siis ei peaks me sellega silmas, et olemas on mingi sümfoonia ja see on hiilgav ning see objektiivne fakt on heal juhul ühtede või teiste inimeste subjektiivsete reaktsioonide põhjal mingil moel tõendatav. Selle asemel tähendaks meie öeldu vaid, et inimesed reageerivad ühtedele või teistele füüsilise maailma 1 objektidele, näiteks mõne heliteose ettekandele, teatud tüüpilisel moel.

Täpselt sama hea oleks nõuda, et väidet “Siin on tugev magnetväli” tuleb võtta metafoorsena: mitte sedastusena objektiivse füüsikalise nähtuse, magnetvälja kohta, vaid pelgalt sedastusena kindlasse kohta puistatud rauapuru käitumise kohta.

Õigupoolest on mitmed silmapaistvad filosoofid just niisugust vaadet ka väljendanud, ja mitte üksnes magnetväljade, vaid isegi vaadeldavate füüsiliste kehade kohta. Näiteks pole filosoofid

füüsilist keha sageli tõlgendanud mitte objektiivse füüsilise entiteedi, vaid “püsiva aistingute [tekitamise] võimalikkusena” inimestes.

Tegemist on igati lugupidamisväärse filosoofilise vaatega. Isiklikult pean seda küll mitmel põhjusel ekslikuks.² Teisisõnu olen ma realist füüsilise maailma 1 suhtes. Samamoodi pooldan ma maailma 2, kogemuste maailma reaalsust. Ja ma pooldan maailma 3 — abstraktsetest objektidest, nagu keeltest, teaduslikest oletustest või teooriatest ja kunstiteostest koosneva maailma 3 reaalsust.

VII

Enne kui liigume edasi niisugust kolmetist realismi — maailmade 1, 2 ja 3 suhtes — toetavate argumentide juurde, sooviksin teha veel ühe märkuse kunstiteoste kohta. Selle järel võtan vaatluse alla teised maailma 3 objektid, ennekõike teaduslikud oletused ja teooriad.

Minu viimane märkus kunstiteoste kohta on vägagi üürike. Rõhutaksin siiski, et see puudutab äärmiselt olulist probleemi, millest tasuks kõneleda tunde.

Vaieldamatult mõjukaim ja suurimat tunnustust leidnud teooria kunsti, muusika ja luule kohta väidab, et igasugune kunst on olemuslikult *eneseväljendus*: kunstniku isiksuse väljendus või avaldus, eriti aga tema emotsioonide väljendus. Minu meelest on see teooria läbinisti eksitav. On küll *triviaalselt tõene*, et meie sisemine seisund leiab väljenduse kõiges, mida teeme, sealhulgas muidugi ka kunstis. Kuid samamoodi väljendub meie sisemine seisund ka kõnnakus, kõhatustes või ninanuuskamise viisis. Ene-seväljendust ei saa seega võtta kunsti iseloomustamise aluseks.

Seejuures ei pea ma ekspressionistlikku kunstiteooriat lihtsalt ekslikuks. Ma leian, et selle mõju kunstile on laastav ja kahjulik. Suure kunsti puhul tähtsustab kunstnik eelkõige oma *teost*, mitte

²Põhjalikumat käsitlust neist probleemidest vt Popper 1976b: 3. ja 6. ptk.

iseennast. Kunsti kui eneseväljenduse teooria õõnestab seda elutervet hoiakut.³

VIII

Jõuan nüüd minu jaoks keskse probleemi juurde. Kas maailma 3 objektid, nagu Newtoni või Einsteini gravitatsiooniteooria, on *tõelised* objektid? Või on nad pelgad fiktsioonid, nagu võiks väita nii materialistlik monist kui ka dualist? Kas need teooriad on ise ebatõelised ja vaid nende kehastused on tõelised, nagu arvaks materialistlik monist — mis hõlmaks mõistagi ka nende kehastusi meie ajus ja verbaalses käitumises? Või on tõesed, nagu arvaks dualist, lisaks neile kehastustele veel ka meie mõttekogemused, meie fiktiivsetele maailma 3 objektidele suunatud mõtted, ent mitte need objektid ise?

Minu vastus sellele küsimusele — ja tegelikult ka minu ettekande põhitees — oleks, et maailma 3 objektid on tõelised; ja nad on tõelised üsnagi samas tähenduses, milles füüsikalist võiks tõeliseks või tõeliselt eksisteerivaks nimetada füüsikalisi jõude ja jõuvälju. Minu realistlik seisukoht nõuab aga kaitsmist ratsionaalsete argumentide toel.

Siin võib ehk küll eksisteerida oht, et minu keskne probleem — maailma 3 objektide tõelisuse või olemasolu probleem — taandub üksnes sõnastuse küsimuseks. Lõppude lõpuks võime ju “tõeliseks” või “olemasolevaks” *nimetada* mida iganes. Usun, et seda ohtu on siiski võimalik vältida, kui alustada kõige primitiivsemast tõelisuse mõistest ning kasutada seejärel füüsikalisti enda meetodit selle mõiste üldistamiseks ja lõpuks tervenisti teistsugusega asendamiseks.⁴

Oletan, et me kõik oleme täienisti kindlad keskmist mõõtu füüsiliste kehade olemasolus või tõelisuses: need on sellist sorti kehad, mida on võimalik hõlpsasti liigutada, ümber pöörata ja maha pillata. Niisugused asjad on “tõelised” selle sõna lihtsaimas

³Põhjalikumat käsitlust vt Popper 1976a: §§ 13, 14, 40.

⁴Vt Popper, Eccles 1977, minu kirjutatud osa § 4; samuti Popper 1979: 2. ptk.

tähenduses. Neid õpivad ilmselt eristama juba imikud; eeldatavasti on imiku jaoks kõige veenvamalt tõelised sellised asjad, mida ta suudab liigutada ja maha pillata ning saab endale suhu panna. Olulisel kohal näib olevat ka nende puudutamiseiga kaasnev vastusurve ning vähemalt teatav ajaline püsivus.

Olles võtnud lähtepunktiks niisuguse lihtsa arusaama tõelistest asjadest, laiendab füsikalist seda üldistamise teel. Väidaksin, et materialistlik või füsikalistlik arusaam tõelisest füüsilisest olemasolust kasvab välja selle arusaama laiendamisest väga väikesetele ja väga suurtele asjadele, aga ka asjadele, millel puudub iga sugune ajaline püsivus, ning kõigele, mis võib asju põhjuslikult mõjutada, nagu magnetiline ja elektriline tõmbumine ja tõukumine ning jõuväljad; ja kiirgusele, nagu röntgenkiirgus, mis samuti evib põhjuslikku mõju kehadele, näiteks fotoplaatidele.

Kõik see juhatab meid järgmise mõtte juurde: tõeline või olemasolev on kõik, millel võib olla kas vahetut või kaudset *põhjuslikku mõju* füüsilistele asjadele, eelkõige hõlpsasti käsitletavatele lihtsatele füüsilistele asjadele.

Sellest omakorda tuleneb, et võime oma keskse küsimuse, kas abstraktsed maailma 3 objektid, nagu Newtoni või Einsteini gravitatsiooniteooria, on tõeliselt olemas, sõnastada ümber järgmiselt: kas teaduslikel oletustel või teooriatel võib olla vahetut või kaudset põhjuslikku mõju maailma 1 kuuluvatele füüsilistele asjadele? Minu vastus sellele küsimusele on: jah, muidugi.

IX

Minu põhiargument maailma 3 reaalsuse toetuseks on väga lihtne. Me kõik teame, et elame füüsilises maailmas 1, mida on oluliselt muutnud teadusavastuste ellurakendamine, s.t maailma 3 kuuluvate *oletuste või teooriate* kasutamine muutuste esilekutsumise vahendina. Teaduslikel oletustel ja teooriatel saab seega olla põh-

juslikku või instrumentaalset mõju füüsilistele asjadele, kusjuures palju tugevamat kui näiteks kruvikeerajail või kääridel.⁵

Ehkki see lihtne argument, et teaduslikke oletusi või teooriaid saab kasutada maailma 1 muutmiseks, on minu jaoks otsustava tähendusega ja veenev, annan ma endale selgelt aru, et ei materialistlik monist ega isegi dualist pruugi olla valmis seda omaks võtma. Mõlemal on sellele varuks oma vastus.

Dualist ütleks, et tööriistana ei ole — näiteks aatomipommi loomisel — toimunud mitte oletus või teooria kui selline — Einsteini erirelatiivsusteooria kui selline —, vaid pigem konkreetsete inimeste, nagu Einsteini enda ja Paul Langevini konkreetsete *mõtteprotsessid*. Dualist väidaks seega, et Einsteinile tulnud *mõte* ajendas teda 1905. aastal kirjutama erirelatiivsusteooria visandit sisaldavat artiklit (Einstein 2015a). Selle artikli avaldamise järel (ja veel samal aastal)⁶ tuletas Einstein erirelatiivsusteooriast veel ühe olulise järelduse, mille ta sõnastas esialgu järgmiselt:

$$M' - M = E/c^2$$

Tänapäeval väljendatakse seda üldjuhul tuntud valemiga

$$E = mc^2$$

Dualist väidaks siin, et selle valemi sünnini viisid Einsteini ja teiste füüsikute — näiteks Paul Langevini — *mõtteprotsessid*. Ja Langevin näib olevat esimesena tulnud *mõttele*, et see valem võiks aidata seletada Päikese kiiratavat tohutut energiat; aga ka mõistnud, et see näitab, et kui meil õnnestuks osa aatomituuma massist teisendada kiirguseks, kaasneks sellega määratute energiakoguste vabanemine. Teisisõnu leiab dualist, et aatomipommi loomises on põhjuslikku rolli mänginud maailma 2 kuuluvad *kogemused, teadvuslikud mõtteprotsessid*, mitte maailma 3 objektid,

⁵Tõsiasja, et oletusi või teooriaid saab kasutada tööriistana, ei tohiks tõlgendada nii, nagu ei olekski nad enam kui vaid tööriistad. Vt märkuse 2 all esitatud viiteid.

⁶Einstein 2015b. Soovin tänada Troels Eggers Hansenit mõningate selle artikliga seotud üksikasjade avamise eest.

nagu valemite või teooriate sisu. Lisaks mõtteprotsessidele mängivad põhjuslikku rolli ka nende mitmesugused füüsilised kehas- tused, nagu raamatud, käsikirjalised ja trükitud artiklid ning kirja- pandud valemid; ja muidugi ka teatud ajuprotsessid. Puhas dualist eitaks aga täielikult igasuguste abstraktsete maailma 3 objektide kui selliste mängutoomise vajadust.

Materialistliku monisti argumendid oleksid võrdlemisi sarna- sed, ent selle vahega, et ta heidaks kõrvale teadvuslikud mõtte- protsessid ja asendaks need vastavate maailma 1 kuuluvate aju- protsessidega. Ta paneks dualistist tugevamat rõhku teooria eri- nevate füüsiliste kehas- tuste olemasolule ning väidaks, et füüsilise keskkonna muutmise, näiteks aatomipommi loomise vahenditeks on just niisugused füüsilised kehas- tused, mitte mistahes abstrakt- sed entiteedid (nagu teooria ise).

X

Vastates dualistile ja materialistlikule monistile olen nüüd vii- maks jõudmas oma maailma 3 olemasolu toetavate argumentide tuumani.

Väidaksin, et me võime ja õigupoolest ka peame selgelt eris- tama *teadmist subjektiivses tähenduses teadmisest objektiivses tä- henduses*.

Teadmine subjektiivses tähenduses koosneb konkreetsetest *vaimsetest dispositsioonidest*, eelkõige ootustest; ta hõlmab konk- reetseid maailma 2 kuuluvaid mõtteprotsesse ja neile vastavaid maailma 1 kuuluvaid ajuprotsesse. Seda võib kirjeldada meie *sub- jektiivse ootuste maailmana*.

Teadmine objektiivses tähenduses koosneb *mõtteprotsesside asemel mõttesisudest*. Ta koosneb meie keeleliselt sõnastatud teooriate sisust — sellisest sisust, mis on vähemalt ligikaudselt tõlgitav ühest keelest teise. Objektiivne mõttesisu on selline, mis jääb piisavalt korralikus tõlkes muutumatuks. Või siis realistli- kumalt väljendudes: objektiivne mõttesisu on see, mida tõlkija *püüab* säilitada muutumatuks, isegi kui see ülesanne võib vahe- tevahel üle jõu käia.

Teadlase subjektiivsed mõtteprotsessid töötavad just nimelt oletuse või teooria objektiivse mõttesisuga. Nende töö eesmärk on objektiivset mõttesisu kriitika kaudu parandada. Tõsi, teadlane peab *subjektiivselt haarama* objektiivsete teooriate järelemeid, enne kui ta saab neid rakendada meie maailma 1 kuuluva füüsilise keskkonna muutmiseks. Teisisõnu toimib maailm 2 maailmade 3 ja 1 vahelülina. Kuid just nimelt maailma 3 kuuluva objekti haaramine loob maailmale 2 võimaluse maailma 1 muutmiseks.

Püüaksin seda üliolulist eristust konkreetse maailma 2 kuuluva mõtteprotsessi ja abstraktse maailma 3 kuuluva mõttesisu vahel nüüd lähemalt avada mõningate näidete varal.⁷

⁷*Objektiivse teadmise* (Popper 1979) 3. ja 4. peatükis esitasin ma mõned tähelepanekud mõtte subjektiivse ja objektiivse tähenduse eristuse ajaloo kohta. *Mina ja selle aju* (Popper, Eccles 1977) minu kirjutatud osa 13. punktis käsitlesin põhjalikumalt Platoni ideede seoseid minu maailma 3 teooriaga; järgnevalt sooviksin lisada mõned ajaloolised märkused nende ideede lähema ajaloo kohta, mis täiendaksid *Objektiivse teadmise* 4. peatükis öeldut. Eriti tungival tõi taksisin seejuures esile Heinrich Gomperzi panust (kelle töid käsitlesin lühidalt intellektuaalse autobiograafia *Lõppematu otsing* (Popper 1976a) märkuses 89).

Heinrich Gomperz sündis 1873. aastal, umbes 25 aastat pärast Frege (sünd 1848). Gomperz (1908) eristas selgelt mõtteid objektiivses tähenduses mõtetest subjektiivses tähenduses. Gomperzi eeskujuks olid selles Husserli *Loogilised uurimused* (Husserl 1900–1901); Husserlit olid omakorda tugevalt mõjutanud Bolzano ja Frege (eriti Frege 1894. aastal ilmunud arvustus Husserli psühholoogistlikule *Aritmeetika filosoofiale* (Husserl 1891; vt Frege 1894)). Heinrich Gomperzi 1908. aastal ilmunud teos oli seega ilmselgelt kaudselt mõjutatud Frege, seejuures Gomperzi enese teadmata, kuna Husserl ise Frege mõjutsi omaks ei võtnud.

Kõik see oli mulle teada juba *Objektiivse teadmise* lk 162 allmärkuse 12 kirjutamise ajal (mis kõneles Husserlist). Samas oli mulle jäänud märkamata (*Objektiivse teadmise* lk 150–152 toodud bibliograafiast ilmne) tõsiasi, et Gomperzi *Maailmavaateõpetus* (1908) ilmus kümme aastat enne Frege artiklit “Mõte” (Frege 1999). See tähendab, et Heinrich Gomperzi roll Frege (1918) “kolmanda riigi” (*das dritte Reich*) idee ja minu “maailma 3” idee eelloos on palju suurem, kui ma *Objektiivse teadmise* avaldamise ajal oskasin arvata (hoolimata sellest, et Gomperz pöördus ajapikku tagasi psühholoogistliku teooria juurde — vt *Lõppema-*

Vaadlgem esimese näitena järgmist lauset: “Leonardo uskus, et on võimalik ehitada masin, mis lendaks nagu lind.”

Selles lauses on mainitud konkreetset inimest, Leonardot, ja Leonardo *mõtet*. Nimetatud mõtet iseloomustatakse aga selle *sisu* kaudu. Seejuures on teada, et sama mõttesisu kordus Leonardol üsnagi sageli. Meie lause osutab seega kaudselt tema arvukatele konkreetsetele mõtteprotsessidele, mainides nende ühist abstraktsset mõttesisu. Ilmselgelt torkas see mõttesisu Leonardole pähe konkreetsetel juhtudel, sealhulgas esimesel korral, mil see talle pähe torkas, ja viimasel korral, mil see talle pähe torkas. Kõigil nendel juhtudel koges ta konkreetseid mõtteprotsesse. Kahtlemata oli kõigil juhtudel tegu erinevate protsessidega. Neid aga ühendas omavahel just nimelt nende *sisu*.

Selle näite põhjal võib jääda mulje, et mõttesisu on pelgalt konkreetse maailma 2 kuuluva mõtteprotsessi abstraktsioon, pelgalt selle üks aspekt, nii et dualistil võiks justkui olla õigus.

Võtame nüüd aga vaatluse alla järgmise lause: “1905. aastal töötas Einstein välja erirelatiivsusteooria.”

Seegi lause osutab kindlale isikule ja tema maailma 2 kuuluvatele mõtteprotsessidele ning mainib teatud kindlat juhtumit — kõnealuse konkreetse *mõttesisu*, erirelatiivsusteooria esmakordse esinemisega kulmineerunud *mõtteprotsesse*.

Nagu nähtub järgmisest lausest, ei ole erirelatiivsusteooria aga sugugi pelgalt Einsteini maailma 2 kuuluvate mõtteprotsesside üks aspekt. “Erirelatiivsusteoorial on palju olulisi loogilisi järeleid, mis Einsteinile 1905. aastal mõttesegi ei tulnud; ja sel teoorial võib olla selliseidki olulisi loogilisi järeleid, mis mitte kellelegi pole veel mõttesse tulnud ja võib-olla ei tulegi.”

Sellest lausest nähtub, et teooria ei ole mitte pelgalt ühe konkreetse mõtteprotsessi abstraktsioon, vaid muude objektidega vägagi sarnane *objekt*; minu arvates tüüpiline abstraktne maailma 3 objekt. See on mõttesisu, kuid seejuures mitte ühe või mitme mõt-

tu otsingu (Popper 1976a) märkus 89 ja tekst). Kogu see teema väärib põhjalikku taaskäsitlemist — pole sugugi võimatu, et Frege, kes töötas Jenas, kus ilmus ka Gomperzi raamat, oli sellega tuttav.

teprotsessi mõttesisu, vaid pigem midagi mõningate võimalike ja mõningate tegelike mõtteprotsesside mõttesisu sarnast.

Sellist laadi maailma 3 objekte iseloomustab eelkõige asjaolu, et need võivad olla üksteisega *loogilistes seostes*.

Loogilised seosed on näiteks loogiline samaväärsus, tuletatavus, ühitatavus ja ühitamatus. Niisuguseid loogilisi seoseid esineb üksnes abstraktsete maailma 3 kuuluvate sisude, nagu oletuste või teooriate vahel; konkreetsete maailma 2 kuuluvate mõtteprotsesside vahel ei esine neid mitte kunagi. Isegi rääkides mõtete *sarnasusest* peame tavaliselt silmas mõttesisu ning teatavat *loogilist sarnasust*.

Teatud põhjuslikke seoseid, nagu ühe autori mõju teisele, võib teisalt omistada aga mõtteprotsessidele, kuid mitte mõttesisudele.

See tähendab, et kui nimetame Michael Faradayd James Clerk Maxwelli mõjutajaks, peame sellega eelkõige silmas Maxwelli mõtteprotsesse ning väidame, et need protsessid olid osalt põhjustatud Faraday artiklite lugemisest ja nende mõttesisu haaramisest. Ent samal ajal vihjame siiski ka asjaolule, et selle tulemuseks oli Faraday ja Maxwelli artiklite *mõttesisu* loogiline sarnasus.

Kui me seevastu nimetame Buddha mõtteid sarnaseks Kristuse omadega, ei kõnele me aga sugugi mitte mõtteprotsessidest, vaid ainult mõttesisudest. Sama kehtib ka juhul, kui me ütleme, et ühed või teised Buddha mõtted on ühitamatud ühtede või teiste Kristuse mõtetega või teatud Einsteini mõtted on vastuolus teatud Newtoni mõtetega. Mitte ühelgi neist juhtudest ei räägi me mitte sündmustest, mõtteprotsessidest, vaid õpetustest, teooriatest või mõttesisudest: asjadest, mis minu terminoloogias kuuluvad maailma 3.

Võime vast öelda, et mõttesisud on inimkeele tulemid; inimkeeled on omakorda olulisimad ja põhilisimad maailma 3 objektid. Keeltel on muidugi ka füüsiline külge, samas kui öeldava või mõeldava sisu kuulub abstraktse valda. Võime öelda, et ühest keelest teise *tõlkimise* eesmärk on selle sisu säilitamine, selle muutumatus tagamine. (Juhul kui õige on teooria, et mesilase tants sisaldab sõnumit, mis tõlkes kõlaks “Selles ja selles suunas leiab nii ja nii kaugelt süü”, on ka mesilaste tantsukeelele sisu.)

XI

Siin kaitstavast vaatepunktist on keelevälise mõtte üleminek keeleliselt sõnastatud mõtteks üliolulisel kohal. Mõtte sõnastamisega mingis keeles me muudame selle maailma 3 objektiks — ja sellega potentsiaalse kriitika objektiks. Seni, kui mõte on vaid maailma 2 kuuluv protsess, on see pelgalt osa meist endist ja seda ei saa hõlpsasti kritiseerida. Aga maailma 3 objektide kriitika on ülitähtis, seda nii kunstis kui ka eriti teaduses. Teadust võib nimetada suuresti kriitika — oletuste, mõttesisude kriitilise eritlemise ja valiku — tulemiks. Teadusaruteludes me kritiseerime niimoodi konkureerivaid oletusi nende võimaliku *tõesuse* vaatepunktist.

Lisaks loogilistele seostele iseloomustavad ainult mõttesisusid, ainult maailma 3 kuuluvaid oletusi või teooriaid ka *tõesuse* ja *vääruse* mõisted. Mõõndavasti me kõneleme teatud juhtudel ka tõestest või väärdest *uskumustest*; uskumus on aga üldjuhul maailma 2 objekt. Näiteks öeldes, et mõni uskumus on vankumatu või siis vastupidi, vankuma löönud, siis ei kõnele me minu meelest tõesti mitte maailma 3, vaid maailma 2 kuuluvast objektist. Kui me aga nimetame uskumust *tõeseks* või *vääraks*, siis ei kõnele me üksnes maailma 2 objektist, vaid ka maailma 3 kuuluvast *mõttesisust*: selle konkreetse uskumusega seotud teoreetilisest sisust.

Kokkuvõttes tuleb minu arvates eristada maailma 2 kuuluvaid *mõtteprotsesse* maailma 3 kuuluvatest *mõttesisudest*. Mõtteprotsessid on konkreetsed, kuna need toimuvad kindlates olukordades kindlate inimestega, kindlates kohtades ja kindlatel aegadel. Lisaks sellele on alust oletada, et nende mõtteprotsessidega on tihedalt seotud kindlad ajuprotsessid.

Mõttesisud on seevastu abstraktsed maailma 3 objektid. Nende vahel võivad esineda loogilised seosed. Üheks ülimalt iseloomulikuks maailma 3 kuuluvaks mõttesisuks on teooriate loogilised järeloomid. Võime isegi käsitada teooria abstraktse mõttesisuna just selle loogiliste järeloomite hulka.

XII

Võib küll sellest hoolimata väita, et tõeliselt on olemas vaid mõtteprotsessid ja neile vastavad ajuprotsessid ning mõttesisud on pelgalt konkreetsete mõtteprotsesside abstraktsed aspektid. Vaadeldes aga järgmist näidet. Lapsed õpivad loendama. Tegemist on oskuse, inimese leiutisega. Loendama õppimine tähendab, et me oskame konstrueerida *ükskõik millisele* arvule järgneva arvu. Sel teel õpime mõistma naturaalarvude jada lõpmatust. Ent kuna see jada on lõpmatu, siis ei leidu sellel füüsilisi realiseeringuid, kehastusi. Hoolimata sellest on naturaalarvude jada kui maailma 3 objekti kohta aga siiski võimalik teha arvukalt avastusi. Nõnda avastame näiteks, et kõik arvud (ja “kõik arvud” tähendab lõpmatut hulka arve) on kas paaris või paaritud. Ühtlasi avastame, et teatud arvud, nagu 2, 3, 5, 7, 11, 13, on algarvud, s.t nad ei jagu teiste arvudega. (Ja mõistagi on kõik arvud kas jaguvad või algarvud.) Võime isegi avastada Eukleidese teoreemi, mille järgi jäävad algarvud naturaalarvude jada mööda edasi liikudes küll haruldasemaks, kuid ei lõpe kunagi otsa: naturaalarvude lõpmatu jada sisaldab lõpmatut hulka algarve.

Vastab küll igati tõeale, et kõik need avastused on mõtteprotsesside *tulemid* või *sünnitised*: maailm 3 ongi just nimelt inimvaimu sünnitiste maailm, s.t maailma 2 sünnitiste maailm. Ent naturaalarvude lõpmatu jada on ilmselgelt abstraktne maailma 3 objekt, seejuures objekt, mida on võimalik uurida ja selle kohta teha üsnagi ootamatuid avastusi. Õigupoolest eksisteerib terve hulk selle objektiga seotud lahtisi küsimusi, matemaatikutele siiani lahenduseta arvuteooria probleeme.

Maailma 3 objekti, nagu lõpmatu naturaalarvude jada, ja sellega seoses üles kerkivaid probleeme võib kõrvutada mõne maailma 1 objektiga, näiteks DNAGA ja biokeemiku jaoks sellest välja kasvavate probleemidega; või siis — mõnevõrra laiema pintsliiga maalides — võrrelda seda kõrge mäetipuga, nagu Džomolungma, ja probleemidega, mida see püstitab mägironijale.

Kõigil kolmel juhul toob meid meie otsiskelu objekti juurde uudishimu ja soov leida lahendus mõnele keerulisele probleemile. Kõigil kolmel juhul on meil oma uurimisobjekti kohta osalisi,

varasematelt uurijatelt päritud teadmisi. Kõigil kolmel juhul võib uuringute tulemus meid üllatada. Kõigil kolmel juhul on uurimistulemused intersubjektiivselt, teiste uurijate poolt kontrollitavad.

Põhitähtis on kõigil kolmel juhul aga asjaolu, et uurimisobjekti ja meie vahel eksisteerib ehe põhjuslik seos. Kõik kolm objekti püsivad meie aktiivse uurimistegevuse jooksul suhteliselt passiivsenä, just nagu portreemaali jaoks poseeriv inimene on aktiivse maalikunstniku kõrval suhteliselt passiivne. Ometigi on poseerija tegevuse juures kohal ning tema kohalolul on põhjuslik mõju kunstnikule.

Nagu eespool rõhutasin, ei ole naturaalarvude jada lõpmatusest tingituna füüsiliselt realiseeritav ega kehastatav. See on kehastumatu, abstraktne maailma 3 objekt. Sama kehtib ka iga oletuse või teooria kohta, kui me määratleme oletuse või teooria — s.t selle loogilise sisu — kõigi sellest tuletatavate teoreemide süsteemina, s.t sellele vastava deduktiivse süsteemina. Niisugune teooria — või süsteem — on lõpmatu ja võib olla täis üllatusi. Einsteinilegi võis niisiis tulla suure üllatusena õige pea pärast esimese erirelatiivsusteooriat käsitletud artikli kirjutamist tehtud avastus, et sellest on teoreemina tuletatav praeguseks kuulus valem $E = mc^2$.

XIII

Maailma 3 objektide kehastused maailmas 1, nagu käsitsi ümber kirjutatud raamatud, trükitud raamatud või ajakirjaartiklid, on üliolulised, kuid nad ei ole seda mitte maailma 1, vaid maailma 3 objektidena. Teiste samalaadsete maailma 3 objektide kehastuste hulka kuuluvad geograafilised kaardid, ehitiste plaanid või mootorite, autode ja lennukite joonised. Niisugused kaardid ja plaanid põhinevad teooriatel; just nagu raamatudki on ka nemad maailma 3 objektide kehastused. Nende põhjuslik mõjus on ilmselge: uute sadamate või lennujaamade kaardid ja plaanid on aidanud kaasa maailma 1 muutmisele. Kuid sarnaselt raamatutega on nemadki väärtusetud sellele, kes neid lugeda ei oska.

Ent maailma 3 objektide hulka ei kuulu mitte üksnes kaardid ja plaanid, vaid ka tegevuskavad; nende hulka võivad kuuluda ka arvutiprogrammid.

Kõiki neid maailma 3 objekte iseloomustab vägagi asjaolu, et nad on kriitika kaudu parandatavad. Väga iseloomulikult võib see kriitika olla kooperatiivne: see võib pärineda inimestelt, kellel algideega pole mitte midagi pistmist. Seegi on järjekordne argument maailma 3 objektide objektiivsuse kasuks ning toetab ühtlasi arusaama, et need võivad stimuleerida inimesi mõtlema — see tähendab: *kutsuda esile* mõtlemist. Kriitiline koostöö planeerimise vallas on viimasel ajal vägagi moes ja muutub üha populaarsemaks. Kuid tegemist on päris vana ideega. Briti riigimees ja poliititeoreetik Edmund Burke kirjutas kahesaja aasta eest poliitiliste ja sõjaliste plaanide ümbertegemisest või parandamisest: “Olen oma eluteel tundnud suurmehi ja teinud nendega [---] koostööd; ja kordagi ei ole ma veel näinud plaani, mis ei oleks saanud paremaks tänu nende isikute tähelepanekutele, kes oma arukuselt asja eestvedajale tublisti alla jäid.” (Burke 2008: 254.)⁸

Plaanide all peab Burke siin ilmselgelt silmas maailma 3 objekte, mitte koostöö tegijate konkreetseid mõtteprotsesse. Need konkreetset mõtteprotsessid aitavad abstraktset ühist plaani *parandada*. Nad koosnevad abstraktse ühise plaani kriitikast ning on sellistena põhjuslikult mõjutatud abstraktsest plaanist, eriti aga selle lõppeesmärkidest — mida veel ei eksisteeri. Kriitiline koostöö plaani parandamiseks eeldab selle objektiivsust. Ja kui Burke ütleb, et kriitika võimaldab plaani paremaks teha, siis osutab ta sellega veel ühele maailma 3 objektide aspektile, mis sarnastab neid maailma 1 objektidega: umbes nii, nagu mehaanik nokitseb mootori kallal, on võimalik nokitseda ka maailma 3 objekti kallal ja tema tööd parandada.

⁸Olen kasutanud seda Burke'i tsitaati ühe motona oma teose *Avatud ühiskond ja selle vaenlased* esimese köite (Popper 2010[: 25, tlk Triinu Pakk]) viimastes väljaannetes (London: Routledge & Kegan Paul, 1963, 1977; Princeton, NJ: Princeton University Press, 1966).

XIV

Pöördusin nüüd tagasi oma algse põhiteesi juurde, nimelt et maailma 3 objektidel, nagu teooriad, on ülisuur roll meie maailma 1 keskkonnas toimuvates muutustes ja nende kaudne põhjuslik mõju materiaalsetele maailma 1 objektidele tähendab, et maailma 3 objekte tuleks käsitada tõelisena. See tees ei sõltu kuidagi sõna “tõeline” tähendusest: minu tees on, et maailma 3 kuuluvad teooriad ja plaanid mõjutavad põhjuslikult maailma 1 kuuluvaid füüsilisi objekte; et nad avaldavad põhjuslikku mõju maailmale 1.

See mõju on minu teada alati kaudne. Selleks et maailma 3 kuuluvad teooriad, plaanid ja tegevuskavad saaksid viia tegudeni ning muutusteni meie füüsilises keskkonnas, nagu lennujaamade või lennukite ehitamine, on neid vaja *vaimus haarata* ehk *mõista*. Mulle näib, et vaimu sekkumine, s.t maailma 2 sekkumine, on siin hädavajalik ning vaid vaimse maailma 2 sekkumine võimaldab maailma 3 objektidel — kaudselt — põhjuslikult mõjutada füüsilist maailma 1. Selleks, et erirelatiivsus saaks mõjutada aatomipommi loomist, pidi paljudel füüsikutel tekkima huvi selle teooria vastu, nad pidid tuletama teooriast selle järeldused ja *mõistma* nende järelduste tähendust. Inimmõistmine ning järelikult ka inimvaim näib olevat siin läbinisti hädavajalik.

Osa inimesi arvab, et sellega saavad hakkama ka arvutid, kuna arvutid on võimelised tuletama teooriast selle loogilisi järeldusi. Kahtlemata see niimoodi ka on, eeldusel, et me oleme nad sellisteks konstrueerinud ja enda välja mõeldud arvutiprogrammidega juhendanud.

See toob mu järelduseni, et keha-vaimu dualism on tõele lähemal kui materialistlik monism. Aga pelgast dualismist ei piisa. Me peame tunnistama ka maailma 3.

XV

Kuna arvuteid sai juba mainitud, pean ma vajalikuks öelda paar sõna tänapäeval palju arutatud teemal. Kas arvutid suudavad mõelda? Vastaksin sellele küsimusele ilma vähimagi kõhkluseta otustavalt “ei”. Kas me kunagi võime ehitada arvutilaadseid sead-

meid, mis oskaksid mõelda? Sellele küsimusele on mu vastus natuke ebalevam. Olukorras, kus me oleme jõudnud juba Kuule ja saatnud paar kosmoselaeva Marsilegi, ei tasu meie võimalike tulevaste saavutuste osas enam võtta dogmaatilisi seisukohti. Siiski ei usu ma, et meil õnnestuks luua teadvuslikke olendeid, ilma et me esmalt õpiks looma elusolendeid; ja seegi näib juba pii-savalt keerulisena. Teadvus täidab loomadel kindlat bioloogilist funktsiooni. Ma ei pea kuigivõrd tõenäoliseks, et masinal võiks olla teadvus, kui tal just teadvust *tarvis* ei lähe. Meiegi jääme ju magama, kui meie teadvus on parasjagu jõude.

Kuni meil ei õnnestu luua kunstlikku elu — seejuures pika-ajalisele ellujäämisele pürgivat elu — ja enamgi, kunstlikke ise-liikuvaid loomi, kes vajavad teatud laadi pilooti, ei usu ma niisiis, et teadvuslik tehisaru võiks saada reaalsuseks. Vastupidi, ükskõik kui suures vaimustuses ma arvutite võimsusest ka oleksin, minu meelest lüüakse nende ümber ikkagi teenimatult suurt lärmi.

XVI

Juhul, kui mul on õigus selles, et maailma 3 kuuluvad *inimvai-mu* sünnitised on *inimvaimu* sekkumise kaudu muutnud füüsilist maailma, siis tähendab see, et maailmad 1, 2 ja 3 võivad üksteist mõjutada ja ükski neist ei ole põhjuslikult suletud. Tees, et füüsi-line maailm ei ole põhjuslikult suletud ning seda võib mõjutada maailm 2 ja selle sekkumise kaudu ka maailm 3, näib seejuures olevat eriti vastukarva materialistlikule monistile ehk füüsikalisti-le.

Ometigi on materiaalse maailma 1 sellist laadi avatus välis-mõjudele tõsiasi, mis saab järjepidevalt kogemustest kinnitust. Pole vähimatki alust arvata, et inimaju oleks viimase sajandiga kuigi palju muutunud; ometigi on meie materiaalne keskkond nii planeeritud tegevuste kui ka nende ettekatsemata tagajärgede mõjul tundmatuseni muutunud. Materialist seletaks kõike seda mõistagi meie ajuprotsesside kaudu; ja tõele au andes on neil ka oma roll maailma 3 mõjutuste ülekandumises maailma 2 kaudu maailma 1. Kuid nende märkimisväärsete muutuste allikaks on siiski maailm 3, meie teooriad. Need elavad metafoorselt väljen-

dudes oma elu, isegi kui sõltuvad seejuures oluliselt meie vaimust ja vägagi tõenäoliselt ka meie ajast.

Eitades maailma 1 põhjuslikku avatust maailmale 2 ja selle kaudu maailmale 3, salgaksime minu meelest maha midagi päevselget, püüaksime päevselget olematuks teha.

XVII

Mainimist võiks siinkohal väärida ka minu mõttes maailma 3 tihe seos sellega, mida antropoloogid kutsuvad “kultuuriks”. Need on peaaegu sama asi. Mõlemat võib kirjeldada inimvaimu sünnitiste maailmana; ja “kultuuriline evolutsioon” tähistab põhimõtteliselt sedasama, mida minu vaatepunktist tähendaks “maailma 3 evolutsioon”.

Antropoloogid ei kipu siiski eristama maailma 3 objektide kehastusi maailmas 1 neist maailma 3 objektidest endist. Sellest omakorda tuleneb oluline erinevus nii meie vaadete kui ka meie universumikäsituste vahel.

XVIII

Kokkuvõttes saame tulemuseks järgmise pildi universumist. Olemas on füüsiline universum, maailm 1, ja selle olulisim alamuniversum, elusorganismide maailm.

Elusorganismide maailmast kasvab selle evolutsiooni tulemina välja maailm 2, teadvusliku kogemuse maailm.

Maailmast 2 kasvab selle evolutsiooni tulemina välja maailm 3, inimvaimu sünnitiste maailm.

Kõigil neil juhtudel avaldab väljakujunev tulem tohutut tagasiside-efekti maailmale, millest ta välja on kasvanud. Näiteks meie planeedi atmosfääri füüsikalise-keemilise koostise, selle suur hapnikusisalduse, on elu tulem — taimede elutegevuse tagasiside-efekt. Ja muidugi tuleb maailma 3 väljakujunemisest tohutu tagasiside-efekt maailmale 2 ja viimase sekkumise kaudu maailmale 1.

Eriti oluline on siin maailmade 3 ja 2 vahel esinev tagasiside-efekt. Meie vaim on maailma 3 looja; maailm 3 omakorda aga mitte üksnes ei vormi meie vaimu, vaid on suuresti selle looja. Isegi arusaam “minast” kui sellisest rajaneb maailma 3 kuuluvatele teooriatele, eriti ajateooriale, mis on aluseks mina — eilse mina, tänase mina ja homse mina samasusele. Keele, maailma 3 objekti, õppimine on osalt loomeakt, osalt tagasiside-efekt; ja täieliku minateadvuse juured on inimkeeles.

Meie vahekord oma tööga tugineb tagasisidele: töö kasvab meie kaudu ja meie kasvame oma töö kaudu.

Niisugusel kasvamisel, mina ületamisel, on nii ratsionaalne kui ka mitteratsionaalne külg. Uute ideede, uute teooriate loomine on osalt mitteratsionaalne. See on niinimetatud “intuitsiooni” või “kujutusvõime” küsimus. Ent intuitsioon, nagu kõik muu inimlik, võib eksida. Intuitsiooni tuleb suunata läbi ratsionaalse kriitika, mis on inimkeeles olulisim tulem. Sedalaadi kriitiline suunamine on teadmiste kasvu ja ka meie isikliku kasvamise ratsionaalne aspekt. See on üks kolmest olulisimast asjast, mis teevad meist inimese. Teised kaks neist on osavõtlikkus ja teadlikkus oma ekslikkusest.

Kirjandus

- B u r k e, Edmund 2008 [1790]. *Mõtisklusi Prantsuse revolutsioonist ja mõningate Londoni ühingute toimingutest seoses selle sündmusega*. Tlk Triinu Pakk-Allmann. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Varrak
- E i n s t e i n, Albert 2015a [1905]. Liikuvate kehade elektrodünaamikast. Tlk Piret Kuusk. — A. Einstein. *Teaduslikku ja filosoofilist: Valitud töid*. Koost., toim. P. Kuusk. (Gigantum Humeris.) Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 59–88
- E i n s t e i n, Albert 2015b [1905]. Kas keha inerts sõltub selle energiasaldusest? Tlk Georg Liidja. — A. Einstein. *Teaduslikku ja filosoofilist: Valitud töid*. Koost., toim. P. Kuusk. (Gigantum Humeris.) Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 89–91
- F r e g e, Gottlob 1894. Dr. E. G. Husserl. *Philosophie der Arithmetik. Psychologische und logische Untersuchungen*. Erster Band. Hal-

- le: C. E. M. Pfeffer, 1891. — *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, Bd. 103, S. 313–332
- F r e g e, Gottlob 1999 [1918]. Mõte: Üks loogiline uurimus. Tlk Jaan Kangilaski. — *Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast* I. Toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 54–77
- G o m p e r z, Heinrich 1908. *Weltanschauungslehre*. Bd. II/i. Jena u. Leipzig: Diederichs
- H u s s e r l, Edmund 1891. *Philosophie der Arithmetik. Psychologische und logische Untersuchungen*. Erster Band. Halle: C. E. M. Pfeffer
- H u s s e r l, Edmund 1900–1901. *Logische Untersuchungen*. 2 Bde. Halle: Niemeyer
- P o p p e r, Karl R. 1976a. *Unended Quest*. London: Fontana/Collins; La Salle, IL: Open Court
- P o p p e r, Karl R. 1976b [1963]. *Conjectures and Refutations*. London: Routledge & Kegan Paul; New York: Basic Books
- P o p p e r, Karl R. 1979 [1972]. *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press
- P o p p e r, Karl R. 2010 [1945]. *Avatud ühiskond ja selle vaenlased*. 1. kd: *Platoni lummus*. Tlk Ene-Reet Soovik. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- P o p p e r, Karl R., John C. E c c l e s 1977. *The Self and Its Brain*. Berlin, Heidelberg, New York, London: Springer International
- S c h i l p p, P. A. (ed.) 1974. *The Philosophy of Karl Popper*. (Library of living philosophers.) La Salle, IL: Open Court

Sir KARL RAIMUND POPPER (1902–1994) oli Austria-Inglise filosoof; õppis Viini Ülikoolis, doktorikraad sealt aastal 1928. 1937–1945 oli õppejõud Canterbury Ülikoolis Uus-Meremaal ning 1946–1969 Londoni Majanduskoolis. Oli Londoni Kuningliku Seltsi ja Briti Akadeemia liige. Tähtsamaid teoseid: *Logik der Forschung* (1934); *The Open Society and Its Enemies* (2 kd, 1945; eesti k 2010–2011); *The Poverty of Historicism* (1957; eesti k 2000); *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge* (1963); *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach* (1972, 2. väljaanne 1979) ja *The Self and Its Brain: An Argument for Interactionism* (koos John C. Ecclesiga, 1977). *Akadeemias* on temalt varem ilmunud “Teadmised ilma autori-teedita” (1990, nr 9, lk 1839–1853; tlk Kristin Haljasorg).

TALIS TAIM. Argikapitalism (Soome, 2017)

MÄLESTUSI DEKONSTRUKTSIOONIST

Märt Väljataga

Tiit Hennoste

1980. aastatel töötas dekonstruktsioon midagi põnevat, salapärast ja vabastavat. Sõna, milles on kaks teineteist peaaegu, kuid mitte täielikult tühistavat liidet — *de* (lahti) ja *kon* (kokku) —, pärines muidugi juba 1960. aastate keskpaigast, Jacques Derridalt. Selle abil lisas Derrida uusi nüansse Martin Heideggeri sõnadele *Abbau* ja *Destruktion*, mis tähendasid siiski muud: Heidegger oli nende abil märkinud fenomenoloogilist menetlust kaevuda metafüüsika põhimõistete alla oletatavate algkaemusteni, millele on mõistete kate ajaloo jooksul peale ladestunud. *Destruktsiooni* asemel *dekonstruktsioonist* kõneldes andis Derrida mõista, et erinevalt puhastavast lammutustööst ei vii dekonstruktsioon kunagi kusagile välja ega jõua eales mingi lõpliku ja määratletud tulemuse või alglätteni. See jätab asjad õhku rippuma, tekitab kahevaheloleku ja nõuab enese alalist kordamist.

Dekonstruktsionist teeskleb filosoofia mängureeglite järgimist, aga seab üles kavalad lõksud probleemidena, mis ei ole reeglite abil lahendatavad. Ühtlasi on dekonstruktsiooni sihiks näidata, kuidas filosoofia keelepruuk on konstrueeritud — et see ei kasva otsejoones välja filosoofia kõneainest, vaid osaleb selle loomises. Ses mõttes on filosoofiagi keelekasutusel oma poeetiline — s.t enesekohane ja enesele pööratud — funktsioon Roman Jakobsoni mõttes. Dekonstruktsionist ei mõtesta maailma õigete ja väärade lausetega, vaid väljendab oma mõtteid poeetiliselt, kujundlikult ja performatiivselt — ta teeb trikke. Tähelepanu nihku-

mine filosoofia “enda” probleemidelt filosoofiakeele probleemidele — algul selle semantikale ja süntaksile, hiljem pragmaatikale — kuulus laiemaltki 20. sajandi mõtte nn keelelisse pöördesse, mille sooritas ka nn analüütiline filosoofia.

Derrida strateegia seisnes selles, et ta võttis mõne metafüüsikas juurdunud mõistevastanduse ning asus näitama, kuidas selle sekundaarne ja sõltuv liige on primaarse ja domineeriva liikme võimalikkuse tingimuseks: näiteks et tähistaja on tähistatava, kiri on kõne, keel teadvuse ja erinevus samasuse võimalikkuse tingimus.¹ Vastandpaari kumbki liige pole teisele taandatav ja need pole ka teineteisega millekski kolmandaks ja kõrgemaks kokku sünteesitavad. Samasugused on lood vaimu ja kehaga, oleva ja olemapidavaga, keskuse ja perifeeriaga, isanda ja orjaga, mõistuse ja hullusega jne. Dekonstruksiooni tulemusel ei muutu sõltuv liige domineerivaks ning vastandus ei kaota kehtivust, vaid maksvusele pääseb ebamäärasus ja lahenduse pidev edasilükkamine.

1970. ja 1980. aastatel tõusis dekonstruktivism Ameerika Ühendriikide ülikoolimaailmas tähtsaks mõttevooluks — seda mitte küll filosoofia-, vaid kirjandusosakondades. Sel tõusul olid omad spetsiifilised, puhtameerikalikud põhjused. Aga kuna suure maa võimsused on kohustuslikud ka väikestele, siis nakatas dekonstruktiivne pööre kirjanduse mõtestamist igal pool. Ehkki kirjandusteadus nagu teadus ikka tahab olla rahvusvaheline — kui mitte oma aine, siis vähemalt meetodite poolest —, on kontekst, milles kirjandust uuritakse ja õpetatakse, eri maadel üsna isesugune. Sõjajärgsel ajal oli kirjanduse õppimine Ameerikas vabade kunstide bakalaureuseõppe tugisammas ning täitis kõlblus- ja inimeseõpetuse ning ilmaliku hingehariduse ülesannet — umbes samamoodi, nagu see täidab rahvusriikides eelkõige rahvuslikke ülesandeid. Kirjanduse õppetoole tekkis palju, aga konkurentski oli tihe, ning see tingis vajaduse, et uued “teooriad” vanu lakkamatult üle trumpaksid ja asendaksid. Dekonstruktivism kujunes eelmise põlvkonna nn uskriitilise, teose- ja irooniakeskse lähenemisviisi uueks sõnaks. Konkurentsis aja-

¹Ühe definitsioonikatse teeb Derrida 1995: 51–52.

loolisemate ning otsesemalt moralistlike ja maailmaparanduslike lähenemisviisidega (kirjandussotsioloogia, marksism, feminism) hakkasid dekonstruktivistid ka üha toonitama oma ühiskondlikku asjakohasust. Õigupoolest polegi humanitaarvaldkonda, mis söandaks rahulduda mõistmisega mõistmise enese pärast ega kiukuks oma ühiskondliku tähtsusega liialdama — sest tagasihoidlikum enesehinnang jätkaks valdkonna konkurentsivõime rakendusteadustega rahata.

Nii hakkas dekonstruktivismi tähtsaim eestkõneleja Ameerika Ühendriikides, Paul de Man — temperamendilt väga poliitika- ja ajalookauge esseist — tõstma esile oma lähenemisviisi ühiskondlikku tähtsust:

Kirjanduslikkuse lingvistika [s.o dekonstruktsioon] on [...] ideoloogiliste moonutuste paljastajana ja ühtlasi määrava tegurina nende esinemise seletamisel asendamatu ning võimsam vahend kui kõik teised uurimisvaldkonnad, sealhulgas majandusteooria. Need, kes heidavad kirjandusteooriale ette, et see ei märka ühiskondlikku ja ajaloolist (s.t ideoloogilist) reaalsust, näitavad vaid oma hirmu, et seesama vahend, mida nad püüavad diskrediteerida, paljastab ka nende enda ideoloogilised müstifikatsioonid (de Man 1991: 2613–2614, tõlget pisut muudetud).

Paul de Mani mõttekaaslane John Hillis Miller deklareeris essees “Lugeda loetamatust” lausa messianistliku liialdusega: “Sõandan isegi lubada, et tuhandeaastane rahuriik saabub siis, kui kõik mehed ja naised saavad headeks lugejateks Paul de Mani mõttes” (Miller 1987: 58).

Mõttekäik oli enam-vähem selline: paremasse maailma jõudmiseks on tarvis paljastada meid kammitsevad ideoloogilised pettekujutelmad ning parim vahend selleks on kirjandustekstide peal lihvitud dekonstruktsioonimeetod. Mõistagi ei veennud see mõttekäik feministlikke-marksistlikke-sotsioloogilisi kriitikuid, kelle silmis dekonstruktivism püüdis radikaalse ühiskondliku muutuse lootusi lüüa juba eos. Ajakirjanduslikes kultuurisõnades pandi aga mõlemad lähenemisviisid ühte patta kui “õhtumaa” alusväärtuste õõnestajad.

Kui traditsiooniline esteetilis-sümbolistlik arusaam oli pidanud kirjanduslikku keelekasutust niisuguseks, milles märk ja tähendus saavad eristamatult üheks, siis dekonstruktivismi vaateviis oli risti vastupidine — kirjandus tõstab esile just nimelt märgi ja tähenduse kattumatus, mida me igapäevases ja ideoloogilises pruugis kipuvad unustama. Oma kitsamal, kirjanduskriitilisel kujul hakkaski dekonstruktsioon tähendama protseduuri (dekonstruktivistid ise rõhutasid pidevalt, et tegu pole korratava meetodiga, vaid “praktikaga”), mille varal näidata, kuidas tähtsad kirjandustekstid ei ütle kunagi seda, mida paistavad ütlevat, vaid õhnestavad oma pealissõnumit, jättes selle ikka ja alati õhku ripsuma, ning sunnivad meid ärksusele ja tähelepanelikkusele. Dekonstruktiiivne kriitika süüvis sellesse, kuidas teose kõrvalmotiivid lähevad vastuollu pealissõnumiga, väljamõeldis tõega ning kujundlik, ülekantud tähendus otsesõnalisega. Luuletus pole taandatud eneseküllaseks vormimänguks ega maailma kohta käivaks sõnumiks. Lõpuks aga langeb millegi ütlemise või tähistamise võimalikkus kui niisugune küsimärgi alla.

Dekonstruktivistlikelt kirjandustõlgendustelt — eriti tänuväärseks objektiks osutusid romantikute ja kõrgmodernistide teosed, eriti need, millele oli juba ladestunud kriitiliste lugemiste ja möödalugemiste paks kiht —, loodeti sellegipoolest ka õpetlikku moraali. See oli skeptiline moraal: meil tuleb saada headeks, tähelepanelikeks lugejateks ja hea lugeja on selline, kes ei kaota iial valvsust, ei andu teksti meelelis-esteetilistele võrgutustele, vaid säilitab ärksa kahevaheloleku. Samavõrd nagu dekonstruktivism oli oma paradoksi- ja iroonialembuses uskriitika jätk, oli see ka eksistentsialismi jätk — kivi märke veeretav Sisyphos. Teggu oli iseäranis karmi Sisyphosega, kes seadis oma mäkketõusule läbitungimatu žargooni järjest lisatõkkeid. Sellist deklaratiivset, autoritaarset ja hämar-elliitilist stiili nimetasid dekonstruktivistid ise ranguseks.

Alati jäi õhku küsimus: kas need määramatused, ebakindlused, kuristikud ja apooriad, mida dekonstruktivistid tekstidest välja lugesid, olid ootel juba tekstides enestes või lugesid nad need tekstidesse sisse? Teine võimalus võib äratada protesti: miks selliseid tõlgendusi uskuda, mida head ja väärtuslikku need an-

navad? Kui aga kõik väärttekstid ise kätkevad alati juba enam-vähem üht ja sama põhisonumit — et millegi tähendamise üritus on määratud nurjumisele —, siis võtab seegi lugemisisu: kui kõik tekstid ütlevad üht ja sedasama, siis piisab ju ainult ühe lugemisest.

Dekonstruktivismi tõusu ajalooliseks sotsiaalpoliitiliseks seletuseks on umbusk igasuguste poliitiliste lõpplahenduste ja tervikvisioonide vastu, millega on uusajal tahetud inimloomust maha rahustada. Eelkõige oli see ülereageerimine fašistlikule ja kommunistlikule totalitarismile. Dekonstruktivism tõlgendas aga totalitaarsena kõikvõimalikke muidki tervikluse taotlusi: ühtsuse ja harmoonia püüd on paha, sest peidab vägivalda ja petab; fragmentaarsus, määramatus ja nurjumine on head, sest vastavad inimolu asjatusele ja rõhutavad seda. Dekonstruktivism püüdis õpetada elama liberaalses skeptilises vaimus — alati valvsana, ilma kindlate tugipunktideta, mugavate puhkepaikade ja jalgealuseta, lõpplahenduste ja tõsikindluseta. Sellises paatoes oli oma traagiline kangelaslikkus, mis aga ähvardas alatasa manduda pessimistlikuks rutiiniks.

Nii mõnedki dekonstruktivistlikud lugemised olid tekstikeskse tõlgendus kunsti meistritööd, tuues klassikalistest teostest esile põnevaid detaile, pimetähne, ironiat, vasturääkivusi ja paradokse. Aga nagu akadeemiliste kultustega ikka, hakkas mõttevool tootma ebakriitilist häma ja jama. Tzvetan Todorov iseloomustas Ameerika dekonstruktivismi kui “dogmaatilist skeptitsismi” (Todorov 1987: 187 jj): see on skeptiline, sest ei usu teadmise ja tähenduse võimalikkusesse (vähemalt mitte kirjanduse vallas), ja dogmaatiline, sest teab seda võimatust juba enne lugema asumistki ette. Klassikaline skeptik oli mäletatavasti see, kes ei öelnud “jah” ega “ei”, vaid ässitas “jah” ja “ei” teineteise vastu üles, et nad teineteist tühistaksid ning avaksid skeptikule vabama hingamisruumi. Dekonstruktivist kahtleb aga ka hingamisvabaduses juba ette, olles kaheldamatult kindel, et vastuseid pole ega tule, ning tundes nende otsingu nurjumisest masohhistlikku mõnu.

Keele asjatuse, keele needuse, keele suutmatuse, keele võimetuse, keele nurjumine, halvatus ja moonutuslikkus; väljenduse ja väljendatava, märgi ja tähenduse kokkulangematus — kõike seda

kordasid nn Yale'i koolkonna kriitikud eesotsas Paul de Maniga eri autorite tekste lugedes paarikümne aasta vältel järjest üle, üritades näidata, kuidas kirjandus reprodutseerib inimelu asjatust. Mõni tegi seda mängulis-kelmikamas, mõni traagilisemas stiilis.

Paul de Mani kirjanduslike vaadete radikaalsust hakati hiljem seletama salasõjaga, mida ta pidas oma rämpase mineviku vastu. Muidugi on see lihtsustus, aga tõsi on ka see, et neli aastat pärast Paul de Mani surma tulid avalikuks faktid tema Teise maailmasõja aegsest ja järgsest tegevusest kollaboratsionisti ja aferistina.

Paul de Man (Paul Adolph Michel Deman) sündis 6. detsembril 1919. aastal Antwerpenis flaamikeelses töösturi perekonnas ja suri 21. detsembril 1983. a New Havenis. Kui Paul oli teismeline, sooritas ta ema enesetapu. Pauli onu Hendrik (Henri) de Man (1885–1953) oli oma aja Euroopa juhtivaid sotsialistlikke teoreetikuid ja poliitikuid.² Hendrik de Mani mittemarkсистlik ettekujutus sotsialismist pooldas ühtaegu nii plaanimajandust kui ka erasektori autonoomiat. Saksa okupatsiooni ajal sai temast kuningas Leopold III nõuniku ja Belgia administratsiooni *de facto* juhina innukas kollaborant, kes kujutles uut fašistlikku korda soodsa võimalusena töölisklassi elujärje parandamiseks. Paar aastat hiljem, taibates, et on kõigest okupatsioonivõimu marionett, läks ta maapakku, kuid mõisteti pärast sõda tagaselja riigireetmises süüdi. Ta hukkus 1953. aastal autoõnnetuses Šveitsis (arvatavasti enesetapp). Hendrik de Mani eestkostel sai Paulist 1940–1942 kultuurikolumnist kollaborantlikes lehtedes *Le Soir* ja *Het Vlaamsche Land*. Tollal kirjutatud ligi 200 leheloost kiidavad mõned saksa vaimu eeliseid prantsuse oma ees ning õigustavad natsionaalsotsialistlikku korda. Paar sõnavõttu olid ka otsest antisemiitlikud. Tollase žurnalistika postuumne taasavaldamine 1988. aastal USAs (de Man 1988) tekitas seal skandaali ja seni ülikooliseinte vahel püsinud dekonstruktsioonivool jõudis leheveergudele. Paul de Mani kolleegide ponnistused tollast ajalehehaltuurat lähilugemise abil mõista ja õigekski mõista heit-

²Eesti keeles ilmus Hendrik de Mani kirjatöö *Sotsialism kultuurilikumisena* Erich Jonase tõlkes 1929. aastal (Tallinn: Töölise Kirjastuse Ühisus).

sid mõneti varju kogu liikumisele. Nagu selliste skandaalide puhul ikka, jagunesid seisukohad laias laastus kolmeks: ühed leidsid, et de Mani dekonstruktiivne kirjanduskäsitlus on tema sõja-aegse natsionaalsotsialismi loogiline jätk või vähemalt püüd seda kinni mätsida ja õigustada; teised arvasid vastupidi, et see kujutas endast allegoorilist viisi oma nooruspatte heastada ja ületada; ning kolmandate arvates puudus noore ja küpse de Mani kirjutiste vahel sisukam seos. Neljandaks tehti ka dekonstruktivismi tahtmatult diskrediteerivaid katseid näidata, nagu ei ütlekski noore de Mani natsionaalsotsialistlikult meelestatud artiklid seda, mida ütlevad, vaid hoopis vastupidist.

Põnevamad faktid Paul de Mani aferismist tulid ilmsiks mõnevõrra hiljem ja pärinesid vahetult sõjajärgsest ajast. 1948. aastal põgenes ta finantspettuses süüdistatuna USAsse ning mõisteti Belgias tagaselja viieks aastaks vangi. Ameerikas abiellus ta 1950. aastal teist korda, kuid oma esimese, kolmelapselise abielu lahutas alles 1960. aastal. Ülikoolimaailmas edasijõudmiseks ja anonüümsete pealekaebuste tõrjumiseks tuli de Manil oma eluloofakte alatasa salata, võltsida ja leiutada ning elada hirmul tõe päevavalgele tuleku ees. Mitu korda pääses ta sissekukkumisest üle noatera ning alati tuli appi isiklik karisma, millega ta oma tuttavaid, kolleege ja õpilasi võlus. Sellisena sarnaneb Paul de Man mõne sõjajärgse romaani tegelasega, kelles ühinevad mahedamal kujul Nabokovi Humbert Humberti ja Patricia Highsmithi Tom Ripley jooned. Ajal, kui mandritevaheline läbikäimine oli veel hõre, andsid ju Ameerika Ühendriigid paljudele avantüristidele võimaluse jätta minevik seljataha, vormida ennast ümber kellekski teiseks ja alustada usaldavas miljöös uut elu. Tõenäoliselt jälitas nii mõndagi neist hirm, et mahajäetud minevik saab nad viimaks kätte.³

³Paul de Manist on ilmunud kaks elulooraamatut. David Lehmani *Aja märgid* (Signs of Times, 1991), mis ilmus Ameerika “kultuurisõdade” ühe laine harjal, on sensatsioonijanuseline ja kurjalt poleemiline ning de Mani sulitempude paljastamise kõrval kujutab šarlatanlusena ka tema teooriaid, asetades koos nendega valimatult süüpinka muudki moodsad või postmodernistlikud suunad humanitaarias. Evelyn Barishi *Paul de Mani kaksikelu* (The Double Life of Paul de Man, 2014) on

Pole siis ime, et Paul de Man omakorda on saanud prototüübiks paarile olulisele sõjajärgsele romaanile. Esimene neist oli prantslase Henri Thomas' *Valevanduja* (Le Parjure, 1964). Selle autor puutus de Maniga Ameerikas isiklikult kokku ning vormis tema põhjal pigem sümpaatse peategelase Stéphane Chalier', kes Ameerikasse kolides üritab oma endist elu ja abielu maha jätta, kuid mässib end valedesse. Sakslase Bernhard Schlinki *Kojutulekus* (Die Heimkehr, 2006) on Paul de Mani põhjal loodud hämar kõrvaltegelane Johann Debauer, kelle tume minevik avaldab mõju romaani peategelase, tema hüljatud poja käekäigule. Kõige tuntum (ja kolmest ainus, mida ise lugenud olen) on iirlase John Banville'i *Surilina* (Shroud, 2002; eesti k 2015 Krista Käärra tõlkes), võib-olla üks 21. sajandi seni võimsamaid romaane üldse. Peategelasele Axel Vanderile on kirjanik omistanud Paul de Mani elulooseiku ja eelkõige filosoofilisi tõekspidamisi, aga ka patte ja kuritegusid, mida too küll kunagi ei sooritanud. Näib, et praeguseks on Paul de Manist saanud otsekui moodsate kirjandusprofessorite kaitsepühak — sest vähe leidub ju nende hulgas selliseid, kes poleks ühel või teisel moel šarlatansusega patustanud. Aga ainult vähestel neist on õnnestunud saada mõne tegelase prototüübiks kolmes tähtsas romaanis. Samas pole dekonstruktiivse kriitika enda vaimule midagi võõramat kui romaanitegelase põhjal järelduste tegemine selle prototüübi kohta.

Paul de Mani Ameerika-karjäär sai jalad alla 1960. aastatel Cornelli, Johns Hopkinsi ja viimaks Yale'i ülikoolis. Johns Hopkinsi ülikooli pöördelisel sümposiumil Marylandis 1966. aastal kohtus de Man Jacques Derridaga ja nad jäid lõpuni lähedasteks sõpradeks. Paul de Mani keele- ja kirjandusalased otsingud

põhjalikul uurimistööl põhinev empaatilisem biograafia, mis toob esile de Mani sõjaaegse kollaboratsioonismi ulatuse ja kirjeldab tema sõjajärgseid mahhinatsioone kuni 1960. aastani, mil ta Ameerika ülikoolimaailmas lõpuks jalad alla sai. Barishi raamatule on peamiselt ette heidetud Paul de Mani kultuurilise mõjujõu ületähtsustamist, hooletust allikate kontrollimisel ning väiksemaid faktivigu ja lohakusi. Laiemalt püstitavad mõlemad raamatud küsimuse: kumb hõlmab kumba — kas mõtleja ideede mõistmiseks tuleks need istutada tema eluloo konteksti või tuleks mõtleja elulugu tõlgendada hoopis tema ideede valguses?

olid kulgenud Derridaga rööbiti ning pärast kohtumist hakkas de Man end teadlikult samastama dekonstruktsiooniga. Viimastel elukümnenditel sai ta endale lubada varasemate sulitempude mahajätmist. Muu hulgas unustas ta oma flaami emakeelegi. Yale'i ülikoolis sai ta 1979. aastal prestiižika Sterlingi õppetooli, mida olid varem täitnud Erich Auerbach ja René Wellek. Valik de Mani varasematest, peamiselt Derrida mõju eelsetest meta-kriitilistest esseedest ilmus 1971. aastal raamatuna *Pimedus ja sissevaade: Esseed kaasaegse kriitika retoorikast* (de Man 1971). Raamatus eritleb autor vormi-, ajaloo- ja teadvusekeskseid kirjanduskäsitlejaid: Ameerika uskriitikud, Ludwig Binswanger, Georg Lukács, Maurice Blanchot, George Poulet. Igal juhtumil püüab de Man esile tuua seda, kuidas kirjanduse ja keele üle mõtlejate tekstid räägivad ise nende püüdlustele vastu — kuidas nad ise ei näe, mida teevad: valguse heitmine kirjandusele saavutatakse alati pimeduse hinnaga. Teose seitsmendas, küllap olulisimas peatükis “Pimeduse retoorika” peatub ta näiteks sellel, kuidas Derrida loeb oma *Grammatoloogias* mööda Rousseau “Esseest keele algupära üle”, tekstist, mis ennetavat juba ise Derrida etteheiteid logotsentrismis, kirja alavääristamises kõne ees. Rousseau essee ei vajavatki Derrida dekonstruktsiooni, vaid dekonstrueerub ise.

De Man nimetas oma lähenemisviisi pigem retooriliseks kriitikaks kui dekonstruktsiooniks. Aga tema arusaam retoorikast kui distsipliinist on iseäralik ega sarnane varasematega, olgugi et ta püüab seda neile tagasi viia ja järjepidevusele osutada. Nimelt vastandab de Man retoorikat järsult keskaegse triiviumi kolmikjaotuse kahele ülejäänud osale, grammatikale ja loogikale (ehk dialektikale).⁴ Retoorika enese sees aga vastandas Paul de Man sama radikaalselt retoorikat kui veenmiskunsti ja retoorikat kui kõnekujundite (troopide) teooriat, ning pidas oluliseks ainult viimast.

⁴Laias laastus langevad triiviumi grammatika, loogika ja retoorika kokku nüüdisaegse keelekäsitluse kolme osaga: süntaks, semantika ja pragmaatika ehk sõnade omavahelise suhte, sõnade ja asjade suhte ning sõnade kasutuskonteksti uurimisega.

Troopide kuulumine keele olemusse, see, kuidas igasuguse keelekasutusega käib alati kaasas tähenduse ülekanne, millegi ütlemine millegi muu asemel, seab kahtluse alla keele võime olla teadmise, maailma adekvaatse kujutamise või vastuvõtmise meedium. Keel ei anna midagi edasi otse ja moonutamata, vaid alati ülekantult, figuratiivselt. Ja seda figuratiivsustki ei saa kirjeldada otsesõnu, vaid ainult figuratiivselt jne jne. 1970. aastate keskel võttis Paul de Man oma retoorilises kriitikas vahetevahel appi John Austini kõneaktiteooria terminid, eristades konstatiivseid ja performatiivseid lausungeid. Esimeste abil väidetakse midagi ja neid saab hinnata kas tõeseks või vääraks; teiste abil üritatakse sooritada mõni tegu ja neid saab hinnata soorituse õnnestumise või ebaõnnestumise põhjal. Kuid de Man rõhutas vahejoone ebamäärasust — väitminegi on tegu, ning hinnang teo õnnestumisele seostub tõesuse ja väärusega: “Performatiivse keele eristamine konstatiivsest [---] on otsustamatu.”

Ennetusi oma ideedele tähenduse pagevusest ja keele ebamäärasusest leidis de Man paljudelt varasematelt autoritelt, muu hulgas Nietzsche märkmetest selle kohta, kuidas meie filosoofiliste ja tavamõistuslike ideede juured peituvad keele alateadlikult moonutatavas jõus, mis laseb paista osa tervikuna, varasemat hili-semana, erinevat sarnasena, väikest suurena — või vastupidi. Paul de Mani teine ja viimane eluajal ilmunud raamat kannab pealkirja *Lugemise allegooriad: Figuratiivne keel Rousseaul, Nietzschel, Rilkel ja Proustil* (de Man 1979).

*

Minu esimene kokkupuude dekonstruktivismiga leidis aset 1987/1988. aasta vahetuse paiku, kui Hasso Krull tellis raamatukogudevahelise laenutuse kaudu ja kopeeris ka minu tarvis Robert Youngi koostatud antoloogia *Teksti lahtiharutamine: Poststruk-turalistlik lugemik* (1981). Kogumik sisaldab moodsa kirjandus-teooria manifeste ja uudsete printsiipide tõlgenduslikke rakendusi Wordsworthi, Coleridge'i, Poe, Tennysoni, Freudi ja Joyce'i teos-tele. Rööbiti eessõna ja toimetaja vahetekstidega asusingi puuri-ma Paul de Mani esseed “Tegevus ja identsus Nietzschel”. Ras-kest tekstist läbimurdmine tipnes vabastavas ja ülendavas aru-

saamistundes, ning nagu noviitside puhul ikka, soovis seda tunnet kohe teistega jagada.

Pidasin tole essee põhjal 1988. aasta aprillis ettekande Üliõpilaste Teadusliku Ühingu keeleringi laagris Taevaskojas. Külalapsid pidid juttu konstatiividest, performatiividest ja dekonstruktsioonist jätma kuulajatele püsti jampsliku mulje. Dekonstruktiiivse rõõmusõnumi proslüüdile jäi aga etteastest väheks — asusin esseed tõlkima, pidades silmas avaldamist vastloodud ajakirjas *Akadeemia*, mis oma algaastatel pühendus energiliselt teoreetilise kirjanduskriitika uue sõna süstemaatilisele tutvustamisele (nt Jacques Derrida, Geoffrey Hartman, John Hillis Miller, Stanley Fish, M. H. Abrams — ja Paul de Man (1991)).

Tõlge edenes üle kivide ja kändude. Mul puudus toona ligipääs Nietzsche *Võimutahte* originaalile, saksa keele oskuski oluks selle veerimiseks küündimatu ning ettekujutus Nietzsche filosoofia kontuuridest jäi ähmaseks. Arutasime Hassoga, kuidas tõlkida verbi *setzen* ja selle inglise vastet *to posit* (ühes vahetvariandis figureeris “poneerima”). Palusin mustandi läbi lugeda Jaan Unduskil, kes tegi lahkelt servamärkusi, ning mis eriti oluline, otsis välja ja kopeeris asjakohased passused *Võimutahtest* ning tegi neist omad tõlkeversioonidki, millest on jälgi mu nüüdseis tõlgeteski. Üht töövarianti palusin lugeda Tiit Hennostel, kes tagastas selle koos märkuste ja kirjaga, mis olgu tervikuna tsiteeritud:

Tartus 14.09.88

Märt!

Ma soovin siiralt õnne. Ma poleks nii segast teksti vist tõlkima hakanudki. Tõsi, kusagilt 6. lk-st peale muutub tekst tõlkimiseks lihtsaks, kuid arusaamiseks oma sügavamas mõttes jääb endiselt segaseks. Mulle jääb mulje (peale ühekordset vahetmist), et põhilises on asi lihtne, ainus probleem tekib sellega, miks on de Man selle nii keerukalt kirja pannud. See äratub kahtlusi.

Ma sodisin selle exi ära. Seal on võimalikke stiilivariante, väikesi veaparandusi jms. Seda kõike võib aktsepteerida või mitte.

Keerukamad on probleemid põhimõistete-sõnadega. Seal tuleks mõelda & kaaluda veel. Igatahes peaks aga järele vaatama, kas &

mis on Niet-1 sõna entity taga, kas asi, objekt v. olev (ka[s] realistlik v. metafüüs mõiste on see). Näib, et setzenit ei saa vist alati samaselt tõlkida. Ja minu arvates see õnetu, mis ta oligi, ahjah, poneerimine (ma pidin võõrsõnade lexiist vaatama, mis see on) ei lähe mitte. Veidi teine probleem on erkenneniga. Valvsaks teeb inglise know, mitte cognition, nagu eeldaks ühelt tänapäeva filoloogilt. Ja veel: ingl. keeles on teatavasti palju viitamisi kus koherentsivahendiks on asesõna (it). Eesti keel ei kannata niipalju välja. Palun kontrolli, [et] ei tekiks viitevigu. St mõtle valikule nimetus / ta / see vahel.

Ja veel: kui seda lugu avaldada, siis on 2 võimalust: 1) kas kirjutada tohutud kommentaarid Aristotelese jt mõistete selgituseks või 2) panna täiesti ilma, seega puhtalt üle lugejate peade. Pedagoog minus eelistab esimest, aga inimesena tekitaks naudingut teise variandi elegantne lend.

Tervitades

Tiit

Lõpuks jõudis tõlketoorik *Akadeemia* toimetuses isegi esialgse küljenduseni. Aga hoolimata asjaolust, et selle ilmaletoomisel osutasid lahkelt abi mitu ämmaemandat, jäi tõlge nurisunnitiseks. Asusin saatesõna tarvis trükisõna ja mõtteid kokku kraapima ja korrastama. Pealkirjaks kaalusin postmodernistlikult sõnamängulist küsimust: “Paul de Man — viril või viriilne kriitik?” ja epitaafiks lauset ühest Unduski esseest: “Üllameelne kriitik otsib võimalust tekst pidevustada, viril kriitik võtab teksti koost lahti ja teeb panuse elementide ühtesobimatule summale” (Undusk 1989: 713). Ühest küljest vastab ju Paul de Man täpipealt sellisele “virila kriitiku” iseloomustusele. Kuid sõbralikum pilk võiks niisuguses viriluses näha ka viriilsust — mehisust vaadata kartmatult tekstikuristikku, ilma silmi ära pööramata.

Kogu ettevõtmine jäi rohkem kui kolmekümneks aastaks soiku. Raske oli vabaneda närivast tundest, nagu tuleks midagi juurde lugeda ja selgemaks mõtelda: küll Paul de Mani enda, küll vasturääkivuse seaduse, küll Nietzsche, küll kõneaktide, küll reetoorika kohta. Kui algul paistis, et asjakohast kirjandust on liiga vähe kätte saada, siis hiljem jälle, et liiga palju. Vahepealsel

ajal on ilmunud tõlked Paul de Mani kahest ülevaate- ja manifestilaadsest tekstist: “Vastuseis teooriale” (1991) ning “Semio- loogia ja retoorika” (2021). Indrek Ojam on kirjutanud de Manist heauskse tutvustuse (2021) ning Tõnis Parksepp on heauskselt rakendanud tema retoorikateooriat *Felix Ormussonile ja Kalevi- pojale* (2017, 2023).

See, et toonane tõlge ilmavalgust ei näinud, oli vedamine. Kolmkümmend aastat hiljem algset versiooni üle lugedes jäi pea- le kohmakuste silma ka mõni tõsisem möödalaskmine. Vahepeal- sel ajal sekundaarkirjanduse järjest paranenud kättesaadavus on muutnud seesugused tõlke- ja tõlgendustööd määratult hõlpsa- maks. Aga ka nüüd ilmuva, algusest lõpuni uuesti tõlgitud ver- siooni puhul jääb üles Hennoste püstitatud dilemma: kas kirjutada “tohutud kommentaarid” või jätta tõlge üldse kommenteerimata. Valin ikkagi kesktee.

*

Tõlgitud essee ilmus originaalis esimest korda 1975. aastal Yale’i dekonstruktivistide koduzurnalis *Yale French Studies* pealkirja all “Tegevus ja identsus Nietzsche” ning 1979. aastal ähmasema pealkirjaga “Veenmisretoorika (Nietzsche)” kuuenda peatükina teoses *Lugemise allegooriad* (1979). Raamatus eelnevad selle- le Nietzsche-teemalised peatükid “Genees ja genealoogia” ning “Troopide retoorika (Nietzsche)” (algse pealkirjaga “Nietzsche retoorikateooria”), mis on mõnevõrra üldisemad käsitlused Nietz- sche mõtteviisist. Kuigi käesolev essee on ilmunud kogumikes ka omaette, eeldab see raamatu varasemate peatükkide mõningat tundmist.

“Genesis ja genealoogias” keskendub de Man ühele vastu- olule Nietzsche debüütraamatus *Tragöödia süünd*. Teoses omista- takse tõe tabamise võime üksnes dionüüsilise kunsti kogemisele, kuid see pretendeerib ka ise ütleva tõtt ilma dionüüsilise kun- sti valda kuulumata. Niisiis on raamatu teooria ja selle esitamise praktika vahel vastuolu. De Man peab sellist kirjutusviisi ise- loomulikuks kirjanduslikkusele üldiselt: kuigi traktaadina ei saa *Tragöödia süünd* tõele osutada või tõtt tähistada, saab ta seda kir-

jandusteosena. Kirjandusteos suudab meile tõde ja tõelust näidata, kuigi selle sõnad millelegi reaalsele osutuslikult ei vasta.

“Troopide retoorikas” jõuab de Man käsitluseni sellest, kuidas teksti retooriline, kõnekujundite tasand õonestab selle loogilist tasandit kui osutust asjadele ja millegi väitmist. De Man alustab varajase Nietzsche konspektist Baseli ülikooli retoorikakursuse tarvis ning omistab talle kaks seisukohta. Esiteks, et retoorika kui ilukõne sõltub retoorikast kui troobiteooriast. Kõnekujundid pole kõigest üks retoorika osi, vaid kogu retoorika alus. Teiseks, kõnekujundid ei ole kõigest keele kaunistus, vaid keele olemus; kujundlik tähendus pole otsesõnalise tähenduse suhtes teisene. Oma retoorilisuse tõttu puudub aga keelel autoriteet tunnetusvahendina, sest ta ei suuda osutada otse millelegi enesevälisele.⁵

Seejärel asub de Man tolles peatükis näitama, kuidas Nietzsche teadlikkus keele figuratiivsusest mängib kaasa tema hilisemas kriitikas metafüüsiliste mõistete kohta. Ta keskendub *Võimutahte*⁶ 479. lõigule “Sisemaailma fenomenalismist”.⁷

479. fragmendis selgitatakse teadvust ümberpööratud kronoloogia kaudu. Nietzsche meenutab üht moodsa filosoofia põhisissevaadet: nn sekundaarsed kvaliteedid — kōdid, värvused, lõhnad, maitsed jne — ei kuulu välismaailma, vaid üksnes meie tead-

⁵Briani Vickersi väitel Nietzsche de Mani esimest seisukohta tegelikult ei jaga, teine seisukoht on aga olnud retoorikas üldlevinud, kuid sellest ei järeldu jällegi keele võimetus tähistada-osutada (Vickers 1989: 436–480; 1994).

⁶*Võimutahte* puhul tuleb ikka ja jälle meelde tuletada, et sellise pealkirjaga raamatut Nietzsche küll kavandas, kuid valmis ei kirjutanud. Selle pealkirja alla koondas hulga tema märkmeid Nietzsche õde. Vt Luks 2004.

⁷Fenomenalism on teatavasti tunnetusteooria, mille järgi on õigus-tus ainult sellisel teadmisel, mis käib nähtumuste ehk näivuste kohta: ma saan olla kindel ainult selles, et õun *näib* olevat laual, mitte aga selles, et õun *on* laual. Kuid selline, välismaailma kohta käiv fenomenalism eeldab ikkagi meie vahetut teadlikkust oma vaimuseisunditest sellistena, nagu need on. 477. fragmendis aga laiendab Nietzsche fenomenalismi ka sisemaailmale: me oleme teadlikud oma mõtetest ja tunnetest ainult sellisena, nagu nad meile näivad, mitte sellisena, nagu nad päriselt on.

vusse, ning neid teadvustades me ei teadvusta nende tegelikke põhjusi (nagu valguslainete või osakeste liikumine). Kuigi põhjus eelneb välismaailmas oma tagajärjele, käib teadvustamine vastupidises järjekorras: kõigepealt saame teadlikuks tagajärjest, alles seejärel selle põhjusest. Nietzsche nimetab seda sisekogemuse põhifaktiks. Tagajärjele põhjuse konstrueerimine tugineb varasematele kogemustele ja juurdunud harjumustele ning on seda moonutatavam. Ühest küljest kasutab Nietzsche väljendit “tegelik põhjus”, mis eeldaks justkui realismi põhjuslikkuse osas. Teisalt annab ta mõista, et seda, mida me välispõhjuseks peame, põhjustab meie ebaadekvaatne projektsioon välismaailmale. (Ebaadekvaatus tuleb sellest, et me teadvustame välispõhjusi ainult osaliselt.)

De Man võtab ebakriitiliselt omaks analüüsi, mis samastab aistingu välispõhjuse tolle põhjuse sisemise teadvustamisega, ilma et märkaks Nietzsche arutluskäigu realistlikku poolust. Seejärel teeb ta siit fragmendist kaugeleulatuvaid järeldusi, püüdes taandada Nietzsche argumentatsiooni troopidele kui keelesisesete sündmustele. Metafüüsilised poolused, nagu välimine-sisemine, põhjus-tagajärg, varasem-hilisem, tulenevat kõik keele figuratiivsusest.

Seejärel käsitleb de Man “Troopide retoorikas” üht Nietzsche varajast, eluajal ilmumata jäänud, kuid postmodernistide hulgas mõjukat esseed “Tõest ja valest moraalivälises mõttes”. Nietzsche seab seal kahtluse alla mina kui tunnetuse keskme ning kirjeldab tõde tõepoolest keelesisese kujundina:

Mis on niisiis tõde? Metafooride, metonüümiate, antropomorfismide liikuv armee, lühidalt, summa inimlikest suhestustest, mis on poeetiliselt ja retooriliselt esile tõstetud, üle kantud ja kaunistatud ning mis pärast pikka kasutamist ühele rahvale kindlad, kaanonilised ja siduvad tunduvad (2007: 2448).

Kuna tekstide tõde pole võimalik kuidagi, näiteks kommentaaride varal fikseerida, paistab asjade tõeline mõistmine algusest peale millegi lootusetuna — de Mani meelest.

“Veenmisretoorikas (Nietzsche)” jätkab de Man kahte üritust: sõnastada taas kord oma arusaamine keelest, retoorikast ja kirjanduslikkusest ning värvata oma liitlaseks selles Nietzsche, tugi-

nedes tema märkmetele vasturääkivusest, identsusest, loogikast, tunnetusest, tegevusest, põhjuslikkusest ja sisemaailmast. Ta keskendub *Võimutahte* 516. lõigu lähilugemisele ning täiendab oma tõlgendust kirjakohtadega *Moraali genealoogiast* ning *Võimutahte* 477. ja 479. lõigust. Kuna lugedes pole alati kerge järgida, millisest Nietzsche kirjakohtast jutt käib — osalt seetõttu, et 479. lõigu lähem analüüs jääb *Lugemise allegooriate* eelmisse peatükki —, olen tõlkinud need lõigud tervikuna lisaks.

Essee avaneb viitega Saksa fenomenoloogi Eugen Finki raamatule *Nietzsche filosoofia* (Fink 2003). Seal kirjeldatakse Nietzsche metafüüsikat neljajarulisena: Nietzsche käsitleb olevat kui niisugust, olevat kui tervikut, kõrgemat olendit ja olemise antust. Fink selgitab: “[N]eed neli olemise horisonti vastavad neljale transtsendentaalile, mis valitsevad klassikalist, keskaegset ja ka uusaegset filosoofiat ja milleks on nimelt *ON, HEN, AGATHON, ALETHES* ehk ens, unum, bonum, verum” (2003: 167) — eesti keeles siis vastavalt “olev”, “üks”, “hüve” ja “tõde”. (De Manil kahaneb nelik kolmikuks, kuid järgneva seisukohast pole sellest lugu.) De Mani põhihuviks on siin suhe polaarsuste vahel nagu argumentatiivsus ja deklaratiivsus, konstatiivne ja performatiivne keel, teooria ja kirjanduslikkus — nii nagu need avalduvad Nietzsche.⁸ Selle suhte uurimine peaks võimaldama jõuda kirjanduslikkuse määratluseni.⁹

Pärast sissejuhatavat lõiku tsiteerib de Man tervikuna *Võimutahte* 516. katkendit (Walter Kaufmanni ja R. J. Hollingdale'i tõlkes), markeerides nurksulgudes võtmesõnade algvormed. De Mani tõlgenduses lookleb 516. lõigu arutluskäik ümber kahe sõna. Ühelt poolt *erkennen* — s.o ‘teadma’, ‘teada saama’, ‘ära tund-

⁸Vrd nt Jaan Unduski samalaadse vastandusega traktaadi ja manifesti vahel (1988).

⁹Kui põigata biograafilisele tasandile, siis Harvardi doktoriõppes saatis Paul de Mani juhendajate umbusk, et tema kirjanduskäsitlus välis- ja ajaloolise konteksti ühelt poolt ning et teiselt poolt on tema filosoofia liiga kirjanduslik ja kujundlik, s.o ebapiisavalt argumentatiivne ja eksplitsiitne (Barish 2014: 410 jj). 1950. aastatel oli ingliseameerika ülikoolimaailmas tavaline käsitada Hegelit, Nietzschet või Sartre’it eeskätt kirjanikena, seega mitte päris õigete filosoofidena.

ma', 'tunnetama' ehk maailma vastuvõtmine peaausjalikult väitlausete kujul —, ning teiselt poolt *setzen*, sõna, mille vastete hulk on laiemgi: 'panema', 'asetama', 'seadma', 'sätestama'; 'poneerima', 'postuleerima'. Kui *erkennen* osutab millegi vastuvõtmi- sele, siis *setzen* millegi välja-, maksuma- või paikapanekule. *Setzen*'iga sama tüve jagavad Nietzsche fragmendi sõnad *Satz* ('lau- se', 'seadus', 'propositsioon'), *voraussetzen* ('eeldama', otsesõnu: "ette välja panema"), *Voraussetzung* ('eeldus'), *gesetzt* ('oleta- des'). Inglise keeles figureerivad vastetena *to posit*, *proposition*, *presupposition*, *presuppose*, *supposing*, mis tulevad ladina sõnast *ponere*.¹⁰

Tunnetamise seostab de Man grammatikaga, keele süntaksiga, mis ühendab nimisõna predikatsiooni abil omadussõnaga — röö- biti sellega, kuidas asi (substants) on ühendatud oma omadusega, atribuudiga. Nähtavasti käsitab de Man asjade ja omaduste ning lause noomeni- ja predikaadifraasi suhet ühe ja sama suhtena — või omistab sellise samastamise Nietzschele. Igal juhul on tunne- tamine ja faktiväidete moodustamine midagi passiivset — see po- le akt, teo sooritus, vaid fakt ehk juba tehtu, tööga sedastus, seiga nending. Loogilise tunnetuse eeldus on see, et midagi enesega identset, mingisugune *A* on meile vastuvõtmiseks juba olemas.

Keel pole aga mitte ainult tunnetuse tööriist, mis võtab vastu, nendib, sedastab, konstateerib, vaid ka midagi tegusat ja perfor- matiivset. Keel kui tegu ja sooritus seostubki tolle *setzen*'iga — sätestamisega —, mis on kätketud muudessegi saksa sõnadesse. On võimalik, et loogika kui tõeste teadmiste aluse põhiprintsiipid, identsusprintsii- pid, identsusprintsii- pid (iga asi on identne iseendaga) ja vasturää- kivuse printsii- pid (miski ei saa olla ühtaegu ühtmoodi ja vastu- pidi), ei sisaldugi aprioorset asjades enestes ehk välismaailmas,

¹⁰Tavakeelse verbi *setzen* filosoofilise kasutuse ajalugu ulatub vähe- malt Fichte *Teadusõpetuse* kuulsa lauseni "Das Ich setzt sich selbst, und es ist vermöge dieses blossen Setzens durch sich selbst; und umgekehrt: das Ich ist, und es setzt sein Seyn, vermöge seines blossen Seyns" — umbes: "Mina sätestab end ise ja on ainult tänu enda sellisele sätestuse- le; ja ümberpöörult, mina on ja sätestab oma olemise [ainult] tänu oma olemisele." Vt ka Madis Kõivu arutlust selle üle, kuidas seal *setzen*'it tõlkida (1991: 561–564).

vaid on keeleliselt sätestatud tingimused sellele, millist mõtlemist korrektseks pidada. Sealtpeale toob de Man oma tõlgendusse reetoorika terminoloogia, nagu asendamine, metonüümia, metafoor, sünekdohh. Ta omistab Nietzschele seisukoha, et mõistete kui mõistuse mängunuppude moodustamine tuleneb aistingute kohta tehtavate tähelepanekute lubamatust üldistamisest. Vasturääkivuse printsiip võrsus sellest, et mõisteid ei peeta üksnes meelevaldseteks siltideks, vaid asjade olemuste sisaldajateks.¹¹

Mõisted kasvavad välja väärarusaamast, nagu me ei saaks tunda ühtaegu kõvaduse ja mittekövaduse aistingut ega omistada ühele lausesubjektile kahte vastandlikku predikaati, näiteks “See õun on kõva ja mitteköva”. Identsusprintsiip, mille järgi iga asi on identne iseendaga, omandab usutavuse üksnes seetõttu, et teadmised asjadest sarnastatakse asjade aistimisega (kompamise, kuulmise, nägemise, haistmise, maitsmisega). Hoolimata sellest, et aistingust teadmiseks-tunnetuseks veel ei piisa, kiputakse neid kahte omavahel segi ajama.

Kui loogika kaks põhiprintsiipi ei ole maailmast välja loetavad ega vasta sellele, kuidas asjad iseeneses on, vaid on abinõud — de Mani tõlgenduses troobid —, millega kohendada asjad meile arusaadavaks, siis pole loogika tõese teadmise kriteerium, vaid sätestus, käsk ehk tegu. Kuid teadmine teadmise alusprintsiipide ebaadekvaatsusest pole ise midagi kindlat. Pigem viivad Nietzsche mõttekäigud skeptitsismi: me ei tea, kas me teame või ei tea midagi selle kohta, milline maailm iseeneses on. Kui tõlgendada vasturääkivuse seadust teona ehk käsu-na — sina pead mõtlema nõnda, justkui vasturääkivuse seadus peaks paika —, siis tulevikku suunatud käsu esitamine minevikulise eeldusena pöörab meie mõtete kronoloogia ringi. Mõt-

¹¹De Man nimetab seda “substantsiaalse osutusviisi asendamiseks semiootilisega” — “a trope based on the substitution of a semiotic for a substantial mode of reference, of signification [*bezeichnen*] for possession [*fassen*]”. — Kahtlustan siin näpuviga — et de Man peab silmas täpselt vastupidist: kontseptualiseerimine seisneb semiootilise osutusviisi asendamises substantsiaalsega, tähistamise asendamises omamisega. Vrd allpool “tähistamise asendamine identsusega” — “substituting identity for signification”.

lemise eeldused, eeltingimused osutuvad hoopis mõtlemise järellkonstruktsioonideks. De Man nimetab sellist troopi metalepsiseks.

Kirjeldanud, kuidas Nietzsche fragmendid kujutavad teadmist-tunnetust millegi üleskorjamise asemel hoopis millegi postuleerimise, oletamise, ettepanemisenä ja järelikult teona, märgib de Man, et oletus, nagu ei leiduks keeles korrektseid osutusi millelegi, on ise osutav-referentsiaalne, “dekonstruktsioon väidab osutuse ekslikkust paratamatult osutuslikul moel”.¹²

De Man möönab, et rangelt võttes ei tõesta Nietzsche identsusprintsipi väärust, aga kuna selle vääruse võimalikkus tulenevat “troopide retoorilisest struktuurist”, siis ulatuvad selle järeldused ikkagi kaugele:

Me ei saa öelda, nagu me “das Seiende” [olevat] teaksime, ega saa ka öelda, nagu me seda ei teaks. Võib vaid öelda, et me ei tea, kas me teame seda või mitte, sest teadmine, mida arvasime kunagi omavat, on näidatud olevat kahtlane; meie ontoloogiline eneseusk on alaliseks kõikuma löönud.

Kui loogika vastavus olevale pole teadmine, vaid käsk, siis kas käsud kui teod on midagi usaldusväärsemat? Nietzschel leidub palju kirjakohti, mis väärtustavad tegusust ja aktiivsust kannatamise ja reaktiivsuse ees. Need seostuvad tal niihästi poliitilismoraalse kihutustööga kui ka üritusega asendada substantside-ehk asjadekeskne metafüüsika sündmuse- ja protsessidekeskse metafüüsikaga. Kuid Paul de Man väidab, et muudes kirjakohtades langevad teo ja tegija mõisted Nietzschel sama lammutava kriitika alla ning osutuvad sama fiktiivseks nagu tõde ja selle teadasaamine.

Paul de Man jõuab lõpuks järeldusele, et Nietzsche lammutustöö ei peatu kusagil: koos keele adekvaatsusega langeb kahtluse alla ka keele teovõime. Selline määramatus tulevat keele retoo-

¹²See on vormilt samasugune mõttekäik nagu *Lugemise allegooria* varasemas peatükis *Tragöödia sünni* kohta: seda, et üksnes “mitteosutav”, dionüüsiline kunst suudab tabada tõde, saab filosoofia öelda ainult osutuslikult, seega illusoorset, seega ebatõeselt.

rikast, kui seda ei mõisteta veenmiskunstina, vaid tropoloogiana, õpetusena kõnekujunditest, viisidest, kuidas midagi öeldes öeldakse alati midagi muud. Nagu de Mani puhul ikka, jõuab ta lõpuks jälle kuristiku veerele (ja kujutab sinna jõudnuna ka Nietzsche). Antud juhul avaneb kuristik performatiivsuse ja konstatiiivsuse, veenmise ja troopide vahel. Eelviimase lõigu viimasel lauses vilksatab mõistatuslik vihje narratiivsusele ja historismile — justkui (aja)loolisuus ise tuleneks performatiivse ja konstatiiivse keele vastuolust.

*

Selle pala puhul tuleks esitada kolm küsimust: 1) kas de Mani tõlgendus Nietzschest peab paika, 2) kas Nietzsche ideed, mida de Man käsitles, peavad ise paika, 3) kas de Mani enda ideed peavad paika — sõltumata sellest, kas Nietzsche ideed neid toetavad või ei. Neid küsimusi on raske harutada üksteisest lahus, aga üldjoontes on neile vastatud järgmiselt.

De Manil oli kombeks tõlgendatavatesse tekstidesse sisse lugeda omaenda kinnismõtteid. Möödalugemist pidasidki dekonstruktivistid paratamatuks ja ka viljakaks. Kriitikud on tutvastanud juhtumeid, kus de Man on esitanud tõlgendatavatest tekstidest moonutavaid tõlkeid, et neid oma tõlgendusega paremini klappima saada.¹³ “Veenmisretoorika” puhul seda probleemi ei ole, sest lähtunud on Walter Kaufmanni inglise tõlgetest. De Man annab aga Nietzsche kirjakohtadele sageli kitsendavalt keele- ja troopidekeskse tõlgenduse ning postuleerib jäigad vastandpoolused, nagu konstatiivus/performatiivsus, millele Nietzsche mitmekesiseid ja järjekindlusetuid seisukohti hästi taandada ei saa.

¹³Filosoof Raymond Geuss (1983) on kritiseerinud seda, kuidas Paul de Man mõistab essees “Märk ja sümbol Hegeli *Esteetikas*” Hegelit üldiselt valesti ning kuidas ta oma väärarusaama toetuseks teda ka valesti tsiteerib. Robert J. Ellrich (1991) heidab de Manile ette Rousseau *Pihimuste* moonutatavat tsiteerimist *Lugemise allegooriates*. De Mani väärtõlgetel ja -tõlgendustel peatub pikemalt Stanley Corngold (1982).

“Veenmisretoorikaga” seoses märgib Jeffrey Barnouw (1982), et kuigi de Man väidab, justkui kinnitaks Nietzsche *Võimutahte* 516. lõik *ühemõtteliselt*, et “kogu olev kui entiteetide alus võib olla keeleliselt “gesetz”” (sätestatud), siis seal fragmendis ei ole üldsegi juttu *keelest*, vaid ainult loogikast. Samuti pole Nietzsche mõte selles, nagu oleks kogu olev kuidagi sätestatud — ükskõik kas keeleliselt või loogiliselt —, vaid pigem vastupidi: meie reaalsustaju või teadlikkus olevast eelneb loogikale, andes loogikale aluse. Just seetõttu pole Nietzsche meelest õige, et meisterdame “loogikast tõelise olemise kriteeriumi” ning sätestame “realiteetidena kõiki neid hüpostaase: substants, predikaat, objekt, subjekt, aktsioon jne”. Ka ei eita Nietzsche igasuguse tõese tunnetuse-teadmise võimalikkust, vaid ainult metafüüsilis-objektivistlikku arusaama tunnetusest.

De Mani argumendi üks võtmesamm tõukub 516. fragmendi neljanda lõigu alguse sõnast *gesetzt* (“Gesetzt, es gäbe ein solches sich-selbst-identisches A gar nicht”), mille de Man seostab ontoloogilise sätestamisega: justkui Nietzsche postuleeriks enesega identsete üksuste puudumise. Dieter Freundlieb (1999: 25) aga selgitab, et antud kirjakoht ei seo Nietzsche ennast mingi ontoloogilise väitega, vaid mängitab üht mõttelist võimalust — *gesetzt* tähendab seal lihtsalt “oletagem [argumendi huvides]”.

De Mani tõlgenduse järgi õõnestab Nietzsche 477. fragment kontseptsiooni “tegevusest kui teadmise illusioonile vastanduvast “reaalsusest””. Philip Buyck (1989: 156–160) on siin näinud möödalugemist: Nietzsche ei sea kahtluse alla tegevuse võimalikkust üldiselt, vaid ainult mõtete samastamise tegudega ja nende kui tegude eristatavuse. De Man sooritab säärase sünekdoohhi, õigustamatu üldistuse osalt tervikule, milles Nietzsche oma fragmendis süüdistab tunnetusteoretikuid. Nietzsche sõnum on see, et teadmist-tunnetamist ei tohi lahutada laiemast psühholoogilisest kontekstist, milles osalevad ka tundeid.

Maudemarie Clark (1990a) vaidlustab de Mani arusaama, nagu arvanuks Nietzsche, et keele retooriline ehk figuratiivne iseloom ei lase inimesel tabada ja fikseerida tõtt. Kui oma varajastes kirjutistes, eriti “Tõest ja valest moraalivälises mõttes” Nietzsche midagi selletaolist väitiski, oli ta ka esimene, kes sellised seisu-

kohad läbi nägi ja neist lõpuks pragmaatilisema vaateviisi kasuks loobus.

Brian Vickers on de Manile ette heitnud Nietzsche varajaste retoorikakontseptsioonide radikaalset moonutamist (1994). Neis puuduvat säärane järsk vastandus troobianalüüsi ja veenmiskunsti vahel, mille de Man neile omistab.

Nietzsche seisukohad loogikast, tõest ja tunnetusest olid eba-stabiilsed, varieerudes teosest teosesse ja isegi ühe perioodi tekstides.¹⁴ Laias laastus kõikus ta kahe vaateviisi vahel. Ühelt poolt arvas ta, et keel eksitab meid maailma tõelise olemuse, asja iseeneses osas, sõnad on kõigest eelarvamused ning me ei saavuta maailma kohta tõest teadmist. Teiselt poolt arvas ta, et mingit keeletagust maailma polegi ning seega pole tunnetuse totaalne ekslikkus, illusoorus või ebaadekvaatus tuvastatav. Maudemarie Clark (1990b) on esitanud oletuse, et need vastukäivad metafüüsilised positsioonid on seletatavad Nietzsche arenguteega. Tähtis nihe toimus raamatute *Sealpool head ja kurja* (1886) ja *Moraali genealoogiast* (1887) vahepeal. Nietzsche arvas varem, et inimtunnetus moonutab tõelust, ja hakkas hiljem arvama, et meie tavaarusaamad ei saa olla radikaalselt valed ning maailm ei saa olla põhimõtteliselt tunnetamatu, kuigi on olemas sõltumatult sellest, kas seda tunnetatakse. Ta kulges realismilt ja tõe vastavusteoorialt pragmatistliku käsituse poole, milles “tõelise” ja “näiva” maailma algsest terav vastandus hajub.¹⁵

Mis puutub loogikasse, siis *Võimutahtes* ja mujal pole Nietzsche rünnaku sihtmärgiks niivõrd loogikaseaduste enda korrektus ehk kooskõlalikus, vaid usk, nagu saaks neid võtta tõe ja tõeluse kriteeriumidena. Nietzsche meelest on loogika põhiprintsiibid regulatiivsed usutunnistuspunktid, mis ei tulene kogemusest. Need põhinevad eeldustel, mis ei vasta millelegi reaalsuses. Need on “sätestused”, mis aitavad moodustada maailma, mis oleks

¹⁴Vt nt Clark 1990b; Poellner 1995; Meyer 2014.

¹⁵Clark (1990b) tõlgenduse kohta vaata ka Blackburn 2015: 107–145. Maudemarie Clarkile vastuseks toob Peter Poellner (1995: 22–23) näiteid vastandlike metafüüsiliste positsioonide lähestikusest koosinemisest Nietzschesel.

meie jaoks tõene. Meie usk loogikasse eeldab usku püsivatesse asjadesse, mis eeldab omakorda, et leidub sarnaseid juhtumeid. Tahtmine asju sarnastada pole aga muud kui võimutahe. Loogiline mõtlemine ja olemine ise ei ole Nietzsche silmis samakujulised, nagu oletas traditsiooniline filosoofia. Vasturääkivuse printsiibi formuleeris Aristoteles *Metafüüsika* neljandas ehk gamma- raamatus. Tema jaoks polnud sellel printsiibil mitte üksnes loogiline, vaid ka ontoloogiline ja psühholoogiline kehtivus: ükski väide ei saa korraga midagi jaatada ja eitada, ükski asi ei saa olla korraga nii ja mittenii — ning keegi ei suuda ühestki asjast korraga vastupidiseid asju uskuda. Kuna tegemist on kõige fundamentaalsema printsiibiga, siis ei saa sellele enam sügavamat põhjendust anda. Siiski on võimalik näidata selle eitamise n-õ performatiivset võimatust — see, kes vasturääkivuse seadust eitab, arvab end arutlejate seast välja ja “pole midagi paremat kui juurvili”.¹⁶

Nietzsche süüdistab aristotellikke loogikuid optimismis — usus, justkui loogika piirid oleksid ühtlasi asjade piirid (*Võimutahe*, § 535; vt ka *Tragöödia sünd*, 18. osa). *Võimutahte* 512. lõigus süüdistab Nietzsche sääraseid loogikuid ka tõetahte puudumises:

Loogika on seotud tingimusega: *oletatagu, et on olemas identseid juhtumeid*. Tegelikult tuleb aga loogilise mõtlemise ja järeldamise tarvis esmalt lugeda see tingimus fiktiivselt täidetuks. See tähendab, et tahtmine *loogilise tõe* järele saab täide minna alles siis, kui oletada kõikide sündmuste fundamentaalset võltsitust. Millest järeldub, et siin valitseb tung, mis on võimeline mõlemaks abinõuks; esiteks võltsimiseks ja seejärel oma vaatepunkti kehtestamiseks: loogika ei võrsugi tõesoovist.

¹⁶Vt Meyer 2014, II ptk. Hilisemal ajal on vasturääkivuse seaduse lisapõhjendusena märgitud nn plahvatusprintsiipi — seda, et vasturääkivusest järeldub ükskõik millise väite tõesus. Plahvatusprintsiibi tõrjumiseks on omakorda töötatud välja nn parakonsistentseid loogikaid, ning valetaja paradoksi ja Russelli paradoksiga toimetulekuks on tekkinud nn dialektismi filosoofia, mis vajalike piirangute kehtides möönab ka tõeseid vasturääkivusi.

Samas möönis Nietzsche võimatust loogika ja ratsionaalse keele piiridest välja murda: “*Me lakkame mõtlemast, kui ei tee seda keele sunnil; me vaevalt jõuamegi kahtluseni, mis näeks seda piiri piirina. Mõistuslik mõtlemine on interpreteerimine skeemi järgi, mida me ei saa kõrvale heita*” (Võimutahe, § 522).

Rünnak loogika, vasturääkivuse ja identsuse seaduse vastu on Nietzschel metafüüsiliselt vajalik ka selleks, et väita vastandlike jõudude sõjakat kooseksisteerimist ning asendada substantside metafüüsika vägede ja protsesside metafüüsikaga (Meyer 2014: V ptk). Metafüüsiline tung vastandite ärakaotamise ja lepitamise poole tulenevat usust, nagu oleks vastandlikkus midagi halba ja ületamist vajavat. Tegelikult polegi vastandeid reaalsuses olemas, niihästi identsuse kui ka opositsioonide juured on meie mõtlemises. Samas ei nõuagi loogikaseadused ise enesega identsete asjade eeldamist, vaid ainult seda, et ükski väide poleks korruga tõene ja väär. Loogikaseadused kehtiksid ka siis, kui maailm ise koosneks substantside asemel näiteks kiirelt muutuvatest ja kaootilistest kvaliteedikimpudest või võimukvantidest (Poellner 1995: 193).

Nietzsche tõlgendamises valitsevad laias laastus kaks vastandsuunda. Ühed püüavad tema vastuolusid ratsionaalselt lahendada ja süstematiseerida ning teised ei püüa. Peter Poellneri meelest suudavad viimased — need, kes teevad panuse Nietzsche vasturääkivustele, paradoksaalsusele, ebasüstemaatilisusele — näidata midagi huvitavat üksnes siis, kui annavad Nietzsche vastandlikele seisukohtadele, tema teesidele ja antiteesidele sõltumatu põhjenduse. Seda Paul de Man ei tee. Antiratsionalistlik tõlgendus võib küll omistada “[Nietzsche] loomingule üldise kriitilise tähtsuse, kuid praktikas röövib see sellelt igasuguse tähtsuse”. Mõtleva vastuolude lihtviisiline näitamine kujutab mõtlejat lihtsalt ebapädevana. Tunnistades, et (Nietzsche) tekst lubab “kaht ühitamatut, vastastikku ennasthävitavat vaatepunkti”, võtab de Man Nietzsche filosoofialt huviväärsuse (Poellner 1995: 25–26). Paul de Mani enda seisukohad keelelise tunnetuse võimalik-

kusest olid üledramatiseeritud, vähe argumenteeritud ja õigustamatult skeptilised.¹⁷

Seda, mida Paul de Man nimetab essee eelviimases lõigus “Nietzsche viimaseks sissevaateks”, on Brian Vickers nimetanud “kõige erakordsemaks mõtteavalduseks, mida retoorika pika ajaloole vältel on retoorika kohta esitatud” (1989: 464). Retoorika distsipliini ja selle ajaloo kujutamine apooria, ummiku, lõhe, ühitamatuse ja halvatuse terminites eirab selle iidse kunsti ja tehnika praktilist, lõimivat, ekspansivset, ühiskondlik-poliitilist loomust.

Mida siis sellest dekonstruktsiooniprojektist arvata? Kahtlustan, et Tiit Hennoste esmamulje oli õiglane: “See äratav kahtlusi”.

Kirjandus

- B a r i s h, Evelyn 2014. *The Double Life of Paul de Man*. New York: Liveright
- B a r n o u w, Jeffrey 1982. *Allegories of Reading: Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust* by Paul de Man. [Rev.] — *Comparative Literature Studies*, Vol. 19, No. 4, pp. 459–463
- B l a c k b u r n, Simon 2015. *Tõde: Teejuht neile, kes segaduses*. (Avaldatud Eesti raamat.) Tlk Märt Väljataga. Tallinn: EKSA
- B u y c k, Philip 1989. Oratory against oratory: Paul de Man on Nietzsche on Rhetoric. — Luc Herman, Kris Humbeeck, Geert Lernout (eds). *(Dis)continuities: Essays on Paul de Man*. (Postmodern studies, 2.) Amsterdam: Rodopi, pp. 149–161
- C l a r k, Maudemarie 1990a. Language and deconstruction: Nietzsche, de Man, and postmodernism. — Clayton Koelb (ed). *Nietzsche as Postmodernist: Essays Pro and Contra*. Albany, N. Y.: State University of New York Press, pp. 75–90
- C l a r k, Maudemarie 1990b. *Nietzsche on Truth and Philosophy*. (Modern European philosophy.) Cambridge: Cambridge University Press
- C o r n g o l d, Stanley 1982. Error in Paul de Man. — *Critical Inquiry*, Vol. 8, No. 3, pp. 489–507
- d e M a n, Paul 1971. *Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism*. Minneapolis: University of Minnesota Press

¹⁷Vt Vickers 1994; Freundlieb 1997, 1999.

- de Man, Paul 1979. *Allegories of Reading: Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust*. New Haven — London: Yale University Press
- de Man, Paul 1988. *Wartime Journalism, 1939–1943*. Werner Hamacher, Neil Hertz, Thomas Keenan (eds.). Lincoln: University of Nebraska Press
- de Man, Paul 1991. Vastuseis teooriale. Tlk Toomas Rosin. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2600–2629
- de Man, Paul 2021. Semioloogia ja retoorika. Tlk Indrek Ojam. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1172–1189
- Derrida, Jacques 1995. *Positsioonid*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Hasso Krull. Tallinn: Vagabund
- Ellrich, Robert J. 1991. De Man's purloined meaning. — *MLN*, Vol. 106, No. 5, pp. 1048–1051
- Fink, Eugen 2003. *Nietzsche's Philosophy*. Transl. by Goetz Richter. London — New York: Continuum
- Freundlieb, Dieter 1997. Paul de Man's postwar criticism: The pre-deconstructionist phase. — *Neophilologus*, Vol. 81, No. 2, pp. 165–186
- Freundlieb, Dieter 1999. Paul de Man's (mis-)reading of Nietzsche: Causality and the principle of non-contradiction. — *New Nietzsche Studies*, Vol. 3, No. 3–4, pp. 13–27
- Geuss, Raymond 1983. A response to Paul de Man. — *Critical Inquiry*, Vol. 10, No. 2, pp. 375–382
- Kõiv, Madis 1991. Kakssada aastat hiljem: Arutlusi Johann Gottlieb Fichte *Inimese määratluse* väljaande puhul 1988. aastal Tallinnas. I–II. — *Akadeemia*, nr 3, lk 543–569; nr 4, lk 796–827
- Lehman, David 1991. *Signs of the Times: Deconstruction and the Fall of Paul de Man*. New York: Poseidon Press
- Luks, Leo 2004. Saateks. [Järelsõna: Friedrich Nietzsche, "Fragmente nihilismist". Tlk Leo Luks.] — *Akadeemia*, nr 8, lk 1826–1832
- Meyer, Matthew 2014. *Reading Nietzsche through the Ancients: An Analysis of Becoming, Pespctivism, and the Principle of Non-Contradiction*. Boston: De Gruyter
- Miller, John Hillis 1987. *The Ethics of Reading: Kant, de Man, Eliot, Trollope, James, and Benjamin*. (Wellek Library lectures at the University of California, Irvine.) New York: Columbia University Press

- N i e t z s c h e, Friedrich 2007. Tõest ja valest moraalivälises mõttes. Tlk Märt Pöder. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2443–2458
- O j a m, Indrek 2021. Saateks: Paul de Man ja dekonstruktsioon. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1189–1197
- P a r k s e p p, Tõnis 2017. Harold Bloomi ja Paul de Mani vastastikku täiendavad retoorilised väärlugemisviisid: “Hümnid Paanile” (1922) mõjuangiline võitlus “Felix Ormussoniga” (1915). — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 497–517
- P a r k s e p p, Tõnis 2023. Aegadeülene heitlus. I: Kuidas Kreutzwaldi „Kalevipoeg” vastandub Goethe “Faustile”? II: Kuidas Kreutzwaldi “Kalevipoeg” taasloob Goethe “Fausti”? — *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 387–402; nr 5, lk 476–489
- P o e l l n e r, Peter 1995. *Nietzsche and Metaphysics*. Oxford: Oxford University Press
- T o d o r o v, Tzvetan 1987. *Literature and Its Theorists: A Personal View of Twentieth-Century Criticism*. Transl. by Catherine Porter. Ithaca: Cornell University Press
- U n d u s k, Jaan 1988. Traktaat ja manifest: Bahtin avangardismi rõngas. — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 705–715
- U n d u s k, Jaan 1989. Mõistmine kui pidevus. — *Akadeemia*, nr 4, lk 711–732
- V i c k e r s, Brian 1989. *In Defense of Rhetoric*. Oxford: Oxford University Press
- V i c k e r s, Brian 1994. De Man’s schismatizing of rhetoric. — Samuel Ijsseling, G. Vervaecke (eds.). *Renaissances of Rhetoric*. (Symbolae facultatis litterarum Lovaniensis, 7.) Leuven: Leuven University Press, pp. 193–247
- Y o u n g, Robert (ed.) 1981. *Untying the Text: A Post-Structuralist Reader*. Boston: Routledge and Kegan Paul

MÄRT VÄLJATAGA (1965) on lõpetanud Tartu Ülikooli eesti filoloogina 1992, ajakirja *Vikerkaar* toimetaja 1987–1989 ja a-st 1990, peatoimetaja a-st 1995; Indiana ülikoolis Bloomingtonis eesti keele õpetaja 1989–1990. *Akadeemias* on ta avaldanud järgmised tõlked: Richard Rorty, “Pragmatism ja filosoofia” (1992, nr 1, lk 29–56; nr 2, lk 268–302, koos pikema järelsõnaga “Richard Rorty lahe iroonia”); Alasdair MacIntyre, “Relativism, võim ja filosoofia” (1998, nr 4, lk 728–753); Herman Philipse, “Heideggeri “olemisküsimus””: Kriitiline tõl-

Mälestusi dekonstruktsioonist

gendus” (2005, nr 9, lk 1892–1923); W. H. Auden, “*Horae canonicae*” (2012, nr 4, lk 645–665); John Dryden, “Laul püha Cecilia päevaks” (2016, nr 9, lk 1588–1591); Duncan Bell, “Mis on liberalism?” (2020, nr 4, lk 603–649); G. A. Cohen, “Miks mitte sotsialism?” (2021, nr 5, lk 804–832).

VEENMISRETOORIKA (NIETZSCHE)

Paul de Man

Tõlkinud Märt Väljataga

Küsimus filosoofilise ja kirjandusliku diskursuse vahekorra on Nietzschel seotud Lääne metafüüsika põhiliste alusmõistete, ühe [*hen*], hüve [*agathon*] ja tõe [*aletheia*] mõiste kriitikaga (Fink 1960). Seda kriitikat ei tehta klassikalise kriitilise filosoofiaga tavaliselt seostuva tooni ja argumentide varal. Seda teostatakse sageli niisuguste pragmaatiliste ja demagoogiliste väärtusopositsioonidega nagu nõrkus ja tugevus, haigus ja tervis, kari ja “õnnelik vähemus” — terminitega, mis on nii meelevaldselt väärtustatud, et raske on neid tõsiselt võtta. Aga kuna üldiselt mõõndakse, et väärtusahvatlused on nn kirjandustekstides sallitavad (ja isegi imeteldavad) viisil, mis “filosoofilistes” kirjutistes läbi ei läheks, siis on nende väärtuste väärtus ise seotud võimalikkusega eristada filosoofilisi tekste kirjanduslikest. See on ühtlasi too jäme-empiiriline tasand, millel puututakse esmalt kokku Nietzsche teoste spetsiifilise raskusega: otsese kirjanduslikkusega tekstides, mis aina esitavad tavaliselt pigem filosoofia kui kirjandusega seostuvaid väiteid. Nietzsche looming tõstatab filosoofia ja

Rhetoric of persuasion (Nietzsche). — Paul de Man. *Allegories of Reading: Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust.* New Haven — London: Yale University Press, 1979, pp. 119–131. Copyright © 1979 by Yale University. — Esmatrükk pealkirjaga “Tegevus ja identsus Nietzschel” (Action and identity in Nietzsche). — *Yale French Studies* 1975, Vol. 52, pp. 16–30.

kirjanduse vahelise eristuse igavese teema väärtuste väärtuse dekonstruktsiooni teel.

Kõikidest kõige fundamentaalsem “väärtus”, mittevasturääkivuse printsiip, identsusprintsiibi alus, on märklauaks ühes postuumses passuses, mis pärineb 1887. aasta sügisest:

Üht ja sama jaatada ja eitada meil ei õnnestu: see on subjektiivne kogemusseadus, milles ei väljendu mitte “paratamatus”, vaid *kõigest võimetus*.

Kui *vasturääkivuse seadus* on Aristotelese järgi kõikidest algalusetest kõige tõsikindlam, kui ta on viimne ja põhilisim, millele saab kõik tõestuskäigud tagasi viia, kui temas peitub kõigi teiste aksioomide printsiip — siis seda rangemalt tuleb kaaluda, mis laadi väiteid [*Voraussetzungen*] ta oma põhjas juba *eeldab*. Tema varal väidetakse kas midagi tegeliku, oleva kohta, otsekui teataks seda juba kusagilt mujalt; nimelt et talle *ei saa [können]* omistada vastanduvaid predikaate. Või tahab see lause öelda, et vastanduvaid predikaate talle omistada *ei tohi [sollen]*. Sel juhul oleks loogika imperatiiv, kuid seda *mitte* tõe tunnetamisel [*erkennen*], vaid sellise maailma kokku ja korda seadmisel [*setzen*], mida *me tõeliseks kutsuma peame*.

Ühesõnaga, küsimus jääb lahtiseks: kas loogika aksioomid on tegelikkusega adekvaatsed või on need mõõdud ja meetmed, millega tegelikku, mõistet “tegelikkus” meie jaoks alles *luua*? ... Et suuta jaatada esimest võimalust, tuleb, nagu öeldud, olevat juba teada; asi pole aga sugugi nõnda. Seega ei sisalda see seadus *tõe kriteeriumi*, vaid *imperatiivi* selle kohta, mida *peab* tõena võtma.

Kui oletada [*gesetzt*], et säärast iseenesega identset A-d, mida iga loogika (ja matemaatika) seadus eeldab [*vorausgesetzt*], pole olemas ning et juba A ise on kõigest *näivus*, siis on loogika eelduseks [*Voraussetzung*] pelk *näivuste* maailm. Tegelikult me usume seda seadust lõputu empiiria survele, mis näib seda lakkamatult *kinnitavat*. “Asi” — see on A eriomane substraat; *meie usk asjadesse* on eeldus [*Voraussetzung*] loogikasse uskumisel. Loogika A on sarnaselt aatomiga “asja” järelkonstruktsioon [*Nachkonstruktion*]. ... Et me seda aga ei taipu ja meisterdame loogikast tõelise olemise kriteeriumi, siis jõuamegi sinnamaani, et sätestame [*setzen*] realiteetidena kõik need hüpostaasid: substantis, predikaat, objekt, subjekt, aktsioon jne: see tähendab, me mõtleme

välja metafüüsilist maailma, see tähendab “tõelist maailma” (— *mis on aga taas näivuste maailm . . .*).

Algupäraseimaid mõtlemisakte, jaatust ja eitust, tõekspidamist ja tõeksmittepidamist valitseb, niivõrd kui nad eeldavad [*voraussetzen*] mitte üksnes harjumust, vaid ka *õigust* üleüldse midagi tõeks ja midagi ebatõeks pidada, juba usk sellesse, et on olemas *teadmine meie jaoks, et otsustused suudavad tõesti tõde tabada*: — ühesõnaga, loogika ei kahtle oma võimes väljendada midagi iseenesestõest (nimelt, et sellega *ei saa* kokku sobida vastanduvad predikaadid).

Siin *võimutseb* jäme sensualistlik eelarvamus, nagu õpetaksid aistingud meile *tõde* asjade kohta — nagu ei saaks ma samal ajal ühe ja sama asja kohta öelda, et see on *kõva* ja et see on *pehme*. (Instinktiivne tõendus, et “mul ei saa olla ühekorraga kaht vastandlikku aistingut” — *üsna jäme ja vale*.)

Mõistete vasturääkivuse keeld tuleneb usust, et meie *võimuses* on mõisteid luua ja et mõisted mitte üksnes tähistavad [*bezeichnen*], vaid ka *haaravad* [*fassen*] endasse asja olemust. . . . Tegelikult puudutab *loogika* (nagu ka geomeetria ja aritmeetika) ainult *väljamõeldud tõdesid* [*fingierte Wahrheiten*], *mis on meie enda loodud*. Loogika on katse *meie endi poolt sätestatud* [*gesetzt*] *olemisskeemi järgi tegelikku maailma tabada, õigemini: teda meile formuleeritavaks, rehkendatavaks* [*berechnen*] *teha*.¹

Selles tekstis ei ole polaarsusteks enam säärased ruumilised omadused nagu sees- ja väljaspoolsus või kategooriad nagu põhjus ja tagajärg või kogemused nagu nauding ja valu, mis kõik figureerivad paljudes lõikudes, milles Nietzsche kriitika märklauaks on teadvus või isedus. Meil on tegemist raskemini tabatavate vastandustega võimalikkuse ja paratamatuse, “kõnnen’i” ja “sollen’i” vahel ning eriti tunnetamise ja sätestamise, “erkennen’i” ja “setzen’i” vahel. Tunnetamine [*erkennen*] — see on transitiivne funktsioon, mis oletab tunnetatava entiteedi eelnevat eksistentsi

¹Nietzsche 1970: 53–58. Varasemates väljaannetes leidub see passus kogumiku *Der Wille zur Macht* 516. lõiguna (nt Musarioni väljaanne, 19. kd, Nietzsche 1926: 23–29). Kõik kursiivid on Nietzscheilt. Saksa terminite süntaktilist vormi on pikkade tsitaatide vältimiseks teisendatud. Vt ka märkust 5.

ja kinnitab võimet tunnetada omaduste kaudu. Ta ise ei predictsee-ri neid atribuute, vaid võtab need vastu n-ö olevalt eneselt, kõigest lastes oleval olla see, mis ta on. Niivõrd kui tunnetamine on verbaalne, on ta *päriselt* nimetav ja konstateeriv. Ta sõltub sisemisest järjepidevusest süsteemis, mis ühendab entiteedi selle atribuutidega, grammatikast, mis seob adjektiivi predikatsiooni abil noomeniga. Spetsiifiliselt verbaalne sekkumine võrsub predikatsioonist, aga kuna predikaat ei ole omadusi sätestav, siis ei saa sellist keelekasutust nimetada kõne *aktiks*. Me saame seda nimetada kõne *faktiks* või faktiks, mida *saab* kõnelda ja järelikult ka tunnetada ilma hülbeid tingimata sisse laskmata. Säärast fakti *saab* ühelt poolt ütelda [*können*], kuid teisalt *ei tarvitse* seda ütelda [*sollen*], sest asjade korra olemasolu ei sõltu selle predikatiivsest väest. Tunnetus [*Erkenntnis*] sõltub sellisest mittesundivast võimalikkusest ja tegelikult kuulutabki seda entiteetide eneseidentsuse printsiibi, “enesega identse A” abil.

Teisalt saab keel olevat ka predictseerida: selles Nietzsche tekstis nimetatakse seda “setzen”, võtmeverbiga, mille ümber löigu loogika väänleb nagu madu. See tähistab tõelisi kõne *akte* ja küsimus on see, kas identsusprintsiiip on kohustuslik kõneakt või fakt, mis kõigest laseb endast kõnelda. Nietzsche väidab, et klassikaline tunnetusteooria on kinnitanud vähemalt Aristotelesest alates viimast: “vasturääkivuse seadus on Aristotelese järgi kõikidest alglausetest kõige tõsikindlam . . . , viimne ja põhilisim, millele saab kõik tõestuskäigud tagasi viia”; see on kogu teadmise alus ja saab seda olla ainult aprioorselt antuna, mitte “üles seatuna”, “gesetzt”. Dekonstruksioon asub näitama, et tingimata see nii ei ole. Identsusprintsiiibi veenmisjõud tuleb asjade aistimise analoogilisest, metafoorsest asetamisest oleva tunnetamise asemele. Üks entiteetide sattumuslik omadus (fakt, et “asjana” on need meeltele ligipääsetavad) on, nagu sõnastab Nietzsche varajane retoo-rikakäsitlus, “lahti rebitud oma kandjatest” (Nietzsche 1922: 319) ning vääralt samastatud oleva kui tervikuga. Nii nagu Rousseau, sarnastab Nietzschegi “jämeda sensualistliku eelarvamuse” petliku “abstraktsiooni” ja kontseptualiseerimise võimalikkuse: aistingu [*Empfindung*] sattumuslikust, metonüümsest seosest saab mõiste paratamatu, metafoorne seos: “Mõistete vastu-

rääkivuse keeld tuleneb usust, ... et mõisted mitte üksnes tähistavad, vaid ka *haaravad* endasse asja olemust”. Semiooloogiline aspekt [*bezeichnen*], mida võib lihtsalt kirjeldada kui metonüümset dekonstruktsiooni paratamatuselt sattumuslikkusele, on siin lauses selgesti nähtav. See kinnitab, et Nietzsche nagu ka Rousseau jaoks on kontseptualiseerimine esmajoonel verbaalne protsess, troop, mis põhineb substantsiaalse osutusviisi asendamisel semiootilisega, endasse haaramise [*fassen*] asendamisel tähistamisega [*bezeichnen*]. See on aga kõigest üks mitmekesisest dekonstruktiivsetest žestidest ning on valitud pigem strateegilistel ja ajaloolistel kui sisemistel põhjustel.

Sest see tekst läheb kaugemale kui tõdemus, et tunnetamispretensioon on lihtsalt tajumis- ja tundmispretensiooni õigustamatu totaliseerimine. Mujal pühendab Nietzsche märkimisväärselt energiat tajumise ja kogemuse eudaimooniliste mallide tunnetusliku autoriteedi kahtluse alla seadmisele. Aga siin on tal teised sihid. Tunnetuse õigustamatu asetamine pelga aistingu asemele saab musternäiteks moonutuste laiaast hulgast, mis on kõik seotud keele sätestava jõuga üldiselt, ja see jätab radikaalse võimaluse, et kogu olev kui entiteetide alus võib olla keeleliselt “gesetzt”, kõneaktide korrelaat. Tekst kinnitab seda ühemõtteliselt: “Et suuta jaatada [loogika aksioomide adekvaatsust tegelikkusega], tuleb ... olevat juba teada; *asi pole aga sugugi nõnda* [minu kursiiv].” Pärilist ei ole ju otsesõnu näidatud, et meil puudub aprioorne teadmine oleva olemisest. Selle konkreetse fragmendi piires on näidatud ja näidatakse edaspidigi õigustamata asenduste võimalikkust, millest tulenevad ontoloogilised väited, mis põhinevad väärtõlgendatud suhetesüsteemidel (nagu tähistamise asendamine identsusega). Säärase kahtluse äratamise võimalikkusest piisab, et seada kahtluse alla loogika adekvaatsuse postulaat, mis võib ju samuti põhineda sarnasel moonutusel. Ja kuna selline moonutus ei ole tingimata kavatsuslik, vaid põhineb retooriliste troopide struktuuril, siis ei saa seda võrdsustada teadvusega ega tõestada selle õigsust või väärust. Seda ei saa kummutada, aga meid saab teha teadlikuks retoorilisest substraadist ja sellest tulenevast eksimise võimalikkusest, mis meie kontrollile ei allu. Me ei saa öelda, nagu me “das Seiende’t” teaksime, ega saa ka öel-

da, nagu me seda ei teaks. Võib vaid öelda, et me ei tea, kas me teame seda või mitte, sest teadmine, mida arvasime kunagi omavat, on näidatud olevat kahtlane; meie ontoloogiline eneseusk on alaliseks kõikumise löönud.

Nietzsche paistab minevat siit kaugemale ja järeldab: “*See-ga* [minu kursiiv] ei sisalda [vasturääkivuse] seadus *tõe kriteeriumi*, vaid *imperatiivi* selle kohta, mida *peab* tõena võtma.” See järeldus paistab pöördumatu. Nagu lõigu alguses (teesi kujul) öeldakse: võimetus endale vastu rääkida — väita samal ajal, et A on ja A ei ole — ei ole paratamatus, vaid võimetus, “ein Nichtvermögen”. See, mida pole õnnestunud teha, võib saada jällegi tehtavaks ainult kompulsiivsel moel; “ma ei suuda” performatiivseks korrelaadiks on “ma pean / sa pead”. Identsuse ja loogika keel kinnitab ennast imperatiivsel moel ning tunnistab omaenda tegevust entiteetide sätestamisena. Loogika koosneb sätestavatest kõneaktidest. Sellisena omandab ta ajalise mõõtmise, sest sätestab tulevikuna selle, mida ei suudeta teha olevikus: kogu “setzen” on “voraussetzen”, sätestav keel on paratamatult hüpoteetiline.² Kuid see hüpoteetiline “voraussetzen” on ekslik, sest esitab sätestamiseelse väite, justkui see oleks juba kehtestatud, käesolev teadmine. Seda usku saab dekonstrueerida näidates, et mittevasturääkivusel põhinevad loogikatõed on fiktiivsed, “väljamõeldud tõed”. Kuid seda tehes on ajaline järjekord ka ümber pööratud: nüüd ilmneb, et tulevikku projitseeritud, edasivaatav väide oli tegelikult määratud varasemate oletustega — et tulevikuline tõde oli tegelikult minevikuline eksitus. Kogu “voraussetzen” on “Nachkonstruktion” (nagu siis, kui öeldakse, et loogika A on “eine Nachkonstruktion des Dinges”). Teadmise metafoori dekonstruktsioon aistingu metonüümiaks on pindmine avaldus ühest hõlmavamast dekonstruktsioonist, mis paljastab varasemuse ja hilisemuse kategooriate, “enne” ja “pärast’i” metaleptilise ümberpööratuse. Identsuse “tõde”, mis pidi saama kehtesta-

²“man sollte erwägen was (der Satz vom Widerspruch) im Grunde schon an Behauptungen voraussetzt” [tuleb kaaluda, mis laadi väiteid ta (s.o vasturääkivuse seadus) oma põhjas juba eeldab] (Nietzsche 1970: 53).

tud selle formuleerimisele järgnevas tulevikus, osutub alati juba eksisteerinuks oma moonutava “sätestuse” minevikuna.

Kas see tähendab, et me võime nüüd julgelt (kuigi vaevalt et ohutult) puhata teadmises, et vasturääkivuse printsiip on moonutuslik ja järelikult kogu keel on kõneakt, mida tuleb sooritada käsikivas kõneviisis? Kas me saame seega vabaneda ühekorraga ja lõplikult identsuse piirangutest, väites ja eitades sama propositiooni samal ajal? Kas keel on tegevus, mingisugune “sollen” või “tun”, ja nüüd, kus me teame, et pole olemas säärast illusiooni nagu teadmine, vaid on ainult väljamõeldud tõed, me saame asendada tunnetuse sooritusega? Tekst näib seda kõhklematult kinnitavat: tekst toimib, eitades asjade ühesust ja samasust. Aga seda tehes ei tee ta seda, mille tegemise õigusele ta pretendeerib. See tekst ei jaata ega eita samal ajal identsust, vaid eitab jaatust.³ See pole sama, mis väita ja eitada identsust samal ajal. Tekst dekonstrueerib vasturääkivuse printsiibi autoriteedi, näidates, et see printsiip on akt, aga kui ta seda akti teostab, siis ei õnnestu tal sooritada tegu, millele tekst oma aktistaatuse võlgnes.

Seda järjekindlusetust saab jälitada, jälgides sama verbitüve “setzen” mängu järgmises lauses: “Kui oletada [*gesetzt*], et säärast iseenesega identset A-d, mida iga loogika (ja matemaatika) seadus eeldab [*vorausgesetzt*], pole olemas ning et juba A ise on kõigest näivus, siis on loogika eelduseks [*Voraussetzung*] kõigest näivuste maailm.” Loogilise ja matemaatilise tõe dekonstruktsioon põhineb faktil, et see pole juurdunud teadmine, vaid sõltub varasemast eeldamise aktist [*Voraussetzen*]. See varasem akt ise on dekonstruktsiooni siht ja tulemus. Aga siit tulenevana paistev järeldus, nimelt et vasturääkivuse printsiip tuleks kõrvalle jätta, formuleeritakse jällegi sätestaval moel: “*Gesetzt*, es gäbe ein solches Sich-selbst-identisches A gar nicht”. Selline terminoloogia on vägagi õige, sest me nägime, et negatiivne propositioon (et pole säärast asja nagu A-ga võrduv A) pole kehtetatud (tõestatud) teadmisenä, vaid kõigest võimalikkusena, kahtlustusena — ja igasugune hüpoteetiline teadmine on sätestav.

³Võib-olla selgemini saksa keeles: “Der Text bejaht und verneint nicht ein und dasselbe sondern er verneint das Bejahen.”

Ometi on kogu “setzen” diskrediteeritud kui võimetu kontrollima omaenda retoorika epistemoloogilist rangust, ja see umbusaldus laieneb nüüd ka identsuse printsiibi eitamisele. Töestusekoorem nihkub lakkamatult edasi-tagasi ühitamatute propositsioonide vahel, nagu $A=A$, $A-I$ oleks parem võrduda A -ga või vastasel korral. . . , või A ei saa võrduda A -ga, jne. Selline raskus iseloomustab igasugust dekonstruktiivset diskursust: dekonstruktsioon väidab osutuse ekslikkust paratamatult osutuslikul moel. Sellest ei ole pääsu, sest tekst näitab ka seda, et dekonstruktsioon pole midagi niisugust, mida me saame oma tahtmist mööda otsustada teha või mitte teha. Dekonstruktsioonil on sama ulatus mis igasugusel keelekasutusel ja see kasutus on kompulsivne, või nagu Nietzsche formuleerib, imperatiivne. Veelgi enam, dekonstruktiivses diskursuses sisalduv tagasipöördumine eitusele väitmisele ei jõua kunagi eitatava sümmeetrilise paariliseni. Näiteks kõnealuses lauses ei saa väidet, et keel on akt — sümmeetrilist paarilist negatiivsele väitele, et see pole identsusprintsiibil põhinev teadmine — võtta millegi lõplikuna: termin “gesetzt” toimib markerina, mis sellise järelduse autoriteedi õõnestab. Aga sellest ei järeldu, et kui keele kohta ei saa öelda, et see on akt, siis peab see olema teadmine. Dekonstruktsiooni negatiivne tung ei kahane: pärast Nietzschet (ja õigupoolest pärast iga “teksti”) ei saa me enam rahuneda, et “teame”. Samuti ei saa me oodata millegi “tegemist”, kõige vähem veel “teadmise” ja “tegemise” ning nende latentse vastanduse pagendamist oma sõnavarast.

Et me ei kalduks lugema seda teksti kui pöördumatut üleminekut konstatiivselt keelekontseptsioonilt performatiivsele, leidub üldiselt samast perioodist mitmeid teisi avaldusi, milles “tegemise” võimalikkus dekonstrueeritakse sama ilmselt, nagu identsusprintsiip kui teadmise alus seatakse kahtluse alla siin. See pole küll silmanähtav: paljudes tekstides, mis on postuumsetest fragmentidest selgemini mõeldud avaldamiseks, näib väärtustus järjekindlalt eelistavat aktiivseid keelevorme passiivsetele või pelgalt reaktiivsetele; selge sellekohane juhtum on mõistagi *Moraali genealoogia*. Aktiivsed ja passiivsed (või reaktiivsed) laadid on koordineeritud kõrge ja madala väärtusega, või provokatiivsemalt, isanda ja orja, aristokraatia ja lihtrahva, silmapaistvuse

ja labasuse väärtustega. *Genealoogia* lõik *ressentiment*'i, salavimma kohta on hästi tuntud: *ressentiment* on nende vaimuseisund, “kellel tegelikuks reaktsiooniks, reaktsiooniks teo näol puudub võimalus”; “selleks et orjamoraal saaks tekkida, vajab ta iikka vastand- ja välismaailma, selleks et üldse teotseda, vajab ta — füsioloogia keeles öelduna — välisärritajaid, tema aktsioon on algusest peale reaktsioon. Suursuguse hindamisviisi puhul on lood vastupidi” (Nietzsche 2015: 35). Ja samas teoses natuke allpool seoses arutlusega põhjuslikkuse üle, mis ennetab paljusid sarnaseid argumente postuumsetes fragmentides, näidakse kahtlematult jaatavat tegutsemise hüpostaasi kui kogu olemise horisonti: “ei ole “olemist” tegevuse, toimimise, muutumise taga; “tegija” on tegevusele lihtsalt juurde luuletatud — tegevus on kõik” [“es gibt kein “Sein” hinter dem Tun, Wirken, Werden; “der Täter” ist zum Tun bloss hinzugedichtet — das Tun ist alles”] (Nietzsche 2015: 46). Termini “hinzugedichtet” kasutamine nagu ka kontekst näitavad, et tegu mõistetakse siin lähedases seoses kirjutamise, lugemise ja tõlgendamise keeleliste aktidega ja mitte polaarsuses, mis vastandaks keelt kui kõnet ja kirjutust tegutsemisele.

Muidugi ei saa raamatust nagu *Genealoogia*, mis on otseselt mõeldud pamfletina ja määratud hukka mõistma ja veenma, oodata väärtustamise osas sama strateegiat nagu spekulatiivsemates käsitlustes, milliseks pidi muu hulgas saama Nietzsche hilisem raamat (või raamatud). Spetsiifilistes küsimustes (nagu tegude ontoloogiline autoriteet) tuleks spekulatiivsetele väidetele anda vähemalt võrdväärne kaal midagi sisendavate ja milleski veenvate väidetega. Seega tuleb loosungitele nagu “Tun ist alles” seada vastu näiteks järgmine passus: ““Vaim”, *mski, mis mõtleb*, . . . siin kujutletakse *esiteks* akti, mida aset ei leia, “mõtlemist”, ja *teiseks* kujutletakse subjekt-substraati, millest pärineb iga mõtlemisakt ja ei midagi muud: see tähendab, et *niihästi tegevus kui ka tegija on väljamõeldised* [sowohl das Tun, als der Täter sind fingiert].”⁴ Meid huvitavaks paralleeliks on sümmeetria sinse fiktiivse tegevuse [*fingiertes Tun*] ja nende fiktiivsete tõdede [*fin-*

⁴Nietzsche 1970: 296. Varem ilmunud kui *Der Wille zur Macht*'i 477. lõik (Nietzsche 1926: 8). [Vt käesoleva tõlke lisa.]

gierte Wahrheiten] vahel, mis esinesid eespool käsitletud passuses identsusprintsiihist. “Tegelikult puudutab *loogika* (nagu ka geomeetria ja aritmeetika) ainult *väljamõeldud tõdesid*”⁵: tolles 516. lõigus vastandatakse tõde teole, nii nagu fiktsioon vastandatakse reaalsusele. Selles teises passuses (477. lõigus) õhnestatakse omakorda see kontseptsioon tegevusest kui teadmise illusioonile vastanduvast “reaalsusest”. Performatiivne keel ei ole oma osutavas funktsioonis sugugi vähem ambivalentne kui konstateeriv keel.

Võidakse küll vastu väita, et kõnealusel passuses (477. lõigus) ei seata kahtluse alla mitte tegevuse reaalsust üldiselt, vaid spetsiifilisemalt mõtlemisakti ning sealt edasi dekonstrueeritakse pigem tegevuse ja seda sooritava subjekti vaheline seos (intentionaalsuse printsiip), mitte tegevus kui selline. Kuid Nietzsche ei huvita eristus kõne (või mõtte) aktide ning teisalt mitteverbaalsete aktide vahel. Teda huvitab eristus kõne *aktide* ja muude verbaalsete funktsioonide vahel, mis performatiivsed ei ole (nagu näiteks teadmine). Mitteverbaalsed teod, kui midagi sellist oleksid üldse mõeldavad, teda ei huvita, sest ühtegi akti ei saa mitte kunagi lahutada mõistmiskatses, tõlgendusest, mis sellega paratamatult kaasneb ja seda võltsib. Fiktsionaalsed tõed, mis näidatakse olevat teod, on alati orienteeritud püüdlusele “tegelikku maailma *tabada* ... teda meile formuleeritavaks, rehkendatavaks teha [*berechnenbar machen*]” ja tolles teises passuses kirjeldatakse mõtet ka kui “kunstlikku kohendust *arusaadavuse* eesmärgil [*eine künstliche Zurechtmachung zum Zweck der Verständlichung*]” (minu kursiiv). Isegi *Genealoogias* mõistetakse puhast tegevust, mis öeldakse olevat kõik, mis olemas on, millegi verbaalsena: selle musternäiteks on nimetamine ja selle geneesi dekonstruktsioon on kõige paremini läbi viidav etümoloogia abil.

⁵Varasemad Nietzsche väljaanded (k.a [Karl] Schlechta editsioon kolmes köites) trükkivad kõik “fingierte Wesenheiten” (fiktiivsed *entiteetidid*), aga Colli ja Montinari kriitiline väljaanne annab “fingierte Wahrheiten” (fiktiivsed *tõed*). See autoriteetsem versioon sobib ka meie argumendiga paremini.

Mis puutub tegevuse ja subjekti vahelisse intentsionaalsesse sidemesse, siis see on olnud arvestatava hulga hiliste tekstide sihtmärk, rääkimata paljudest varasematest versioonidest, mis lähevad tagasi vähemalt kuni *Tragöödia sünnini*. Postuumsetes tekstides rünnatakse seda sageli põhjuse ja tagajärje metaleptilise retoorilise dekonstruktsiooniga; hea sellekohane näide on tuntud passus teadvuse fenomenalismist.⁶ Dekonstruksiooniprotsessi see aspekt esineb kahtlemata ka fragmendis, mida me praegu vaatleme [477]: selle pealkirjaks on ju lõppude lõpuks “Psühholoogiast ja tunnetusteooriast”⁷ ja Nietzsche mõistab seal hukka “mõtetevahelise vahetu ja põhjusliku sideme oletamise”, mis tuleneb “kõige jämedamast ja kohmakamast vaatlusest” (Nietzsche 1970: 295). Sellistes väljaütlemistes ei ole midagi uut; sellele passusele annab erilise tähenduslikkuse see, et “subjekt-substraadi” fiktsioon nimetatakse otsesõnu sekundaarseks, võrreldes tegevuse enda esmase fiktsiooniga (“kujutletakse *esiteks* akti, mida aset ei leia, ... ja *teiseks* kujutletakse subjekt-substraati”). Subjekti moonutuslikku autoriteeti peetakse enesestmõistetavaks; uus rünnak on suunatud fundamentaalsema idee, “tegevuse” vastu. Siit ka näiline vastuolu selle teksti ja eespool mainitud teksti (479. lõigu) vahel teadvuse fenomenalismist. Kuigi näib, et tolles fragmendis taandatakse “sisemise” ruumi või aja ideed enam-vähem otsustavalt pettusteks, algab 477. lõik väitega: “Ma jään kindlaks ka *sisemaailma* fenomenaalsuses”; kuid lause vahetu jätk (“kõik, mida me teadvustame, on juba läbinisti korda seatud ja lihtsusutatud, skematiseeritud, tõlgendatud ... ja võib-olla puhas ettekujutus” — Nietzsche 1970: 295) teeb selgeks, et fenomenaalsust ei kasutata nüüd enam autoriteetse terminina, mis tuleb dekonstrueerida, vaid nimetusena moonutavaks peetud metafüüsilisele mõistele. 477. lõik võtab enesestmõistetavana teadvuse ja subjekti fenomenaalsuse dekonstruktsiooni, mis viiakse läbi 479. lõigus, ning kulgeb nõudlikuma sihtmärgi poole, milleks on “denken” kui tegevus. Kui Nietzsche märkused korrastatakse ümber loogilis-

⁶Võimutahte 479. lõik (Nietzsche 1926: 10). [Vt käesoleva tõlke lisa.]

⁷Selline pealkiri leidub ainult Colli ja Montinari kriitilises väljaandes (Nietzsche 1970: 295).

se järjestusse (mis iseenesest oleks luupainajalik ja absurdne ülesanne), siis vana liigituse 477. fragment peaks järgnema 479. fragmendile.

Mõtte kui tegevuse dekonstruktsioonil on teistsugune retooriline struktuur kui teadvuse dekonstruktsioonil: see ei põhine metalepsisel, vaid sünekdohhil: ““Mõtlemist”, nii nagu tunnetusteoreetikud selle sätestavad [*ansetzen*], lihtsalt ei leiagi aset: see on täiesti meelevaldne fiktsioon, mis saavutatud ühe elemendi protsessist väljatõstmisega ja kõigi teiste mahaarvamisega — kunstlik kohendus arusaadavuse eesmärgil” (Nietzsche 1970: 296). Kui subjekt tuleneb põhjuse ja tagajärje õigustamatust ümberpööramisest, siis illusioon mõttest kui tegevusest tuleb sama lubamatust totalisatsioonist osalt tervikule.

Figuuride retooriline struktuur huvitab meid siin vähem kui nende analüüsi tulemus: tekst identsusprintsiihist kehtestas keele kõneakti-mudeli universaalsuse, kuigi tühistades selle epistemoloogilise autoriteedi ning näidates selle võimetust sedasama akti sooritada. Kuid see teine tekst [477] omakorda tühistab ka selle kahtlase kinnituse, sest ei sea kahtluse alla mitte üksnes selle, kas keel saab tegutseda õigesti, vaid ka selle, kas saab öelda, et keel üldse tegutseb. Esimene passus (516. lõik) identsusest näitas, et konстатиivne keel on tegelikult performatiivne, aga teine passus (477. lõik) väidab, et keele võime midagi sooritada on sama fiktsionaalne kui keele võime midagi väita. Kuna käesolev analüüs on tehtud kirjakohtade põhjal, mis esindavad Nietzsche dekonstruktiivset menetlust selle kõige arenenumal kujul, siis järeldub, et metafüüsika kriitikat Nietzsche saab kirjeldada kui dekonstruktsiooni illusioonile, nagu saaks tõe-keele (*episteme*) asendada veenmise keelega (*doxa*). See, mis näib viivat “setzen’i” kehtestatud esmasuseni “erkennen’i” ees, keele kui tegevuse esmasuseni keele kui tõe ees, ei taba kunagi päriselt märki. See tulistab sellest mööda alla- või ülespoole ja seda tehes paljastab, et märklaud, mida peeti ammu kõrvaldatuks, on kõigest vahtanud koha. Ei saa öelda, et *episteme* oleks taastatud oma endisse hiilgusse, aga seda pole ka otsustavalt kõrvaldatud. Performatiivse keele eristamine konстатиivsest (mida Nietzsche ennetab) on otsustamatu; dekonstruktsioon, mis viib ühelt mudelilt teisele, on

pöördumatu, aga jääb alati õhku rippuma, hoolimata sellest, kui sageli seda korrata.

See järeldus viib meid tagasi retoorikakursuseni, mis jääb postuumsetest fragmentidest viisteist aastat varasemasse aega. Kursus algab retoorika kui troopide süsteemi pragmaatilise eristusega retoorikast kui millestki veenmisoskustesse puutuvast [*Be-redsamkeit*]. Nietzsche lükkab põlglikult kõrvale retoorika populaarse tähenduse ilukõnena ning keskendub selle asemel keerukale ja filosoofiliselt väljakutsuvale troopide epistemoloogiale. Seda eristust tegelikult ei seletata, vaid see võetakse empiiriliselt üle retoorika ajaloost. Figuuri privilegeerimine veenmise ees on tüüpiline romantismijärgne žest ja Nietzsche sõltuvust oma eelkäijatest Saksa romantilises traditsioonis alates Friedrich Schlegelist on hästi dokumenteeritud.⁸ See küsimus tuleb aga igavesiti tagasi ja langeb kokku termini “retoorika” enesega. Retoorika koht, nagu ka väärikus on olnud triiviumi pedagoogilises mudelis alati ambivalentne: ühelt poolt näiteks Platonil ja taas filosoofia ajaloo otsustavatel hetkedel (millest üheks ongi Nietzsche) saab retoorikast alus kõige kaugemale küündivatele dialektilistele spekulatsioonidele, mis on vaimule käsitatavad; teisalt, nagu ilmneb Quintilianusest tänapäevani vähe muutunud õpikutes, on see olnud kõnekunsti kasutatava petisliku grammatika tagasihoidlik ja mitte just auväärne toatüdruk; Nietzsche ise alustab oma kursust sellele lahknevusele osutamisest ning seda Platonilt ja mujalt võetud näidetega dokumenteerides (Nietzsche 1922: 298). Nende kahe funktsiooni vaheline kaugus on nii lai, et on peaaegu sildamatu. Ometi õnnestub neil kahel mudelil eksisteerida külge külje kõrval seal, kus seda kõige vähem oodata võiks. Nietzsche filosoofiline põlgus kõnekunsti vastu leiab muljet avaldava kinnituse tema tunnetusteooria ranguses, kuid nagu iga *Tragöödia süüdi*, *Moraali genealoogiat* ja toda vaigistamatut oraatorit, Zarathustrat lugenu teab, ei leidu ühtki ilukõnekunsti ametitrikki, mida Nietzsche poleks varmas täiel määral ära kasutama. Mingis mõttes on Nietzsche õiguse selliseks järjekindlusetuseks välja teeninud oma kaaluka dekonstruktsioonitööga, mis moodustab

⁸Vt nt Lacoue-Labarthe 1971.

suure osa tema analüütilisematest kirjutistest. Sest see dekonstruktsioon näib päädivat keele aktiivse performatiivse funktsiooni taaskinnitamisega ja see rehabiliteerib veenmise kui kujundliku keele dekonstruktsiooni lõpptulemuse. See võiks anda rahustava veendumuse, et sõnadega on lubatav teha peaaegu kõike senikaua, kui me teame, et nõore tõmbab range vaim, mis on troopide eksitavast jõust täielikult teadlik. Aga kui ilmneb, et seesama vaim ei tea isegi seda, kas ta midagi teeb või ei tee, siis on kaalukaid aluseid kahtlustada, et ta ei tea, *mida* ta teeb. Nietzsche viimane sissevaade võibki puudutada retoorikat ennast, avastust, et see, mida nimetatakse “retoorikaks”, on täpselt see kuristik, mis ilmneb termini pedagoogilises ja filosoofilises ajaloos. Veenmisena võetult on retoorika performatiivne, kuid troopide süsteemina võetult dekonstrueerib retoorika omaenda soorituse. Retoorika on *tekst* selle poolest, et lubab kaht ühitamatut, vastastikku ennasthävitavat vaatepunkti ning püstitab seega ületamatu takistuse igasuguse lugemise või arusaamise teele. Performatiivse ja konstatiivse keele vaheline apooria on kõigest üks versioon apooriast troobi ja veenmise vahel, mis niihästi tekitab kui ka halvab retoorikat ning nõndaviisi laseb sellel paista (aja)loona.

Kui metafüüsika kriitika on struktureeritud performatiivse ja konstatiivse keele vahelise apooriana, siis on see sama mis öelda, et ta on struktureeritud nagu retoorika. Ja kuna terminit “kirjandus” säilitada tahtes ei tohiks kõhelda seda sarnastamast retoorikaga, siis järeldub, et metafüüsika ehk “filosoofia” dekonstruktsioon on võimatu just täpselt sel määral, kui filosoofia on “kirjanduslik”. See ei lahenda sugugi probleemi kirjanduse ja filosoofia suhtest Nietzschel, aga annab vähemalt mõnevõrra töökindlama lähtepunkti, millelt küsimus esitada.

Kirjandus

- F i n k, Eugen 1960. *Nietzsches Philosophie*. (Urban-Bücher, Bd. 45.) Stuttgart: Kohlhammer
- L a c o u e - L a b a r t h e, Philippe 1971. Le détour : Nietzsche et la rhétorique. — *Poétique : Revue de théorie et d'analyse littéraires*, n° 5, p. 53–76

- Nietzsche, Friedrich 1922. *Gesammelte Werke. Musarionausgabe*. 5. Bd.: *Vorlesungen, 1872–1876*. München: Musarion
- Nietzsche, Friedrich 1926. *Gesammelte Werke. Musarionausgabe*. 19. Bd.: *Der Wille zur Macht. Versuch einer Umwerthung aller Werthe. Drittes und Viertes Buch. Nachträge*. München: Musarion
- Nietzsche, Friedrich 1970. *Werke. Nachgelassene Fragmente: Herbst 1887 bis März 1888. Kritische Gesamtausgabe*. 8. Abt., 2. Bd. Giorgio Colli, Mazzino Montinari (Hrsg.). Berlin: de Gruyter
- Nietzsche, Friedrich 2015. *Moraali genealoogiast: Vaidluskiri*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Andres Luure. Tallinn: Varrak

PAUL DE MAN (1919–1983) oli Belgia flaami päritolu kirjandusteoreetik, kes omandas doktorikraadi Harvardi ülikoolis ja tegutses hiljem peamiselt USAs.

TÕLKIJALISA:
KAKS FRAGMENTI⁹
Friedrich Nietzsche

477

Ma jään kindlaks ka *sisemise* maailma fenomenaalsuses: kõik, mida me teadvustame, on juba läbinisti korda seatud ja lihtsustatud, skematiseeritud, tõlgendatud — sisemise “taju” tegelik kulg, mõtete, tunnete, soovide vaheline, subjekti ja objekti vaheline *põhjusseos* on meie eest absoluutselt varjatud — ja võib-olla puhas ettekujutus. Seda “näivat sisemist maailma” käsitletakse täpselt samade vormide ja protseduuridega nagu “välismaailma”. Me ei kohta kunagi “tõsiasi”: nauding ja mittenauding on hilised ja tuletuslikud intellektuaalnähtused . . .

“Põhjuslikkus” jääb meile tabamatuks; oletada vahetut, põhjusliku sidet mõtete vahel, nagu teeb loogika — see tuleneb kõige jämedamast ja kohmakamast vaatlusest. *Kõikvõimalikud afektid* mängivad ka-

⁹Friedrich Nietzsche. *Gesammelte Werke. Musarionausgabe*. 19. Bd.: *Der Wille zur Macht. Versuch einer Umwerthung aller Werthe. Drittes und Viertes Buch. Nachträge*. München: Musarion, 1926, S. 8–9, 10–12.

he mõtte vahel oma mängu: kuid need liikumised on liiga kiired, seega me ei tunne neid ära, me *salgame* neid . . .

“Mõtlemist”, nii nagu tunnetusteoreetikud selle sätestavad, lihtsalt ei leiagi aset: see on täiesti meelevaldne fiktsioon, mis saavutatud ühe elemendi protsessist väljatõstmisega ja kõigi teiste mahaarvamisega — kunstlik kohendus arusaadavuse eesmärgil . . .

“Vaim”, *miski, mis mõtleb*, võimalik et isegi “absoluutne, puhas, ehe vaim” — see kontseptsioon on teisene tuletus väärist enesevaatlusest, mis usub “mõtlemisse”: siin kujutletakse *esiteks* akti, mida aset ei leia, “mõtlemist”, ja *teiseks* kujutletakse subjekt-substraati, millest pärineb iga mõtlemisakt ja ei midagi muud: see tähendab, et *niihästi tegevus kui ka tegija on väljamõeldised*.

479

“Sisemaailma” fenomenalism. *Kronoloogiline ümberpööratus*, nii et põhjus siseneb teadvusse hiljem kui tagajärg. — Oleme õppinud, et valu projitseeritakse mingisse kehaosasse, ilma et see seal asetseks —: oleme õppinud, et meelegaistingud, mida naiivselt peetakse välismaailmast tingituks, on tingitud pigem sisemaailmast: et välismaailma tõeline aktsioon toimib alati *teadvustamatult* . . . See tükk välismaailmast, millest me teadlikuks saame, sünnib pärast seda, kui tagajärg on mõjunud meie väljastpoolt, ja see projitseeritakse tagantjärele selle “põhjusena” . . .

“Sisemaailma” fenomenalismis me pöörame põhjuse ja tagajärje kronoloogia ümber. “Sisekogemuse” põhifakt on see, et põhjust kujutletakse pärast seda, kui on aset leidnud tagajärg . . . Sama kehtib mõtete järgnevuse kohta: — me otsime mõttele alust enne, kui oleme selle teadvustanud: ja esmalt siseneb teadvusse too alus ja alles siis selle järeldus . . . Kõik meie unenäod seisnevad võimalike põhjuste väljalugemises kogutundest: ja sellisel moel, et mingi seisund teadvustatakse alles siis, kui leiutatud kausaalsuskett on teadvusse sisenenud.

Kogu “sisekogemus” põhineb sellel, et otsitakse ja kujutatakse ette põhjus närvitsentrite ärritusele — ja et ainult niimoodi avastatud põhjus siseneb teadvusse: see põhjus on täiesti ebaadekvaatne tegeliku põhjuse suhtes — see on kobamine varasemate “sisekogemuste”, s.o mälestuste põhjal. Kuid mälu konserveerib ka vanade interpretatsioonide, s.o ekslike põhjuslikkuste harjumusi — nii et “sisekogemus” peab endas kandma kõikide varasemate väärade kausaalfiktsioonide järeldusi. Meie “välismaailm”, nagu me seda iga silmapilk projitseerime, on lahutamatu seotud vana eksitusega aluse kohta: me loeme selle välja “asja” skematismi abil jne.

“Sisekogemus” jõuab meie teadvusse ainult pärast seda, kui on leidnud keele, mida indiviid *mõistab* — s.o mingi seisundi tõlke talle *tuttavateks* seisunditeks —: selline “mõistmine” on kõigest naiivne: suutlikkus väljendada midagi uut millegi vana ja tuttava keeles. Nt “ma tunnen end halvasti” — selline otsustus eeldab *vaatlejalt suurt ja hilist neutraalsust* —: naiivne inimene ütleb alati: see ja see paneb mind halvasti tundma — talle selgub tema halvastitundmine alles siis, kui ta näeb alust ennast halvasti tunda . . . Seda nimetan ma *filoloogia puudumiseks*; teksti *tekstina* lugemise võime ilma interpretatsiooni vahele segamata on “sisekogemuse” hilisem vorm — ja võib-olla vaevalt et isegi võimalik . . .

TALIS TAIM. Hoides saladust (Lõuna-Aafrika Vabariik, 2016)

LUULET

Peeter Ilus

MÜÜDUD MEES

ei hõbedat ei kulda
ei sihti silme ees
nüüd minnakse
ei tulda
ma olen müüdüd mees

üks vilespill
üks mälu
üht neidu rõõmudes
ja mineviku välu
kus ootab müüdüd mees

repriis —

see sügise tiu tiu
nüüd tuleb teisiti
kõik unusta mu armsam
tiu tiu tiu tiu tiu tiu tiu
kõik möödub uuesti

hea saatus
kelle nägu
on varjul lättevees
vaid õnne kukub kägu
ja laulab müüdüd mees

Ah jätku inimesed
kurtmine ja mure
nüüd meie mure pärast
ajastaega ilu
on ikka hirmsast tõusnud
kaunist ilmavalgust
on ikka nautind ilge
las inimesel rahus puhata
las vana jumal muretseb
las muretsevad
jumalad me
suure mure pärast
küll ükskord
möödund aja taga
räpane plebei
taas kuulab lõõritavaid
rõõmsad siurulinde
me muistse õnnekoidu
tühjas valguses

Tule tule ilus suvi
neidude valge vabadus
lembeleekide lõõmas

südamessegi mul
tõusnud on ajastajast
aega vaid viivukeseks

ülle nüüd pilverüü
pähe tuulekübar ja
lgatsusega hinges

ülesse hüüdmagi nii
nagu surematuse rohutee
tee terveks meid tee

A. P. Kernile III

üks sügisviiv
 üks kõrge kurehõik
üks unustuses kumav kaunis pale
saab jälle ühest ajutiselt kõik
ja ajutiselt jälle võidab vale

see kes kord ilus oli
 hõrk ja noor
kes armusõnu lembetuulde hüüdis
on nüüd vaid vana kortsus hale hoor
kui too kes õnne Paabelis kord püüdis

ja elu
 nagu kombeks
 mõneks viivuks vaid
kui pika härmas videviku ootus
käib hulkur-kütte mööda taevasmaid
kel silmis ilu tabamise lootus

*Karjalas,
Imatra vöörastemajas Anna Kern,
oktoober 2022*

Ei pelgalt ellu jääda
õnnelikult elada
on meie viis

oh heldust küll
ei võim ei töö ei usinus
vaid õnn koob särgi üll
ja kiirustajagi
ju hilja peale jääb

vaid see kel vähe
selle meeles kulg
on meelitav ja kerge
paljutahtja pea on
suurest murest hall

hea teeline sa
siiski meeles pea
kes harjub halvaga
sel pörguski on hea

*... hoop löi mu pea otsast
otse allikasse
punaudu sinisest sest kattis*

K. I. Eller

Kuukirves nüüd pihku ning
Õnnelikku tühjusesse
lgavest aega veetma
Teemaja emand üha

Ootab meid ammu
Täna tõtakem tuulekiirul
Haarame Teest kinni
Tuuleõisigi siis
Vanad me jumalatarid
Peolauale me puistavad

NAGU PENI

nagu peni emahunti
armurännud meelel
klähvib vingub nuusuteleb
lembeniutsud keelel

lubab magust ergukõdi
võrgutab ja praalib
tänapäev nii suguõdi
suguvendi klaarib

õigemini liiderneitsid
püssid üle ilma
kiljuvad ja kepsu löövad
kõigil teevad silma

eilses kuusemetsas kände
katab jõulurahu
miks on pühad jälle mustad
ei neil pähe mahu

ükskord aga ennemuiste
mustas taevas nähti
neiukeste sinisilmi
hõbevalgeid tähti

TALIS TAIM. Seen ja Fookin (Karula, 2019)

HOBUKASTANI TEEKOND EESTISSE

Heldur Sander

SISSEJUHATUS HOBUKASTANI KULTUURILUKKU JA ÖKOLOOGIASSE

Hobukastanid (*Aesculus*) kuuluvad seebipuuliste (*Sapindaceae*) sugukonda. Üllatuslikult on Eestis registreeritud selle liigi esmane istutus juba 1630. aasta paiku. Kui seda tõeks pidada, teeb selle sündmuse erandlikuks just puu istutus, sest see eeldab istiku varasemat kasvatamist seemnest. Artiklis vaatamegi, kui tõenäoline on hobukastani jõudmine Eestisse juba 17. esimesel poolel ning milline on üldse olnud selle liigi iluaianduslik ja muuotstarbeline kasutuselevõtt Euroopas.

Hobukastanite perekonnale andis 1753. aastal nime *Aesculus* Carl Linné. Ta kirjutab hariliku hobukastani kohta järgmist: “Kasvab Põhja-Aasias, kust jõudis Euroopasse 1550. aastal” (Linné 1753: 344). Milliseid piirkondi Linné põhjapoolse Aasia ja Euroopa all mõtles, tekstist ei selgu. Teisal on selle liigi looduslikuks levilaks märgitud aga hoopis Balkani poolsaare keskosa, Ida-Bulgaariat, Lääne-Iraani ja Himaalajat (Zeven, Zhukovskiy 1975: 100). Seega peaks tegu olema justkui Euroopa päritolu puuga.

Nime *Aesculus* mainib korduvalt juba Plinius Vanem (u 23–79) oma *Loodusloos* (vt nt Thayer *s. a.*). Sealt selgub, et *Aesculus* oli püha puu jumal Jupiterile, ja nimelt teatud tüüpi tamm. Nimi tuleb ladinakeelsest sõnast *esca*, mis tähendab toitu: selle puu seemneid peeti söödavaks (Klinge 1883: 99). Öelda hobukastani kohta “söödav” on aga selgelt ekslik, sest tema vil-

jad ei ole inimesele söödavad. Ent heal lapsel on ikka mitu nime ja nii on ka hobukastanile paljud teisedki botaanikud nime pannud. Näiteks Joseph Pitton de Tournefort nimetas 1700. a hariliku hobukastani *Hippocastanum vulgare*'ks, Jean-Emmanuel Gilibert 1782. a *Aesculus castanea*'ks ja Richard Anthony Salisbury 1796. a *Aesculus procera*'ks, s.t kõrgekasvuliseks. Ajalooallikates leidub veel teisigi nimetusi, nagu *Castanea equina* (*equus* — lad k “hobune”) ja *Castanea folio multifido* (s.t tugevasti lõhestunud lehtedega), kuid lõpuks jääd ikkagi Linné antud nime juurde *Aesculus hippocastanum* L. Liigiepiteet *hippocastanum* on tulnud kreeka keelest: *hippos* tähendab hobust ja *kastanon* kastanit.

Peter A. Thomas kolleegidega (2019) on oma Briti saarte taimestiku ülevaates kirjeldanud hobukastani bioloogiat, ökoloogilisi tegureid ja introduksiooni. Selle puu tähtsust saareriigis näitab tõsiasi, et 2017. aasta küsitluses valiti ta Ühendkuningriigi lemmikpuuks (Thomas jt 2019: 992–1030). Puu jõudmist Türgist Lääne-Euroopasse on käsitletud paljud teisedki autorid (vt nt Heldreich 1880: 139–141; Lack 2001a; Lack 2001b; Lack 2002; Lack 2004).

Eriti huvipakkuv on Prada jt (2010) uurimus hariliku hobukastani geneetikast ja liigisisest geneetilise muutlikkusest. Selgub, et hobukastan on levinud risti läbi Euroopa põhja poole, Balkanilt Skandinaaviasse, kuid populatsioonide geneetiline mitmekesisus ei ole selle käigus vähenenud. Populatsioonidevahelist geenivoolu piirab õietolmu ja seemnete levik, ning kuna harilik hobukastan on putuktolmlev liik, piirab omakorda õietolmu levikut vastava regiooni tolmeldajate suutlikkus. Suurte viljade tõttu pole seemneline paljunemine sel liigil kuigi tõhus. Seega mõjutavad hobukastani areaali laienemist või vähenemist tugevalt inimtegurid (Prada jt 2010: 49). Teisalt selgub, et putukad võivad küll õisi tolmeldada, kuid mõnel juhul on nende tegevus vähetõhus. On ka näiteid ambofiilsetest õitest, s.t sellistest, mida tolmeldavad nii tuul kui ka putukad. Just õite toodetud õietolmuterade suur arv ja selle liigi õietolmu pidev esinemine õhus näitab, et tuultolmlemisel on teatud osa hariliku hobukastani paljunemisel (Weryszko-Chmielewska jt 2012: 61–68).

Kui minna tagasi hobukastani loodusliku leviku lähtekohta Balkani poolsaarel ja aega enne 1550. aastat, mil Carl Linné arvates see liik Euroopasse toodi, siis sel perioodil eksisteeris Balkani poolsaarel juba Osmanite riik. Selle riigi linnade haljastust ja taimede introduktiooni on uurinud John H. Harvey (1976). Ta toob oma artiklis välja, et Konstantinoopolis ja teistes linnades kasvatati enne 1600. aastat haljastuses juba teise põlvkonnana ka hobukastaneid (Harvey 1976: 21).

Segadust tekitab oletus, et Inglismaale toodi Rooma perioodil (aastatel 50–200 pKr) mandrilt sisse nii harilik hobukastan kui ka harilik kastan (täpse nimetusega “harilik kastanipuu”, *Castanea sativa*; vt nt Applebaum 1958: 71). Seda seisukohta on püütud kaitsta ka veel meie päevil (nt Bradshaw 2004: 203, 208; Lodwick 2017: 138), kuid üldiselt ei peeta seda võimalikuks. Harilik hobukastan võis Euroopas kohati kasvada üksikutes kloostris- või eraaedades, kuid ei leidnud mitmel põhjusel järjepidevat kasutamist ja vajus unustusse.

Hobukastani perekonna kohta on siinse kirjatöö tarbeks mitmesugust informatsiooni saadud nii 19. sajandi monograafiatest (nt Loudon 1838: 463–474) kui ka 16. sajandini ulatuvatest aianduse, botaanika ja kultuurtaimede ajaloost rääkivatest artiklitest (Egmond 2007: 66–68; Ommen 2009: 1–124; Egmond 2010: vii–xiv, 1–294).

MIDA TEATI HARILIKUST HOBUKASTANIST ANTIIGIS JA UUSAJA ALGUSES

Antiikajast säilinud teostes pole seda puud kirjeldatud. Theophrastose (u 372 – u 288 eKr) mõlema botaanikaalase kirjutise ingliskeelses tõlkes esineb see-eest sageli sõna *chestnut* (“kastan”). Puude seas, mis on omased mägismaale, näiteks Makedooniale, olevat sarapuu ja kastan. Põhjapoolsetes piirkondades polevat midagi ülestähendamisväärset peale harilike külma armastavate puude, nagu kuusk, tamm, nulg, pukspuu, kastan, pärn jt. Igas piirkonnas kasvavad erinevad puud. Tmolose mäel (praegu Bozdağ Lääne-Türgis) ja Müüsia Olümposel (praegune Uludaği mägi Loode-Türgis) leidub ohtralt sarapuud ja harilikku kastanit,

Kreeka suuruselt teisel saarel Euboial ja Magneesia piirkonnas aga hariliku kastani “parandatud vormi” (Theophrastus 1916: I 171, 323, 327). Ka Bütsantsi aedades ei ole hariliku hobukastani kasvatamist mainitud, küll aga kasvatati harilikku kastanit (Constantinides 1996: 90; Rodgers 1996: 167). Theophrastose puhul pole siiski päris selge, kas mõni tema nimetatud erinevatest kastanitest või nende “parandatud vormidest” ei võinud olla hobukastan.

Kreeka arsti, farmakoloogi ja botaaniku Pedanios Dioskoridese (u 40–90 pKr) teoses *De materia medica*¹ (eesti k *Raviaine-test*) on mainitud ainult harilikku kastanit (Dioscorides 1598: 115; Osbaldeston 2000: 44, 149). Gillian Furlong iseloomustab Dioskoridese teost järgmiselt:

Viiekõiteline *De materia medica* käsitleb enam kui 600 taime, 35 loomset saadust ja 90 mineraali; see teos määras hilisemate farmakopöade stiili nii idas kui ka läänes. Dioskorides andis igale asjale originaalnime (tihti tuletatud pärsia, egiptuse, armeenia või mõnest Aafrika keelest) ja lisas selle kreekakeelse sünonüümi. Järgnes aine päritolu ja meditsiinilise kasutuse kirjeldus. Dioskorides pani suuresti paika nüüdisaegse taimenomenklatuuri, nii teadusliku kui ka rahvaliku. [---] See määratult mõjukas teos on meditsiinilise ja botaanilise uurimistöö püsiväärtuslik saavutus (Furlong 2015: 85).

Dioskoridese *De materia medica* oli ülipopulaarne ja mõjukas alates ladinakeelsest esmatriukist 1478. aastal. 1544. aastal andis selle oma kommentaaride ja täiendustega varustatult uuesti välja Itaalia arst ja loodusteadlane Pietro Andrea Mattioli (1501–1578). Selleks ajaks oli Dioskoridese tõlkeid ja kommentaare üllitatud ligikaudu 35 korral, kuid populaarseimaks kujunes neist just Mattioli oma, mis ilmus mitmes trükis. Mattioli tundis püsivat huvi meditsiinilise botaanika vastu, nagu tõendavad paljud tema lisatud kirjeldused taimedest, mis Dioskoridesele olid tundmatud. “Arstidele, taimeteadlastele ja teistele igapäevaseks kasutamiseks

¹ Teost tuntaksegi põhiliselt ladinakeelse pealkirja järgi, kuigi Dioskorides kirjutas selle kreeka keeles (*Peri hylēs iatrikēs*). Toim.

mõeldud teos pakkus kreeka ja ladina sünonüüme ja vasteid kõikidele muukeelsetele kirjetele” (samas). Mattioli esimestes trükides hobukastanit mainitud ei ole (juttu on ainult kastanist: Mattioli 1560: 137–138), küll aga ilmub see 1563. aastal Prahast väljantud saksakeelsesesse tõlkesse ja 1565. aasta ladinakeelsesesse väljaandesse (*Castaneae eqvinae*), milles on esitatud nii hariliku kastani kui ka hariliku hobukastani iseloomustus ja mõlema puu pildid (Mattioli 1565: 210–212).

Itaalia arst, filosoof ja mitmekülgne botaanik, 1555. aastal Luca Ghini asemel — Ghinist tuleb peagi veel juttu — Pisa botaanikaaja direktoriks saanud Andrea Cesalpino (1524–1603) kirjutab 1583. aastal hariliku hobukastani kohta:

Hobukastanist räägitagu kui Konstantinoopoli hobukastanist, millest teeme juttu peatükis “Õlirohke tõru”. Theophrastose teoses nimetatakse Jupiteri tõru ja kastanit valuvaigistite seas. Soovides metsa jahedust ja mägedes tärkamist, ei suuda ta võrsuda tasan-dikel. Ta ajab urbi; kasvatab võrsusid kevade saabudes; vilja kannab sügisel Plejaadide loojumise paiku. Kõik need asjad vastavad meie omadele (Cesalpino 1583: 36–37).²

Iseasi, kuidas Cesalpino sõnu tõlgendada. Kasvukoht viitaks justkui hobukastanile, Jupiteri tõru aga pigem kastanile (Osbaldeston 2000: 149).

Šveitsi arst ja botaanik Johann (Jean) Bauhin (1541–1613) üritas oma kolmeosalises *Üldises taimeloos* kokku võtta kõik tollased teadmised taimedest. Teos jäi lõpetamata ja avaldati tükk aega pärast tema surma. Bauhin annab selles hariliku hobukastani (*Castanea eqvina folio multifido*) kohta pika seletuse koos pildiga ja ütleb, et hobukastan on pärit Konstantinoopolist (Bauhin 1650: 128). Pildil ei näe hobukastani lehtedega oks sugugi loomulik välja: sellel on nii valminud vilju, pungi kui ka õisi, kusjuures õie väljanägemine on samuti ebaloomulik. Oksa all on joonistatud läbilõige viljast koos seemnega. Bauhin oli hobukastanit näinud Firenzes Toscana suurhertsogi aias. Johann Bauhini vend Gaspard (Caspar) Bauhin (1560–1624), oli samuti arst ja

²Kaarina Reinu tõlge. *Aut.*

botaanik, kelle suurteos (valmis 1623) käsitleb ligi 6000 taime-liiki, sealhulgas hobukastanit (*Castanea folio multifido*, *Castanea equina*; vt Bauhin 1671: 419). Carl Linné austas vendasid sellega, et pani ühele suurele liblikõieliste taimede perekonnale nimeks *Bauhinia*.

HARILIKU HOBUKASTANI LEIDUMUSEST JA INTRODUKTSIOONIST 16. SAJANDIL

Uusajal elavnenud kriitiline taimeuurimine, millega tegelesid sellised renessansiaja botaanikud nagu Rembert Dodoens (1517–1585), Mathias de l’Obel (ka Mathias de Lobel, Matthaeus Lobelius; 1538–1616), Charles de l’Écluse (ka L’Escluse, latiniseeritult Carolus Clusius; 1526–1609) jt, viis 16. sajandiks umbes 4000 taimeliigi üksmeelse tunnustamiseni (Gledhill 2002: 7). Tänu Ameerika avastamisele avardusid suuresti senised teadmised, sealhulgas taimetundmise vallas. Seda aega peetakse muude renessansivormide kõrval ka botaaniliseks renessansiks. Looduslugu hakkas Euroopat köitma alates umbes 1530. aastatest ning aiandusest ja taimede kasvatamisest sai mainekas ning kirglikult harrastatud tegevus paljudes inimrühmades. See hõlmas nii ülikoole ja nende õppejõude kui ka ühiskonna kõrgkihti monarhide ni välja. Rajati esimesed botaanikaaiad ja avaldati illustreeritud botaanikaentsüklopeediad, arenes võimalikult elutruu taimede kujutamine kunstis ning valmis tuhandeid akvarelle ja puugravüüre. Taimetundjate tegevuse tulemusena said täiendust põllumeeste, aednike, metsameeste, apteekrite ja arstide teadmised ning taimede kollektioneerimisest sai omaette teadusharu. 16. sajandil tuntuks saanud suured botaanikud olid enamjaolt õppinud arstiks, kuid uurisid taimi ka nende endi, mitte ainult raviomaduste pärast. Selle suundumuse areng viis Euroopa ülikoolide meditsiiniteaduskondades botaanika õppetoolide loomiseni ning taimede tundmaõppimisel hakati rakendama vaatlust, dokumenteerimist, kultiveerimist ja katsetamist ning üldse teaduslikumat lähenemisi. Taimedele vaadati kui kasulikule loodusvarale ja otsiti võimalusi nende mitmekesiseks tarbimiseks (Egmond 2007: 66–68; Egmond 2010: 1–294).

Ühed esimesed harilikud hobukastanid istutas arst ja botaanik Luca Ghini (1490–1556) 1544. aastal Pisa ülikooli botaanikaeda, mille ta ise oli äsja — esimese botaanikaaiana Euroopas — Firenze teise hertsogi Cosimo I de' Medici (1519–1574) ülesandel rajanud. Taimed korjas Ghini koos üliõpilastega Põhja-Itaaliast ja aed oma 600 liigiga oli tollal väga mainekas. 1563. a viidi aed algsest, jõeäärsest asukohast üle Santa Marta kloostri lähedale ja 1591. aastal aedniku, herbariseerija ja paljude botaaniliste ekspeditsioonide korraldaja Joseph Goedenhuyze (srm 1595) juhtimisel kolmandasse, praegusesse asukohta (Garbari jt 1991; Bacchelli 2001). Üks harilik hobukastan võis 1560. aastatel kasvada Bolognas; sellele on viiteid tolle perioodi botaanikute, padovalase Giacomo Antonio Cortuso (1513–1603) ja bolognalase Ulisse Aldrovandi (1522–1605; 1561. aastast korraline professor Bolognas) kirjavahetuses. Kuid see puu oli sealkandis siiski äärmiselt haruldane 1570. aastatel ja vaid veidi sagedasem 1580. ja 1590. aastatel (Egmond 2010: 67). Sel ajal koostatud Itaalia taimede ülevaates harilik hobukastan igal juhul puudub, küll on seal olemas harilik kastan (Anguillara 1561: 69). Hariliku hobukastani introduktsioon Euroopasse on seotud 1550. aastatel oma võimu laiendanud Türgi (Osmani) impeeriumiga ja selle keskuse Konstantinoopoliga, mis oli vallutatud 1453. aastal.

See impeerium hõlmas 16. sajandil enamiku Balkani poolsaarest ning põhja pool Doonau-Sava joont ka kogu praeguse Ungari ning samuti tänapäeva Rumeenia, Slovakkia, Moldova ja Ukraina alasid. Konstantinoopolis paiknesid diplomaatilised esindused paljudel lääneriikidel, kus teadmised Balkani poolsaarest, selle rannikualadest ja saartest olid küllaltki napid, nii üldiselt kui ka taimestiku mõttes (Lack 2004: 111).

1557. aasta juulis kirjutas flaami arst Willem Quackelbeen (1527–1561) Konstantinoopolist sellal Prahast elanud Pietro Andrea Mattioli kahekümne seitsmest taimest, mis olid sel ajal Euroopas suures osas tundmatud (Egmond 2010: 67). Üks neist oli harilik hobukastan. Quackelbeen oli Konstantinoopolis Madalmaade diplomaadi, kuid ühtlasi kirjaniku, taimetundja ja ravimtaimede kasutaja (herbalisti) Ogier Ghiselin de Busbecqi (1522–1592) arst (Martels 1989). 26. juulil 1557 kirjutas

Quackelbeen Mattioliile, et Konstantinoopolis sageli kohatava puu nimetus sisaldab sõna “hobu”, sest seda kasutatakse hobuste ravis. Ühtlasi selgub, et neid puid pole looduslikult ei pealinnas endas ega selle ümbruses. Oma sama aasta 4. detsembri vastukirjas Prahast esitab Mattioli hulga küsimusi tundmatu puu kohta ja palub saata seemneid. Pärast kirja saatmist informeeris Mattioli filosoofia ja loodusteaduste professorit Bologna ülikoolis Ullisse Aldrovandit Quackelbeeni leitud suurte viieharuliste lehtedega puust, mille viljad ei sarnanevat hariliku kastani omadega. Aldrovandi oli innukas botaanik; 1551. ja 1554. aastal oli ta organiseerinud mitu taimede kogumise ekspeditsiooni herbariumi koostamiseks ja 1568. aastal sai temast Bologna ülikooli botaanikaaia rajaja.

Nagu öeldud, leiame hariliku hobukastani kirjelduse ja illustratsioonid kõigepealt Petri Andrea Mattioli eelviidatud teose saksa keelsest tõlkest, mis ilmus 1563. aastal Prahast. Mattioli annab niihästi hariliku kastani (*Castanienbaum*, *Castanea*) kui ka hariliku hobukastani (*Rosscastanien*, *Castanea equina*) pildid ja kirjeldused. Mattioli ütleb: “Ja nad maitsevad peaaegu nagu meie omad / on ometi magusamad / ja mitte nii head süüa. Türklased nimetasid seda hobukastaniks / sest nad on hingeldavatele hobustele väga kasulikud” (Mattioli: 1563: 74). Väidetavalt põhineb raamatus sisalduv illustatsioon Busbecqilt saadud materjalil — kas näidiselt või jooniselt. Elusmaterjali oli kasvatatud väga varakult Firenzes, Padovas, Bolognas ja Pisas (Lack 2004: 111–112).

Viljade (ogaline kupar) ja eriti seemnete sarnasuse tõttu käsitati hobukastaneid kastanitena; seda näitavad ka Mattioli loetletud nimed. Alates tema 1563. aasta väljaandest, kus seda saksa keeles on nimetatud *Rosskastanie*’ks, on nimetus “hobukastan” käibeleväinud enamikus Euroopa keeltes. Inglise keeles on üks selle nimetusi *horse chestnut*, prantsuse keeles *châtaignier des chevaux*, itaalia keeles *ippocastano* jne. Ladina keeles on kasutatud nime *Castanea equina*. Siiski on ka keeli, kus selle nime kõrval või asemel on kasutatud nime “India kastan”. Näiteks hispaanlastel on selliseks nimetuseks *castaño de Indias*, prantslastel *marronnier d’Inde*, itaallastel *castagno d’India* jne. Need kajastavad varasemat ettekujutust puu idapoolsest päritolust. 17. sajandi allikad annavad prantsuskeelseks nimeks *chastagne de cheval*, mis näitab,

et nomenklatuurne seos Indiaga on pärit hilisemast ajast. Samuti on Mattioli andnud hariliku kastani (*Castanea*) ja hariliku hobukastani (*Castanea equina*) kirjeldused ja pildid hiljem Veneetsias avaldatud töödes (Mattioli 1565: 210–212; Mattioli 1571: 101). Hobukastan leidis äramärkimist teisteski 16. sajandi botaanilistes väljaannetes. Näiteks Hollandi arsti ja taimehuvilise Mathias de l’Obeli 1576. aasta väljaandes on seda lühidalt kirjeldatud hariliku kastani juures (Lobelius 1576: 433). Seega tutvustati hobukastanit 16. sajandil mitmes väljaandes.

17.–19. sajandil pälvis hobukastan päris palju tähelepanu. Ka Tartus sündinud kultuurtaimede ja koduloomade uurija Victor Amadeus Hehn (1813–1890) käsitleb oma silmapaistvas monograafias (esmatrükk 1870, 9. tr 1963) seda puud. Hehni järgi on metsik kastan ehk harilik hobukastan üks neid taimi, mille levik Euroopas on tänu võlgu türklastele. Ilus, varju pakkuv ja kevadel esimeste seas lehte minev puu jõudis Euroopasse 16. sajandi lõpus eeskätt Viini kaudu Konstantinoopolist ja oli peagi populaarne nii aedades kui ka avalikes parkides. Hehn tuletab lugejale meelde Tuileries’ aia hobukastanialleesid ja ütleb, et püstine, uhkelt särav õis vastas Türgi maitsele. Proosaline nimetus “hobukastan” pärineb tema väitel türklaste harjumusest ravida hobuste kõha selle puu viljadega (Hehn 1870: 290, 384; Hehn 1887: 324–325; Hehn 1902: 393, 395, 511).

HARILIK HOBUKASTAN VIINIS JA MUJAL

Kõigist linnadest kõige paremini on hobukastani kultiveerimise algus dokumenteeritud Viinis, kuid päris selge see siiski pole. Saksa arstiteadlase, botaaniku ja meditsiiniajaloolase Kurt Polycarp Joachim Sprengeli (1766–1833) järgi sai Mattioli hariliku hobukastani seemned Austria Konstantinoopoli-saadiku Busbecqi arstilt Quackelbeenilt 1557. a. Seda väidab siiski ainult teine Saksa botaanik Karl Heinrich Emil Koch (1809–1879; Koch 1855: 216); Mattioli ise (vt Mattioli 1571: 101) ega Sprengel (1817: 296) seda ei maini. Teisal väidetakse, et Carolus Clusius kasvatas Viinis esimese puu seemnetest, mille keiserlik suur-saadik Osmanite riigis David Ungnad von Sonnegg (1535–1600)

oli toonud Konstantinoopolist 1576. aastal. Üks neist olevat kiiresti kauniks puuks sirgunud (Heldreich 1880: 140).

Kolmanda versiooni esitab Clusius ise ja see tundub kõige õigem (Clusius 1583: 5–7; vt ka Lack 2004: 119–120). Ta teatab hobukastani kohta: “Ma pole näinud tema õisi ega värskaid vilju: ta toodi siia [Viini] Konstantinoopolist 1581. aastal selle nime [*Castanea equina*] all.” Kuna Clusius kirjeldab lehtede puhkemist kevadel, pidi tal olema elav puu kasvamas, ja kuna ta toona elas Viinis, pidi paigaks olema just see linn. Hobukastani transpordi Konstantinoopolist Viini korraldas suursaadik von Sonnegg. Clusiuse tekstile on lisatud üsna rohkem pulõige (vt Clusius 1583: 6), millel on näha noort oksa ja kahte küpset seemet, kuid mitte vilju ega õisi. 1601. aastal teatas Clusius, kes oli 1588 Viinist lahkunud, sest oli kaotanud keiser Rudolf II soosingu, et temast oli maha jäänud hobukastan; talle olevat räägitud, et see oli vahepeal üsna suureks puuks kasvanud: tüvi olla paisunud mehe puusa jämeduseks (Clusius 1601: 7–9).

Clusius püüdis hobukastanit hankida ka oma järgmiste elupaiakade aedadesse. Raskused, millega tema ja Hollandi päritolu viinlannast aiandushuviline Anna Maria von Heusenstain 1590. aastate alguses ja uuesti aastatel 1603–1604 silmitsi seisis, et noort hobukastanit Clusiusele transportida, näitavad, kui kõrgelt seda puud tol ajal hinnati (Egmond 2010: 67). Kindlasti saatis Clusius ühe või mitu hobukastani vilja Brüsselisse oma taimekogujast sõbrale Jean Boisot’le koos nõuannetega, kuidas neid kõige paremini kasvatada. 1582. aasta mais kaebab Boisot ühes kirjas, et pole Christophe Plantinilt, kes ilmselt tegutses vahendajana, *Castanea equina*’t kätte saanud. Lõpuks jõudis seeme või taim siiski kohale, sest mõni aasta hiljem, mais 1586, kasvas see Brüsselis Boisot’ aias. Boisot oli saanud oma hariliku hobukastani poogitult “tavalisele kastanile”, nagu Clusius oli talle soovitanud. Veel üks 1581. aasta partiist pärit hobukastan sattus suure tõenäosusega von Heusenstaini aeda. Kümme aastat hiljem oli tal igal juhul harilik hobukastan, mille kohta ta 1591. aastal kirjutas Clusiusele, kes tahtis Frankfurti oma aeda uut hobukastanit, et tema *türkischer Kastanienbaum* õitses ilusti, kuid kohutavalt tuuline ilm oli kõik viljad alla kukutanud. 1603. aastal oli Clusiusel, kes elas siis

juba Leidenis, rõõm võtta von Heusenstainilt kingitusena vastu selle puu õitsev oks (Lack 2004: 119–120). Teisal on öeldud, et värviline joonis hobukastani oksast koos Heusenstaini saadetud õitega jõudis Clusiuseni, kes leidis, et õied — valkjad, väikeste lillade laikudega — erinevad tuntavalt Mattioli kirjeldusest (Egmond 2010: 67). Õied joonistas Clusius korralikult üles ja avaldas pildi paar aastat hiljem (Clusius 1605: 455).

1603. aastal soovis Clusius harilikku hobukastanit ka oma Leideni aeda. Madam von Heusenstain üritas talle saata “üsna ilusat väikest kastanipuud”, kuid transport ei olnud lihtne. Puuke saadeti mitu korda Viinist Frankfurti, kuid turvalise jätkutranspordi puudumise tõttu tuli see sealt jälle tagasi. 1604. aastaks oli madam von Heusenstaini enda harilik hobukastan Starhembergis nii suur, et kandis mitutsada õit. “Härä ei usu, kui ilus mu puu täna oli,” kirjutab ta 10. juunil 1604 Clusiusesele. Anna Maria von Heusenstain sai kümneid haruldasi taimi otse või kaudseid teid pidi Konstantinoopolist kas iseenda kulleritelt ja abikaasa või mõne muu kõrge ametniku kaudu. Tavaliselt kasvatas ta taimi kõigepealt oma aias, enne kui andis Clusiusesele edasi uued eksemplarid, seemned, pistikud või sibulad (Egmond 2010: 67–68; Lack 2004: 119).

Pärast istutamist Viini (1581) leidis harilik hobukastan peagi tee Saksamaale Badenisse, kuhu see istutati 16. sajandi lõpus ja kus väidetavalt olid mõned puud alles veel 1840. aastatel (Browne 1846: 112). 1621. aastal leidis hobukastanit Regensburgis, 1646 Nürnbergi lähedal Altdorfis, 1657 Berliinis ja 1675 Leipzgis. Siiski ei saa seda aega silmas pidades rääkida veel üldisest levikust. Saksa pastori ja aiandushuvilise Wolfgang Jacob Dümleri 1651. aasta ülevaatesteoses hobukastan puudub, küll on seal juttu harilikust kastanist (Dümler 1651: 116–117). Samuti puudub harilik hobukastan tema 1661. aasta aiaraamatus, kus on üles loetud palju eksootilisi puid (vt Wimmer 2001: 32). Oderi-äärsest Frankfurdist pärit loodusteadlane Johann Sigismund Elsholtz (1623–1688) avaldas 1663. aastal taimestiku ülevaate, milles harilikku hobukastanit on mainitud nimetuste all *Castanea folio multifido* C. B., *Rosscastanien* ja *Castanea equina* Matth., Dod., Lob.,

Clus. (Elsholtz 1663: 48). Seega olid autorite ja kirjeldajatena tunnustatud Mattioli, Dodoens, Lobelius ja Clusius.

Harilik hobukastan on pärvinud tähelepanu ka ühes esimeses taimi ja kliimat käsitlevas kirjatöös (Elsholtz 1684). Selles öeldakse, et hobukastan viidi kõigepealt Konstantinooplist Itaaliasse ja sealt edasi Saksamaale. Türklased olevat tema vilju kasutanud hingeldavate hobuste ravimiseks, kellele need olevat väga kasulikud olnud. Euroopas kasvavad need puud autori väitel üsna suureks, nii et neist võiks ka alleesid istutada. Nad öitsevad ja kannavad vilju ning nende lehed langevad talveks maha. Kui viljad on küpsed ja värsked, saab neid paljundada: “peab laskma väikestel taimedel kasvada, nende võrsetest saab pärast noori puukesti” (samas: 257).

Prantsusmaale tõi hariliku hobukastani keegi Bachelier’-nimeline mees Konstantinooplist ja see istutati 1615. aastal ühte Pariisi aeda (Saint-Hilaire 1819: 47–48), mis praegu kuulub Hôtel de Soubise’i juurde. 1650. aastal istutati harilik hobukastan Pariisi kuninglikku ravimtaimede aeda (*Jardin royal des plantes médicinales*). Puu hukkus 1767. aastal ja osa selle tüvest oli 1830. aastatel veel säilinud Prantsuse loodusloomuuseumis (Loudon 1838: 464). Harilik hobukastan oli suurmood Prantsuse maamõisates ja nende puistetes, samuti Louis XIV rahanduse peakontrolöri Nicolas Fouquet’ rajatud Vaux-le-Vicomte’i lossi pargis (Evelyn 1664: 25). Teisal kirjutatakse, et harilik hobukastan (*marronnier d’Inde*) istutati Prantsusmaal esimest korda Bois-Janci aeda Provence’is (Liger 1706: 655).³ “Sealtpeale on seda liiki nii ohtralt paljundatud, et tänapäeval [18. sajandi algul] leidub teda peaaegu kõikjal Euroopas. See on puu, mis annab hästi varju, sest ta lehed on hiigelsuured ja väga ilusad; õied on püramiidikujulised” (Liger 1706: 655–658). Hobukastanite kasvatamisest polevat midagi lihtsamat. Seda tehakse puukoolides ja kogemuse järgi võivat öelda, et ükskõik millisesse pinnasesse puid (seemneid?) panna, kasvavad need alati üsna hästi, kui muld on korralikult kobestatud ja puukeste eest kantakse hoolt (samas; vt ka Gentil 1706: 474–475).

³Mõni teine allikas paigutab sellenimelise koha (ka Bois-janci) Loire’i jõe äärde. Mis kohaga on tegu, pole selge. *Toim.*

Šoti botaanik John Claudius Loudon (1783–18439) viitab Prantsuse loodusteadlase ja rahandustegelase François Xavier Bon de Saint-Hilaire'i (1678–1761) kirjatööle (Loudon 1838: 147, 464), milles Bon de Saint-Hilaire väidab, et esimesed hobukastanid toimetati Tiibeti mägedest 1550. aastal Inglismaale ja sealt 1588. aastal Viini.⁴ Inglise botaaniku John Parkinsoni (1567–1650) teatel said inglased hobukastaneid siiski ka Konstantinoopolist. Tema ametivend John Gerard (u 1545–1612) tundis seda puud juba 1579. aastal, kuigi märgib selle harva esinevaks. Huvitav on, et Inglismaal peeti harilikku hobukastanit söödavaks ja röstitud seemneid magusaks. Parkinson istutas puu seepärast oma viljapuuaeda kreeka päklikpuu ja mooruspuu vahele (Koch 1855: 216; Heldreich 1880: 140–141). John Gerardi kataloogis tema aias Londoni Holborni linnajaos kasvanud taimedest harilik hobukastan puudub, mainitud on ainult harilikku kastanit (vt Jackson 1876: xi–xvi, 29, 58). Tema 1597. aastal avaldatud illustreeritud üldine taimede ajalugu sai paljudes keeltes populaarseks. Tõsi, seda on peetud suures osas flaami arsti ja botaaniku Rembert Dodoensi 1553. aasta ravimtaimede ülevaate plagieeritud tõlkeks inglise keelde. Mõnes asjas on Gerardi töö siiski põhjalikum: Dodoens räägib ainult harilikust kastanist (Dodoens 1553: 249), Gerard mõne lausega ka hobukastanist. Mõlemast on toodud pilt ja öeldud: “Hobukastanit nimetatakse ladina keeles *Equina castanea*’ks ja inglise keeles *horse chestnut*’iks, sest idamaade inimesed ravivad selle viljaga oma hobustel kõha, õhupuudust ja teisi seesuguseid haigusi” (Gerard 1597: 1253–1254).

Inglismaalt on 1633. aastast teada hobukastani kasvamine aednike ja botaanikute John Tradescant vanema (u 1570ndad – 1638) ja noorema (1608–1662) aias Lõuna-Lambethis (Loudon

⁴Bon de Saint-Hilaire'i kirjutise ilmumisaeg Loudon ei maini ja tundub, et see ongi jäänud käsikirja. Igal juhul on Prantsuse riikliku loodusloomuuseumi raamatukogus kaks käsikirjalist brošeeritud artiklit “hobukastanitest ja nende kibeduse leevendamise viisist”, autoriks “Montpellier’ arveldus-, abi- ja finantskoja esimene president ning sama linna kuningliku teadusseltsi president hr Bon”. Vt www.calames.abes.fr/pub/#details?id=PA2012107. *Toim.*

1838: 464; Wimmer 2001: 32). Saareriigis väideti sel ajal, et hobukastanit saab kergesti paljundada seemikute või võrsetega, puu kasvab kiiresti ja kannab kauneid õisi ka Inglismaa külmas kliimas. Moodi läks rajada hobukastanite puiesteid maaparkides. 1830. aastatel loetleti palju isendeid, mis olid 80–100 aastat vanad (Evelyn 1664: 25; Loudon 1838: 464). 1608. aastal jõudis hobukastan Hollandisse (Wimmer 2001: 32) ja arvatavasti 18. sajandi keskel Ameerika Ühendriikidesse (Loudon 1838: 464). Seega hakkas harilik hobukastan levima 17. sajandil, kuid liigi isendite olemasolu üksikute botaanikute valduses ei tähendanud veel selle suuremat levikut aednike seas ja aedades (Wimmer 2001: 32). Põhiline levik algas alles 18. sajandil.

HARILIKU HOBUKASTANI LOODUSLIKE LEIUKOHTADE TUVASTAMINE

Sündmuste ahel, mis on viinud Vana-Kreeka herbalismist tänapäeva Kreeka taimestiku taksonoomilise uurimiseni, tuletab meile meelde, et teadust tuleb pidada ka kultuurinähtuseks. Liigselt tähtsustades originaalsust kitsas uurimisvaldkonnas, kiputakse unustama, et saavutused tuginevad sageli eelkäijate omadele. Nii toetus varasemate uurijate tööle — ning isegi 2000 aasta vanustele teostele — ka *Flora Graeca* (Kreeka taimestik), mis valmis Oxfordi ülikooli botaanikaprofessori John Sibthorpi (1758–1796), Londoni Linné Seltsi esimese presidendi Sir James Edward Smithi (1759–1828), botaaniku John Lindley (1799–1865), Austria taimekunstniku Ferdinand Baueri (1760–1826), mitmekülsete huvidega John Hawkinsi (1761–1841) ja paljude esmaklassiliste graveerijate, koloristide ja trükkalite koostöös ning ilmus ajavahemikus 1806–1840. Eriti on rõhutatud Dioskoridese tähtsust, kellele on pühendatud rohkesti uurimusi (Stearn 1967: 168–178; Stearn 1976: 285–298; Osbaldeston 2000: vii–xl).

Hariliku hobukastani looduslike kasvupaikade leidmise au kuulub John Sibthorpile. Seejuures uuris ta enne Kreekasse suundumist Viinis Dioskoridese ravimtaimede ja nendest saadavate ravimite farmakopöad *De materia medica* (Karabacek 1906: 130–131). Aastail 1784–1787 sooritas Sibthorp retke läbi tänapäe-

va Madalmaade, Saksamaa, Tšehhi, Austria, Sloveenia, Itaalia, Kreeka, Türgi ja Küprose ning naasis Oxfordi suure hulga taime-, looma- ja geoloogiliste näidistega. Teise reisi tegi Sibthorp Vahe-mere idaossa aastatel 1794–1795, kuid oli sunnitud selle pooleli jätma, sest haigestus tuberkuloosi; mõni kuu hiljem suri ta kõigest 37-aastasena. Sibthorpi kogutud ulatuslik herbaarium on ajalooline kollektsioon ja seda hoitakse Oxfordis Fieldingi-Druce'i nimelises kogus. Mõlemal ekspeditsioonil oli mõnda aega tema reisikaaslaseks sõber ja hõimlane John Hawkins (Lack 1997).⁵

Sibthorpi kogutud materjali töötas läbi botaanik James Edward Smith. Esimene, esialgne tekstiväljaanne *Florae Graecae prodromus*⁶ ilmus kaheköitelisena (Smith 1806, 1813), teine, illustreeritud väljaanne *Flora Graeca sive Plantarum rariorum historiae* juba aastail 1806–1840 kümneköitelisena. Kui Smith 1828. a märtsis suri, oli ta avaldanud kaks köidet *Florae Graecae prodromus*'t ja kuus köidet *Flora Graeca*'t ning oli ette valmistanud esimese poole seitsmendast köitest. Ülejäänud kolm köidet koostas Inglise botaanik ja aednik John Lindley. Smithi esialgse väljaande esimeses osas on lühike märkus: “*Ae. Hippocastanum*. [---] In Pindo et Pelio montibus. *D. Hawkins*” (Smith 1806: 252; Lack 1997). Píndose mäestik asub Põhja-Kreekas ja Lõuna-Albaanias ning Pílio kõrgendik Ida-Kreekas Tessaalias.

See lühike märkus on ainuke viide selle kohta, et Hawkins oli metsikust loodusest leidnud hobukastani, sest herbaariumi ta ei kogunud. Kas Hawkins külastas tõesti neid kahte mäestikku, mis asuvad Kreeka kõrvalistes paikades, ja kui, siis millal? Hawkinsi kirjast emale (14. september 1795) selgub, et ta oli käinud Kreekas 1795. a hiliskevadel, ja üks märkus ühes tema aastaid hiljem avaldatud arheoloogiapaberis (Hawkins 1820: 481) näitab, et ta oli käinud Ioánninas, seega hobukastani loodusliku areala alal ja Píndose mäestiku läheduses. Just seal kohtus ta ilmselt esmakordselt harilikku hobukastaniga. Hawkinsi käik Pílio kõrgendikule leiab märkimist tema teenri James Thoburni meenutustes, mida

⁵Hawkins oli abielus John Sibthorpi venna Humphrey Sibthorpi (1744–1815) tütreaga. *Aut.*

⁶*Prodromus*'eks nimetatakse esialgset trükist, mille põhjal on hiljem kavas koostada põhjalikum teos. *Toim.*

säilitatakse Lääne-Sussexi arhiivis Chichesteris. Nende järgi toimus külaskäik sellesse piirkonda 1797. a hiliskevadel ning seal võis Hawkins taas näha hobukastanit. Kolmandat korda võis see juhtuda 1798. aastal, kui ta suundus Kreeka linnast Mesolóngist Ioánnina kaudu Albaania sadamalinna Durrësesse (Lack 2000: 128).

Niisiis tehti hobukastani looduslik areaal Balkani poolsaarel 18. sajandi lõpus küll kindlaks, kuid üldist tunnustust see 19. sajandil ei leidnud (vt tabel 1).

Esialgu tekitas hariliku hobukastani päritolu niisiis üksjagu segadust. Hollandi aednik Jan van der Groen (u 1635–1672) kirjutab oma taimeraamatus harilikku hobukastanit silmas pidades, et on veel üks liik, mis pärineb Indiast või Hea Lootuse neemelt. “Puud annavad seemneid, mis näevad välja nagu lambaneer, ent puid on siin vähe, sest seemnest külvates ei kasva nad hästi” (Groen 1669: 29; vt ka Wimmer 2001: 32). Üks varaseim, kui mitte kõige varasem viide hobukastani päritolule Ida-Indiast on teada Prantsusmaalt (Liger 1706: 655). Rootsi botaanik Carl Fredrik Nyman (1820–1893) kirjutab (1878–1882: 136):

De Candolle⁷ loendis järgnevad vahtratele hobukastanid, millest üht tuleks siinkohal mainida; see on harilik hobukastan (*Aesculus hippocastanum* L.), Aasia puu, mida sageli kasvatatakse Euroopa aedades ja alleede ääres ning mis 1576. aastal saadeti Bütsantsist Clusiusele Viini, kus ta sel ajal elas ja kust seda hiljem levitati.

⁷Augustin Pyrame de Candolle (1778–1841) oli Šveitsi botaanik. Siin on ilmselt mõeldud tema alustatud ja ta poja lõpetatud 17-köitelist taimenimestikku pealkirjaga *Prodromus systematis naturalis regni vegetabilis* (1824–1873; Taimeriigi loomuliku süsteemi *prodromus*). Toim.

Tabel 1. Hariliku hobukastani loodusliku levila määrangud (Koch 1855: 216; Heldreich 1880: 141–143; täiendatud).

Autor	Looduslik levila
Jan van der Groen	India või Hea Lootuse neem
Louis Liger	Ida-India
Carl Linné	“Kasvab Põhja-Aasias, kust jõudis Euroopasse 1550. aastal”
Heinrich Gottlieb Ludwig Reichenbach (1793–1879)	Pärsia
Kurt Sprengel	Tiibet
Carl Fredrik Nyman	Türgi, Píndose mäestik
Christiaan Hendrik Persoon (1761–1836)	“Kasvab looduslikult Põhja-Aasias”
Karl Koch	“Kodupaik pole veel täpselt teada, kuid arvatavasti leidub teda Loode-Hiinas”
James Edward Smith	Píndose ja Pílio mäestik
August Heinrich Rudolf Grisebach (1814–1879)	Ka Hindukuši metsavööndis ei ole mitte Euroopa ega Pärsia, vaid Himaalaja puud
Augustin Pyrame de Candolle	Põhja-India
Pierre Edmond Boissier	Tõenäoliselt India mägedest
Karl Eduard von Eichwald (1795–1876)	Imerethi piirkond Gruusias
Jean Victor Audouin (1797–1841)	Põhja-India
Victor Amadeus Hehn	“Pärit türklaste isamaalt”
Jean Henri Jaume Saint-Hilaire	Aasia, “juba 1550. aastal toodi Tiibetist Inglismaale”
Johannes Matthias Joseph Leunis (1802–1873)	Arvatakse, et Pärsia, kuid leitud sealt pole. Väidetavalt avastati terved selle metsad 20 aastat tagasi Himaalaja orgudest

Selle puu kasvamisele Põhja-Kreekas Píndose mäestikust osutab Sibthorp, kuid keegi teine pole seda sealt leidnud.

Seega ei tunnista, et see puu võiks Euroopas looduslikult kasvada. On arvatud, et Nymani seisukoht on pärit Šveitsi botaanikult, maadeuurijalt ja matemaatikult Pierre Edmond Boissier'lt (1810–1885) (Heldreich 1880: 142).

Hariliku hobukastani loodusliku levila erinevatest käsitustest on andnud ülevaate botaanik Theodor Heinrich Hermann von Heldreich (1822–1902). Oma esimese botaanilise ekspeditsiooni tegi ta Sitsiiliasse. Aastatel 1843–1848 reisis ta palju mööda Itaaliat, Kreekat, Väike-Aasiat ja Kreetat. 1851. aastal asus ta alaliselt elama Kreekasse, kus korraldas põhjalikke botaanilisi uuringuid ja avaldas nende põhjal aastatel 1856–1896 kolmteist köidet Kreeka taimestikku käsitlevat materjali pealkirjaga *Herbarium graecum normale*. 1879. aastal, seega üle 80 aasta pärast Hawkinsi avastust, suutis von Heldreich tema andmete õigsust kinnitada. Loo taust oli poliitiline: pärast Berliini lepingu sõlmimist juulis 1878 pidi Osmanite riik loovutama Kreekale Epeirose lõunaosa ja Tessaalia. Heldreich kasutas kohe juhust ning külastas seda endiselt metsikut ja ebaturvalist piirkonda suvel 1879. Tema aruanne avaldati Berliinis ja sisaldas esimest kirjeldust hariliku hobukastani ökoloogiast ja looduslikust levilast (Heldreich 1880: 144–147; Lack 2000: 129–130). Heldreich kirjutab:

Eeltoodud ülevaatest tuleb selgelt esile, et enamiku nüüdisaegsete botaanikute vaate järgi pärineb hobukastan Sise-Aasiast ja liikus alles sealt Türki. Põhja-Aasia, Tiibet, Põhja-India, Himaalaja, Pärsia — nii kõlavad kõikuvad ja ebakindlad arvamused. Kindlad andmed ja otsesed vaatlused puuduvad täiesti [---]. Migreerumine Põhja-Aasiast, Indiast või Turkestaniast ja naturaliseerumine Konstantinopolis on puhas oletus ja keegi pole selle kohta mingeid ajaloolisi tõendeid esitanud. Samuti pole ükski rändurist botaanik neist hobukastani väidetavatest kodupaikadest kunagi ühtki kuivatatud näidist kaasa toonud [---]. Dr Hawkinsi andmeid selle puu kasvukohtadest Euroopas on enamik botaanikuid lihtsalt eiranud [---]. Õnneks andis minu tänavune reis Põhja-Kreekasse (juuli-august 1879) mulle võimaluse dr Hawkinsi andmeid kinnitada ning veel kord ja loodetavasti lõplikult tõendada hobukastani pärismaisust Euroopa flooras. Tema kodumaa või vä-

hemalt levikupiirkond on leitud. Harilik hobukastan kasvab looduslikult Põhja-Kreekas, Tessaalias ja Epeiroses (Heldreich 1880: 143–144; vt ka Lindemann 1870: 287–288).

Kuigi hariliku hobukastani looduslik kasvamine Euroopas tuvastati nüüdseks juba rohkem kui 200 aastat tagasi, peetakse mõnel pool selle päritolumaaks ikka veel Himaalajat, Põhja-Iraani vm. Nii on selle liigi kodumaana sellelgi sajandil nimetatud Euroopat, Balkanit, Kaukaasiat, Põhja-Iraani ja Himaalajat ning öeldud, et ta on naturaliseerunud Prantsusmaal, Iirimaal ja Kesk-Euroopas (Erhard jt 2002: 158). Seega ei ole hobukastani euroopalikku päritolu lõplikult omaks võetud. See on hea näide sellest, kui pikaldaselt toimub taimede pärinemist puudutava teabe tunnistamine või tagsilükkamine.

HOBUKASTANITE KÜLMAKAHJUSTUSTEST JA HUKUST ÄÄRMUSLIKE TEMPERATUURIDE TÖTTU EESTIS

Põhjamaises kliimas tuleb võõrliikide ja isegi kodumaiste taimede kasvatamisel arvestada võimalusega, et talviti võib õhutemperatuur väga madalale langeda. Nii oli see näiteks aastatel 1740, 1741 ja 1742, mil siinsed talved olid eriti karmid (Tarand jt 2013: 134–135). Neid aastaid võime pidada piiritähiseks, mil hukkus enamik meie võõrliike — ja mitte ainult nemad.

Riia aedniku Michael Schindleri aruande järgi linnamagistraadile sai 1740. aastate algul paljude viljapuude kõrval hukka ka 2400 hobukastanit (alles jäi 300), 10 000 spaleerpärna⁸ ja 1800 vahtrat (Tarand jt 2013: 154). Seega kasvatati Riias hobukastaneid küllaltki palju.

Teine külmaperiood oli 18. sajandi lõpukümnendil. 1782. aasta suvekuud alates juulist ja esimesed sügiskuud olid väga vihmased ja jahedad, 1783. ja 1784. aasta talv aga karm ja käre (Tarand jt 2013: 176–177). 8. juunil 1783 alanud ja 7. veebruarini

⁸Spaleerpuu on puu, millele on võra kujundamisega (nt okste sidumisega) ja külgvõrsete kärpimisega antud kahemõtteline, lapik kuju. *Toim.*

1784 kestnud purskes paiskas Islandi lõunaosas asuv Laki vulkaan koos kõrval asuvate kraatritega välja 12–15 km³ laavat, mis kattis 565 km² suuruse ala (Thordarson, Self 1993). Laavafontäänid tõusid oletatavasti 800–1400 m kõrgusele. Vulkaaniline tuhk jõudis Euroopasse ja Põhja-Ameerika idarannikule. Atmosfääri ülakihtidesse levinud aerosoolid muutsid 1784. aasta suve jahe-daks, “päikeseta suveks”.

Järgmine pakaseline periood oli väikese jääaja Daltoni miinimum (1790–1820), mil kaks talve (1798–1799 ja 1799–1800) olid Liivimaal erakordselt külmad (Tarand jt 2013: 188–189). Näiteks Lätis Aluliina mõisas (It k Alüksne, sks k Marienburg) oli registreeritud (arvatavasti 1798. a) väga palju kodu- ja võõramai-seid taimi (Schmidt 1800: i–xxv). Järgmise taimenimestiku koos-tas aednik Johann Peter Bueck 1801.–1804. a ja see näitas järsku taimehulga vähenemist (Bueck 1804: 1–14). Ilmselt olid taimed hukkunud vahepealsete talvede pakasega. Seevastu Riias olid säi-linud Peeter I ajal istutatud hobukastanid, mis Tartu ülikooli bo-taanikaiaia direktori Gottfried Albert Germanni teatel olevat suu-repäraselt õitsenud. Ta nendib, et meie nooremad puud (ilmselt Tartus) külmuvad sageli (Germann 1807: 13).

On teada, et hobukastanite käekäik Eesti kliimas sõltub kas-vupiirkonnast; sobivaim kasvukoht sellele liigile on Lääne-Eesti. Selgelt mõistis seda kodu- ja võõramaiste metsapuude kasvata-ja ja katsetaja, Sangaste mõisa omanik krahv Friedrich Georg Magnus Berg (1845–1938). Ta kirjeldab harilike hobukastanite hukkumist külma tõttu, tuletab meelde, et Tallinna lähedal Har-ku mõisas on väga vanad hobukastanid, ja ütleb ka selle põhju-se (Berg 1907: 356): “Rannikul on pakane pehmem, õhuniiskus suurem ning lumesadu varasem ja rikkalikum kui sisemaal, mis-tõttu seal kasvab palju puuliike, mis riigi sisemaal ei edene.” Me-reäärsetes linnades, näiteks Tallinnas ja Riias, võis talvisel kütte-perioodil aidata õhutemperatuuri veidi tõsta ka korstnatest pais-kuv suits.

Lõuna-Eestis Sangaste mõisas kasvas Bergi teatel mingil ajal 5–6 umbes 50-aastast harilikku hobukastanit ja 1861. aastal ist-tutati 50 hobukastanit puiesteks. 1870. aastatel oli sealmail det-sembris 10–14 päeva lumeta ja külma 20 kraadi või rohkemgi, nii

et vanadest hobukastanitest jäi alles üks ja noorelt puiesteelt vaid kaks puud, needki pakase tõttu kõvasti kannatada saanud (samam). 1883. aastal teatab baltisaksa botaanik ja Tartu ülikooli õppejõud Johannes Christoph Klinge (1851–1902), et Peterburis kasvab harilik hobukastan enamasti varjatud kohtades, linna lähiümbruses aga tavaliselt külmub (Klinge 1883: 99).

Eesti- ja Liivimaa provintsis ning Peterburis tehtud uuringu järgi said hobukastanid 1887.–1888. aasta talvel Riias äriaednik Carl Heinrich Wagner juuniori juures tugevalt kannatada, kuid Maximilian von Siversi Väina jõe äärses Skriveri mõisas jäid terveks. Lõuna-Eestis August von Siversi Öisu mõisas, Minni (Wilhelmine) von Siversi Heintali mõisas ja Erich von Oettingeni Kuremaa mõisas jäid puud terveks. Põhja-Eestis Arthur von zur Mühleni Piirsalu mõisa neljast 80-aastasest puust üks hukkus, teised jäid terveks; Tallinnas Lina von Glöy aias jäid terveks, Peterburi botaanikaaias kannatasid ja külmusid (Sivers-Euseküll 1889: 16).

Eestis olid väga külmad talved aastatel 1940 ja 1942 (Tarrant jt 2013: 610), eriti just 1939.–1940. aasta talv. Haapsalu aedniku Karlos William Tuuliku teatel hukkus sel talvel külma tõttu 75% tema puudest täiesti ja 25% kannatas osaliselt, sama juhtus ka meie looduslike harilike jalakatega (*Ulmus glabra*). Märkatavalt kannatasid puud halbades kasvutingimustes ja üldse nõrgema kasvuga puud. Jõgeval külmusid hobukastanid osaliselt, Põltsamaal 4–12-aastased hobukastanid 50% ulatuses. Kokku hukkus 50% selle liigi puudest. Narvas jäi kasvama 75% ja eemaldati 25% hobukastanitest, Kallastel hävisid hobukastanid sootuks. Lõuna-Eestis Väimelas — ilmselt seelses mõisapargis — hukkusid hobukastanid täiesti; suvel küll mõned pungad lehtisid, kuid hiljem kuivasid. Lääne-Eestis Orgita asulas hukkus kahest vanast puust noorem täiesti, teisel kuivasid vaid mõned oksad, puu kasvab majade vahel (Vilbaste 1940). Seega ei ilmne selget mustrit hobukastanite hukkumises karmi talve tõttu. Ühtlasi on teada, et 1939. aasta suvi oli väga kuiv ja puud kannatasid selle all ning see mõjutas nende vastupidavust karmile talvele. Kokkuvõttes sõltusid külmakahjustused kasvukohast ja puu vanusest, kuid

üldiselt kehtib reegel, et Lääne-Eestis säilivad hobukastanid paremini, samuti Tallinnas, kus kaasa aitab linnakliima.

Kõige üksikasjalikumalt on puude ja põõsaste külmakindlust meie kandis uuritud 1978.–1979. a talvel; seda tehti nii Eestis, Lätis ja Leedus kui ka toonases Kaliningradi oblastis (Tsinovskis 1987). Kuigi seda talve ei arvata väga külmade talvede hulka (vt Tarand jt 2013: 610), olid miinimumtemperatuurid ikkagi üsna madalad. Tartu ülikooli botaanikaaias oli minimaalne õhutemperatuur $-38,6\text{ }^{\circ}\text{C}$, Järveljal $-38\text{ }^{\circ}\text{C}$, Võrus ja Valgas $-40\text{ }^{\circ}\text{C}$ (lumepinnal $-49\text{ }^{\circ}\text{C}$); Lätis oli lumepinnal minimaalne õhutemperatuur $-49\text{ }^{\circ}\text{C}$ (Tsinovskis 1987: 5–6). Tartu ülikooli botaanikaaias olid hobukastanid (kollane, sile ja harilik, vastavalt *Aesculus flava*, *A. glabra* ja *A. hippocastanum*) täiesti külmakindlad ja kahjustusteta, mõnes teises paigas kuulus aga harilik hobukastan nende puittaimede hulka, millel 1) kahjustusid okkad (lehed) ja pungad või mis 2) külmusid tüveni või hävisid täiesti. Seega sõltusid hobukastanite kahjustused üksikpuude seisundist, vanusest ja muudest teguritest. Tartu haljasaladel ja teistes kohtades Kagu-Eestis olid hobukastanid kas täiesti külmakindlad või kuulusid kategooria “lehed ja oksad kahjustatud” kolme alamjärku: 1) täispikkuses kahjustusid viimase aasta võrsed, 2) kahjustusid kahe viimase aasta oksad, 3) kahjustusid kolme viimase aasta oksad. Eraldi on mainitud praegust Järvelja õppe- ja katsemetskonna keskust, kus harilikul hobukastanil külmusid viimase aasta võrsete tipud või ainult pungad. Teises Lõuna-Eesti paigas, Vana-Antsla pargis kahjustusid puude tüved juurekaalani, kuid taimed taastusid võrsetest (Tsinovskis 1987: 23, 33, 40, 46, 48–49). Kokkuvõttes võib öelda, et hobukastanid on Eestis üldiselt külmakindlad, kuid võivad hukkuda eriti karmidel talvedel. Külmakahjustused olenevad seejuures väga mitmesugustest teguritest, nagu kasvukoha omadused, puude seisund, vanus jm. Nõustuda tuleb väitega, et Lääne-Eestis ja mereäärses Tallinnas kasvab harilik hobukastan paremini.

HOBUKASTANITEST TALLINNA PÜHA MIIKAELI NUNNAKLOOSTRI ALAL

1219. aastal rajati Tallinnas nüüdse Gustav Adolfi gümnaasiumi kohale kabel, mis 1249. aastal laiendati tsistertslaste ordu Püha Miikaeli nunnakloostriks. See tegutses 1543. aastani, mil reformatsioonikeerises sai kloostrist protestantlik hoolekandekeskus. Klooster ja mitmesugused abihooned moodustasid omaette väikese linnakese, kus oli ka kirik ning puu- ja juurviljaaed, samuti arboreetum, puukool ja kalmistu (Pezold 1898: 79, 94). 1599. aastaks olid kõik kloostrile iseloomulikud jooned kaotatud ja 1629. aastal suleti uksed. Samal aastal suri kloostri viimane emand Katherina Kudlen (ka Kudling). 1631 sõlmisid Tallinna raad ja Eestimaa rüütelkond sinna gümnaasiumi asutamise lepingu ning kloostri vara anti üle Tallinna gümnaasiumile (praegu Gustav Adolfi gümnaasium). Kloostri kirik sai esialgu Rootsi-Mihkli koguduse kultushooneks. 1716. aastal paigutati kloostri hoonetesse Vene garnison ja kirik muudeti õigeusu Issanda Muutmise kirikuks.

On teada, et 19. sajandil olid Tallinna arhiivis 13. sajandi algusest pärit täppisteadusliku lähenemisviisiga botaanilise käsikirja *Herbarius-Codex* fragmendid. Kreeka- ja ladinakeelsetele nimedele olid tihti lisatud araabiakeelsed. Kuigi fragmentide päritolu kohta pole midagi teada, arvatakse, et käsikiri oli tõenäoliselt pärit põllumajandust ja aiandust arendanud tsistertslaste raamatukogust (Koehler 1892: 122–123). 13. sajandil oligi siinsesse piirkonda, kus leidsid laialipillutatult kloostriaiad, Saksamaalt imporditud sadu uusi taimi, sealhulgas maitsetaimi ja puid uute kultuurtaimedena. 1267. aastast on teada tsistertslaste nunnakloostri viljapuaaed, mis oli 1525. aastaks hooletusse jäetud (Amelung 1900: 72–73, 74). Võimalik, et oma osa oli selles 1524. aasta ilmaoludel: Venemaal oli karm ja pikk talv, samuti Taanis ja Poolas, Liivimaal oli sel aastal ikaldus (Tarand jt 2013: 68).

Iidne hobukastan, mis püsis kloostri kirikuaias (kalmistul) 19. sajandini, ei olnud ilmselt istutatud enne Gustav Adolfi aega (Amelung 1900: 74). Hiljem on selle ära märkinud ka botaanik ja teadusloolane Gustav Vilbaste (Kenkmaa, Vilbaste 1965: 82). Ta kirjutab: “Ürikutes kõneldakse ühest vanast kastanist,

mis möödunud [19.] sajandil oli kasvanud nunnakloostri kalmistul. See olevat istutatud juba enne 1630. aastat.” Ürikuks võis olla Johannes Rudolf Brehmi teos (1710), mida mainib Gotthard von Hansen (1881: v–viii) ja mida täiendasid paljud inimesed. Praeguseks on selle asukoht teadmata. Ka kõnealusel puust on vähe teada; selle istutamisaeg võis langeda Rootsi kuninga Gustav II Adolphi (1594–1632) valitsemisaastasse 1611–1632. Nunnakloostri kirikuaias kasvanud hariliku hobukastani seeme võis siia jõuda tsistertslaste orduliikmete vahendusel. 19. sajandini säilinud hobukastani vanus — 170 aastat — oli üsna silmapaistev. Eestist on seniste uuringute järgi teada, et vanusepiirini 150 aastat on Tallinnas kasvanud ja kasvab teisiigi harilikke hobukastaneid. Kahe jämedaima tüvega puu mõõtmed on olnud järgmised: 1) kõrgus 17,0 m, diameeter 153 cm, 17.03.1992; 2) kõrgus 15,5 m, diameeter 131 cm, 20.02.1998 (Sander 1998: 31–32).⁹ Praeguseks võib mõne puu vanus olla 170 aastat; ei saa välistada võimalust, et hobukastan võib elada 200-aastaseks. Sellise või suurema vanusega puid on registreeritud ka mujal.

Lääne-Eestis kujundas Virtsu mõisa omanik Carl Thure von Helwig Puhtu poolsaare (sel ajal saar) 18. sajandi teisel poolel sirgete puisteedega metsapargiks. Need moodustasid omavahel ristudes kaheksast kiirest koosneva tähe. Alleede vahel looklesid ning põimusid kõiksugused teed ja rajad, mis andis tervele saarele Inglise pargi mulje. Istutati ka võõrliike ja isegi hobukastaneid (Hein 2010: 15–19), kuigi neid otseselt ei ole nimetatud (Die Insel. . . 1822). Ühe 1965. aasta kirjutise järgi leidis harilikku hobukastanit varemete ümbruses üksikult ja rühmiti, samuti mujal, mõned olid hukkunud (Vilbaste 1965; vt ka Kukk 2010: 195). Ka hiljem on mainitud rühmiti kasvavaid hobukastaneid. Ühe suurima puu ($k = 21,5$ m, $d = 62$ cm) vanuseks saadi juurdekasvu-puuriga uurides 240 aastat (Kaar, Kalda 1970: 138, 141). Sellesse arvu tuleb siiski ettevaatlikult suhtuda, sest pole teada, mis aastal puurimine teostati. Artikli ilmumise aastaarvust lähtudes paigutaks selline vanus puude istutuse aega, mis ei vasta Puhtu ajaloolisele käekäigule. Hobukastaneid leidub Puhtus siiaaani; ta an-

⁹Diameeter on mõõdetud rinnakõrguselt, s.o 1,3 m kõrguselt. Edaspidi on kõrguse tähiseks k ja diameetri tähiseks d . *Aut.*

nab järelkasvu ja on kohati naturaliseerunud (Kukk 2010: 195). Hiiumaal Suuremõisa pargis 2016. aastal mahavõetud hobukastani vanuseks loeti kännult 160–170 aastat.¹⁰

Vaevalt et nunnakloostri kirikuaia puu istutamise ajal ainuke hobukastan oli. Võib arvata, et neid kasvatati kloostriaias ja üks istutati kirikuaeda. Samuti on võimalik, et selline haruldane puu istutati kirikuaeda mõne tähtsa inimese auks, mistõttu seda hoiti ja puu säilis. Selleks inimeseks võis olla 1629. aastal surnud viimane kloostriemand Katherina Kudlen.

1637. aastal jagati Nunnavärava ees asuv ja kloostrile kuulunud aiamaadega “nunnakoppel” Tallinna gümnaasiumi õpetajate vahel ära. Gümnaasiumi rektor Heinrich Vulpius vanem (srn 1647) võttis teistest kaks korda suurema tüki ja kasutas ka kloostri aeda. Hiljem rajas matemaatika ja õiguse õpetaja Andrea(s) Bartholomaei (srn 1739) oma kloostrikorteri taha ilusa aia, kuhu istutas ka puid. Kui ta suri, anti aed ja korter õpetaja Peter Sixtus Christian Krausele (srn 1764), ilma et ta oleks pidanud lahkunu pärijatele aia ja viljapuude eest hüvitist maksma. Põhjus olnud selles, et “nad ei ilmunud õigel ajal kohale”. Bartholomaei ameti võttis üle Joachim Johann von Thieren (srn 1760) (Hansen 1881: v–viii, 7, 94–95, 182–183, 195–196), kuid kloostriaed säilis ka edaspidi.

Nõukogude ajal kasvas kloostri alal, tollase Tallinna 1. keskkooli ees õuel jäme hobukastan, mis murdus 1950. aasta paiku (Vilbaste 1950(?): 37). Ajaks, mil selle puu seeme mulda pandi, oli varasem kirikuaia puu ilmselt juba hukkunud. Tallinna ajaloo ja arheoloogia uuri ja ning kloostrist monograafia avaldanud Jaan Tamm kirjutas 7. aprillil 2021 siinse artikli autorile: “Iidseid puid kasvas põhiliselt gümnaasiumihoone lääneküljel, millest üks selline oli veel peale sõdagi alles, aga kas see oli hobukastan, ei ole ma kindel.”

(Järgneb)

¹⁰Kristiina Hellströmi e-kirjad autorile, 10.02.2022. *Aut.*

ARENGUPSÜHHOLOOGIAST MUUTUVAS AJAS

Tagasivaade poolele sajandile

Tii Tulviste

Tartu ülikooli arengupsühholoogide suuremad poole sajandi vältel tehtud uurimistööd hõlmavad ka lapse arengut muutuv kasvukeskkonnas. See uurimissuund tekkis, kui Peeter Tulviste tuli 1974. aastal Moskva ülikoolist Tartusse õppejõuks. Nii mujal maailmas kui ka Eestis tunti tol ajal suurt huvi just kognitiivse arengu vastu. Uus oli aga kultuuriti võrdlev lähenemine kognitiivse arengu uurimisele ning tähelepanu pööramine kultuurikeskkonnale, milles areng toimub. Maailma arengupsühholoogias oli sel ajal käsil nn Jean Piaget' staadium, Lev Võgotski populaarsus seisis alles ees. Võgotski seisukohad muutusid väga populaarseks 1980. aastate lõpul ja 1990. aastatel. Olime arengupsühholoogiast maailmas selle poolest lausa ees, et tundsimme hästi nii Piaget' kui ka Võgotski teooriat.

Uurimissuund sai alguse kolmest Peeter Tulviste korraldatud teaduslikust ekspeditsioonist. Mul oli õnn kohe oma teadlasettee alguses osaleda neist kahel: Kirgiisia ja Lääne-Siberi ekspeditsioonil. Kordasime Aleksandr Luria 1930. aastate algul toimunud ekspeditsioone Usbekistani. Luria eesmärgiks oli Võgotski teooriale eksperimentaalset tuge leida. Võgotski ja Luria olid hu-

Ettekanne Tartu Ülikooli psühholoogide vilistlaskonverentsil “Muutuv maailm, muutuv psühholoogia” 14. aprillil 2023. aastal TÕ raamatukogu konverentsisaalis.

vitatud sellest, kuidas suured muutused ühiskonnas mõjutavad kognitiivseid protsesse. Koolihariduse osa selgitamine kognitiivsete protsesside ja enesemõistmise arengus oli tol ajal tähtis teema. Kuna leidis piirkondi, kus suurem osa täiskasvanud inimestest ei olnud kunagi koolis käinud, siis nähti kooliharidusega ja -hariduseta täiskasvanute võrdlemises võimalust sellele küsimusele vastust leida. Taheti aru saada, kuidas kognitiivsed protsessid ajaloo käigus muutuvad ning missugused tegurid seda mõjutavad. Samuti huvituti sellest, mida üldse koolihariduse omandamine lapse kognitiivsetes protsessides muudab. Riikides, kus tollal suur osa psühholoogiauringuid tehti, ei oleks saanud seda küsimust uurida, sest kõik lapsed käisid seal mingist vanusest alates koolis. Usbekistan oli tollal Luria jaoks ideaalne paik koolihariduse mõju uurimiseks, sest kooliharidus oli vähestel täiskasvanutel. Parajagu korraldati seal aga kirjaoskamatusse likvideerimise kursusi ja sai võrrelda kursusel osalenuid teistega. Luria ekspeditsiooni tulemused avaldati alles 1976. aastal (Luria 1976). Neid peeti poliitiliselt ebakorrektsuks, sest selgus, et paljudel koolihariduseta kommunistmehitajatel ei ole teoreetilist mõtlemist. Ekspeditsioonidel kordasime suures osas Luria tehtud katseid. Lurial olid katseisikuteks inimesed, kes kas osalesid või ei osalenud kirjaoskamatusse likvideerimise kiirkursustel. Meie kavatsesime võrrelda traditsionaalse kultuuri esindajate (koolihariduseta karjakasvatajate) kognitiivseid protsesse koolis käinud täiskasvanute omadega, samuti tõmmata rööpjooni Eestis koolis käivate laste kognitiivse arenguga. Koolihariduseta täiskasvanute leidmine aga polnud enam kerge, sest Nõukogude Liidus 1976. aastal kehtestatud kohustusliku keskkooli tõttu olid sealsed täiskasvanud sageli vähemalt formaalselt õige mitu aastat koolis käinud. See ei ilmnunud viisides, kuidas nad antud ülesandeid lahendasid. Tulemusi seletasime sellega, et teaduslikus mõtlemises omandatud mõtlemisviis ei säili, kui inimesed igapäevaelus seda enam ei vaja (Tulviste 1991; Tamm, Tulviste 1980).

TAGASIPÕÖRDUMINE LÄÄNDE: VAIKIV EESTLANE KODUS JA VÕÖRSIL

Eesti iseseisvuse taastamise järel hakkasid meid huvitama kultuurierinevused lastega suhtlemise viisides ja selle mõju laste arengule (Tulviste 2019b). Võrdlesime Eestis kasvavaid lapsi ja nende vanemaid USA, Rootsi, Soome, Läti ja Saksamaa vanemate ja lastega. Muu hulgas huvitas meid küsimus, kas raudse eesriide taga elamine on jätnud jälje laste kasvatamise viisidesse ja laste arengusse. Tahtsime teada saada, milles seisneb eestlaste koduse suhtlusviisi eripära võrreldes põhjalikult läbiuuritud ameeriklaste ja meie lähinaabrite soomlaste, rootslaste ja lätlastega. Kas eestlased paigutuvad põhjamaa gruppi koos soomlaste ja rootslastega või moodustavad koos soomlastega ugri kultuuriruumi? Või on eestlased laste kasvatamisviiside poolest hoopis lätlaste moodi, sest meil on olnud sarnane lähiajalugu? Kas meie suhtlusstiilis on midagi, mida võiks otseselt nõukogude pärandiks pidada? Selgus, et erinev oma suhtlusviisidelt rootslastest ja ka ameeriklastest, aga sarnaneme soomlastega selle poolest, et nii lapsed kui ka nende vanemad räägivad vähem kui rootslased ja ameeriklased. Selline vähene jutt oli iseloomulik ka neile eestlastele ja soomlastele, kes elasid Rootsis (Tulviste jt 2003). Eesti vanemate eripära seisnes aga selles, et me kipume lapsi palju kama-dama, öeldes, mida tohib ja mida ei tohi teha, selle asemel et lastega mõnusalt juttu ajada (Tulviste 2004). Rootsis elavad eesti lapsed olid rootslaste moodi (nt puhtrootsi peredes olid teismelised märgatavalt aktiivsemad suhtlemispartnerid, direktiividena ei kasutatud mitte imperatiive, vaid deklaratiive ja küsilauseid), võörsil elavad emad-isad eestlaste moodi (lastega räägiti vähem, regulatiivses kõnes domineerisid käsklused).

LASTE ARENG JA MUUTUSTEGA KOHANEMINE

Eestis toimusid 1990. aastatel kiired majanduslikud ja poliitilis-ideoloogilised muutused. Hakkasime huvi tundma, kas ja kui-võrd kultuurile omane väärtusorientatsioon ja selle muutumine

peegeldub vanemate kasvatusviisides ning koduses suhtlusstiilis ning kuidas see omakorda seostub lapse kõne- ja suhtlusoskuse arengu ning kultuurikontekstile vastava enesekäsituse ja väärtuseelistuste kujunemise ning lapse psühholoogilise kohanemisega. Meie uuringud näitasid, et lapsevanemate enda väärtuseelistused on läbi teinud kiireid muutusi: iseseisvuse ja autonoomiaga seotud väärtusi hakati oluliseks pidama. See kajastus ka laste kasvatamisega seotud väärtuses. Laste kasvatamisel hakati iseseisvusega seotud väärtusi rõhutama samavõrra, kui seda tegid nt rootsi lapsevanemad. Samas ei kadunud kuhugi traditsioonilised konformismiga seotud kasvatusväärtused — neid peeti niisama oluliseks kui autonoomiaga seotud väärtusi. Ainult mõne üksiku konformismiga seotud väärtuse tähtsus vähenes. Näiteks kaotas vanemate silmis senist populaarsust arvamus, et kõige olulisem on see, et lapsest kasvaks töökas inimene (Tulviste jt 2012). Ka teismelised ei pea enam töökust inimese väärtuslikuks omaduseks. Muutused vanemate kasvatusväärtustes ei peegeldu aga koduses suhtlusstiilis, mis on kolmekümne aasta jooksul vähe muutunud (Tulviste 2019a).

LAPSE

“HEA KEELETOITUMUS / KEELEGA VÄETAMINE” (*LANGUAGE NUTRIATION*)

Arengupsühholoogide eestvedamisel on viimasel ajal alanud liikumine, mille eesmärgiks on muuta lapse arengukeskkond keele-rikkamaks. Sellega on kaasa läinud nii lapsevanemad, õpetajad kui ka lastearstid. Sageli kasutatakse selleks pedomeetrit LENA™ (ingl k Language ENvironment Analysis system). Seade pannakse lapsele taskusse ja see mõõdab järjest kuni 16 tundi lapse keelekeskkonda: nii täiskasvanu, lapse enda kui ka teiste laste päeva jooksul öeldud sõnade arvu, suhtlusvoorude arvu, samuti aega, mil last ümbritseb kas vaikus, müra, elektroonilised helid (TV ja muu) või taustakõne. Paljud lapsevanemad on hankinud endale seadme ja jälgivad hoolega, kas nad ikka rääkisid lapsega päeva jooksul piisavalt. Arengupsühholoogid kasutavad uurimistöös seadet selleks, et mõista, millest tuleneb suur varia-

tiivsus lapse varases kõneoskuses. Uuemates uuringutes ei tunta huvi mitte ainult lapse kodu, vaid ka lasteaia keelerikkuse vastu: kas laps saab lasteaias just täiskasvanu(te)ga nii palju suhelda, nagu oleks tema arenguks vaja, kui palju laps sõnu kuuleb, ise ütleb ja kui palju ta vestluses aktiivselt osaleb. Ka meie oleme hakanud lapse kõne arengu ja keelekeskkonna uuringutes igapäevase suhtluse analüüsi ja küsimustike kõrval LENATM-seadet kasutama. Teoreetiliste käsitluste järgi on lapse esimesed eluaastad määrava tähtsusega edaspidise kõne, kognitiivse ja sotsiaal-emotsionaalse arengu, kooliedukuse ja elus hakkamasaamise seisukohast. Viimasel ajal on hakatud rõhutama, et peale kõne hulga, mis last ümbritseb, on oluline osa ka interaktiivsel suhtlusel: lapse arengut toetab aktiivne verbaalne osalemine silmast silma suhtluses. Lapse arengu seisukohast peetakse oluliseks, et ta kogeks sünnist saati ja juba ka enne sündi rohket lapse ja täiskasvanu vahelist interaktiivset verbaalset silmast silma suhtlust, mis on lapsele kohandatud ja tema jaoks huvitav. Interaktiivne suhtlus soodustab lapse aju arengut, tema kõne ja kognitiivset arengut (nt täidesaatvate funktsioonide ja järeldamisoskuste arengut), paremat lugemisoskust, kõrgemat IQd ning ka sotsiaal-emotsionaalset arengut, nt seotuse teket. Meid huvitas küsimus, kas eesti kodu on piisavalt keelerikas, sest nii eesti lapsed kui ka nende vanemad on meie varasemate võrdlevate uuringute järgi olnud kidakeelsemad kui rootslased ja ameeriklased. Kas ka eesti kodus on rikkama keelekeskkonnaga lastel parem keeleoskus?

LAPSE KEELE- JA DIGIKESKKOND NING LAPSE ARENG

Keelekeskkonna uurimisel peetakse silmas nii seda, kui palju räägitakse (kõne hulka), kui ka seda, kuidas lapsega räägitakse (kontrolliv vs. suhtlusele orienteeritud suhtlusstiili, interaktiivsust) ja millist keelt temaga rääkides kasutatakse (keelesisendi omadusi, nt harva esinevaid sõnu, sõnavara mitmekesisust, dekontekstualiseeritud kõnet). Esialgsed uuringud näitavad, et see, missugused sisendi omadused on lapse kõne arengu seisukohast määravad, sõltub lapse vanusest ja tema kõnearengu tasemest. Esimesel

eluaastal on määrava tähtsusega last ümbritseva kõne hulk, teisel sõnavara mitmekesisus ja kolmandal dekontekstualiseeritud kõne kasutamine (Rowe 2012). Kuna elu on järjest rohkem läbi imbinud digiseadmete kasutamisest, ei saa uuringutes enam vältida küsimust, kui palju lapsevanemad ja lapsed ekraani ees aega mööda saavad. Ühe muutujana vaadatakse sageli ekraaniaega ja tegevusi, mida digiseadmeid kasutades tehakse. Meie pikiuuringus, mille käigus uurisime laste keelekeskkonda LENA™ abil ja lapse kõneoskust Reynelli IV testi (New Reynell Developmental Language Scales IV; Edwards jt 2011) ja vanemate raportitel põhineva E-CDI-III testiga (Tulviste, Schults 2020), selgus, et üle poole ajast on lapsed vaikuses. Kolmeaastaste laste vaikuses oldud aeg seostus aga laste kõneoskusega negatiivselt. Lastel, kes ütlesid päeva jooksul rohkem sõnu, oli suurem sõnavara. LENA™ näitas, et täiskasvanud kasutasid nelja-aastaste tüdrukutega suheldes rohkem sõnu kui sama vanade poistega rääkides. Poiste keskkond oli mürarikkam, pikem mürarikkas keskkonnas viibimine seostus aga kõne arenguga negatiivselt. Pikem elektrooniliste helide keskel viibimine oli seevastu nelja-aastaste laste sõnavara suurusega positiivselt seotud. Lapsed, kelle ümber oli kolmeaastasena olnud rohkem taustakõnet, said nelja-aastasena kõnest arusaamise ülesannetes paremaid tulemusi (Tulviste, Tamm 2021).

LAPSE ARENG KEERULISTEL AEGADEL, NT COVID-19 PIIRANGUTE AJAL

Koroonapiirangute ajal hakkasime huvi tundma, kuid võrd peegelduvad muutunud olud laste arengus. Uurisime koos Saksa kolleegidega muutusi laste kodukeskkonnas ja laste ning nende vanemate heaolus, analüüsisime laste ja nende vanemate vestlusi koroonaga seotud teemadel. Selgus, et kuigi keerulistel aegadel soovitatakse lastega rääkida emotsioonidest, mida nad tunnevad, tuli seda nii eesti kui ka saksa peredes harva ette. Lastega aeti üsna teaduslikku juttu sellest, mida viirus endast kujutab ja miks üks või teine piirang on kehtestatud (Tõugu jt 2023). Mitme eesti lapse meelest oli tore, et ei pea lasteaeda minema ja saab koos ema-isaga kodus olla, just nagu oleks puhkus. Eesti emade hul-

gas tuli sagedamini kui Saksa emade puhul ette, et koroonaaegsetes piirangutes nähti võimalust rohkem iseenda huvidega tegelda, käia jooksmas, üldse teha trenni, lugeda. Ilmselt peegeldus meie tulemustes nii see, et korraldasime uuringu koroonaaegse esimese ja teise laine ajal, samuti see, et need vanemad, kellel sel ajal oli väga raske, meie katses ei osalenud.

Praegu on meil käsil uus teadusprojekt “Kuidas Covid-19 piirangutega kaasnenud muutused koduses digi- ja keelekeskkonnas mõjutavad lapse arengut ja heaolu” (Eesti Teadusagentuuri rühmagrant PRG1761), kus me vaatame seda, kas ja kuidas koroonaaegsed piirangud on mõjutanud lapse kodukeskkonda, tema kõne- ja suhtlusoskust ja heaolu. Võrdleme “koroonaaegseid lapsi” ehk neid, kelle esimesed eluaastad möödusid piirangute ajal, nende kolme- kuni neljaaastaste lastega, kes osalesid meie eelmises uurimisprojektis enne piirangute algust. Kuna esimesi eluaastaid peetakse lapse edasise arengu seisukohast kõige määravamaks, annab see võimaluse näha, kas ja kui võrd võrreldavate olude mõju lapse edasise arengu käekäiku sellest, mis vanuses raskusi kogetakse. Võimalik, et koroonaaegsed piirangud jätaavad väiksemate laste arengusse nõrgema jälje kui teismeliste omasse, sest nende arengu ja heaolu seisukohast on kõige olulisem olla koos oma vanematega, teismelised vajavad aga eriti just eakaaslaste seltsi. Koroonaaegsel ajal uuritud laste puhul oleme aga huvitatud sellest, millised on piirangute pikaajalised mõjud lapse arengule ja vaimsele tervisele. Igatahes ei pruugi see, et eelkoolieas laste puhul ei ilmnenud koroonaaegsete piirangute kiiret ja tugevat negatiivset mõju, tähendada seda, et see hiljem ei pruugiks avalduda, nt nende oskuses sõpru leida ja hoida.

Kokkuvõtteks võib ütelda, et muutuv aeg peegeldub teemades, millele me arengupsühholoogia vallas poole sajandi vältel rohkem tähelepanu oleme pööranud.

Kirjandus

- Edwards, Susan, Carolyn Letts, Indra Sinka 2011. *The New Reynell Developmental Language Scales: Complete Set*. 4th ed. London: GL Assessment
- Luria, A. R. 1976. *Cognitive Development: Its Cultural and Social Foundations*. Transl. by Martin Lopez-Morillas and Lynn Solotaroff, ed. by Michael Cole. Cambridge (Mass.) — London: Harvard University Press
- Rowe, Meredith L. 2012. A longitudinal investigation of the role of quantity and quality of child-directed speech in vocabulary development. — *Child Development*, Vol. 83, No. 5, pp. 1762–1774, doi.org/10.1111/j.1467-8624.2012.01805.x
- Tamm [Tulviste], Tiia, Peeter Tulviste 1980. Theoretic syllogistic reasoning — regressing when not used?. — *Проблемы когнитивной психологии = Problems of Cognitive Psychology. Труды по психологии VIII*. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised = Acta et commentationes Universitatis Tartuensis 522.) Tartu, pp. 50–59, hdl.handle.net/10062/28347
- Tulviste, Peeter 1991. *The Cultural-historical Development of Verbal Thinking*. (Horizons in psychology.) Transl. by Marie Jaroszewska Hall. Commack: Nova Science Publishers
- Tulviste, Tiia 2004. Sociocultural variation in mothers' control over children's behavior. — *Ethos*, Vol. 32, No. 1, pp. 34–50, doi:10.1525/eth.2004.32.1.34
- Tulviste, Tiia 2019a. Mothers' conversational style in a changing developmental context. — *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences*, Vol. 23 (73/68), No. 3, pp. 277–286, www.kirj.ee/public/trames_pdf/2019/issue_3/Trames-3-2019-277-286.pdf
- Tulviste, Tiia 2019b. Parenting: Talking with children across cultural contexts. — Tiia Tulviste, Deborah L. Best, Judith L. Gibbons (eds). *Children's Social Worlds in Cultural Context*. Cham: Springer, pp. 135–147, doi:10.1007/978-3-030-27033-9_10
- Tulviste, Tiia, Luule Mizerá, Boel De Geer, Marja-Terttu Tryggvason 2003. A silent Finn, a silent Finno-Ugric, or a silent Nordic?: A comparative study of Estonian, Finnish, and Swedish mother-adolescent interactions. — *Applied Psycholinguistics*, Vol. 24, No. 2, pp. 249–265, doi:10.1017/S0142716403000146

- Tulviste, Tiia, Luule Mizera, Boel De Geer 2012. Socialization values in stable and changing societies: A comparative study of Estonian, Swedish, and Russian Estonian mothers. — *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 43, No. 3, pp. 480–497, doi:10.1177/0022022111401393
- Tulviste, Tiia, Astra Schults 2020. Parental reports of communicative development at the age of 36 months: The Estonian CDI-III. — *First Language*, Vol. 40, No. 1, pp. 64–83, doi.org/10.1177/0142723719887313
- Tulviste, Tiia, Anni Tamm 2021. Is silence golden?: A pilot study exploring associations between children’s language environment and their language skills in Estonian-speaking families. — *Journal of Experimental Child Psychology*, Vol. 207, doi.org/10.1016/j.jecp.2021.105096
- Tõugu, Pirko, Tiia Tulviste, Lisa Schröder 2023. Making sense of the pandemic: Parent-child conversations in two cultural contexts. — *PLoS ONE*, Vol. 18, No. 1, doi:10.1371/journal.pone.0280781

TIIA TULVISTE (1955) on lõpetanud Tartu Ülikooli psühholoogia osakonna psühholoogina 1978, psühholoogiakandidaat 1985 (Moskva Riiklik Ülikool), filosoofiadoktor psühholoogia alal 2002 (Stockholmi Ülikool). TÜ psühholoogia osakonna assistent 1978–1980, teadur 1981–1986, vanemõpetaja 1987–1993, dotsent 1993–2003, arengupsühholoogia professor a-st 2004 ja arengupsühholoogia osakonna juhataja 2009–2019.

PSÜÜHILISTEST ASJAOLUDEST TINGITUD SUGUELUNDITE VALULIKKUS NAISTEL

Psühhoanalüütiline vaade keha ja meele terviklikkuse lähtekohast

Meelis Sütt

Kuidas seda mõista, kui naise elujõud ja seksuaalse naudingu võime on püsivalt segunenud ähvardava valuga, kuigi arstlikud läbi-vaatused ei ole tuvastanud bioloogilisi, füsioloogilisi ega neuroloogilisi kõrvalekaldeid?

Alustan teemat libiido mõistega ja mõne märkusega inimloomuse instinktiivsete emotsionaalsete vajaduste kohta, mis loodetavasti loovad sobiva tausta seksuaalsuse ja sellega seotud valu käsitlemisele elu ja inimsuse vaatenurgast.

Kuigi tavakeeles ja ka ametlikus meditsiiniterminoloogias (vt *Psüühika*... 1995) piirdub libiido määratlus sageli vaid ihaga seksi ja sellega kaasnevate naudingute järele, võib siiski väita, et libiido on seotud mitme teisegi instinktiga. Psühhoanalüüsis mõtestas selle mõiste korduvalt ümber juba Sigmund Freud ise oma kliiniliste kogemuste põhjal (vt Freud 1953, 1957a,

Artikli aluseks on ettekanne “Female sexuality and pain: Some thoughts about psychosexual aspects of psychogenic painfulness of female genitalia” Põhjamaade Kliinilise Seksuoloogia Assotsiatsiooni konverentsil “Pleasure and Pain” Tartus 2. oktoobril 2022.

1957b, 1961b, 1964), kõnelemata paljudest teistest uurijatest-psühhoanalüütikutest, kes on kaasa aidanud mitmesuguste käsitusviiside väljatöötamisele inimmeele toimimise mõistmiseks ja mõtestamiseks. Näiteks Ronald Fairbairn (1954) peab libiido sünnipäraseks eesmärgiks pigem objekti¹ otsimist kui naudinguoosingut. Hans W. Loewald (1971) rõhutab ema ja lapse psüühilise maatriksi pingete ja vastastikuste mõjutuste rolli libiido tekkes ja arengus. Otto F. Kernberg (1992, 1998) näeb mina- ja objekti-representatsioonid ühendavates nauditavates afektiivsetes seisundites² libidinaalsete ja agressiivsete tungide ehitusplokke. Inter-

¹“Objekt” on tähissõna, mida psühhoanalüüsis kasutatakse eelkõige viitamiseks teisele inimesele ja tema võrdkujulisele ehk sümboolsele esindatusele. Eesti keeles oleks sellele lähedane mõiste grammatikas kasutatav “objekt” ehk “sihitis” — see, millele või kellele on tegevus, tähelepanu, mõtted, tunded vms suunatud ehk sihitud. Objekt vastandub minale. Psühhoanalüütilises mõtlemises on seda mõistet kasutatud mitmeti, viidates 1) tegelikule, käegakatsutavale teisele inimesele, kes eksisteerib välises reaalsuses (interpersonaalne objekt); 2) teise isiku vaimsele esitusele või kujutiste kogumile (objektirepresentatsioon, intrapsüühiline objekt ja mõnikord ka imago); 3) nii tegelikust objektist kui ka selle lihtsast representatsioonist erinevale teoreetilisele konstruktsioonile, milles objekti representatsiooni struktuuri on investeeritud tung ja afekt (nt sisemine objekt; introjekt ehk kelleltki teiselt ülevõetud mõte, hoiak vms; mõned superego aspektid); 4) mitteinimeselikule olendile, asjale või selle representatsioonile, millele on oma meeleilmas üle kantud või omistatud rahulduspakkuvad võimed või omadused (vt Psychoanalytic... 2016). Melanie Klein (2002) ja Veikko Tähkä (1993) käsitlevad oma teooriates ka nn väliseid, tegelikke objekte, kellest patsient kõneleb, indiviidi siseilma loominguna välise ainese põhjal. See tundub veenev, sest meie aistingud ja tajud on mitmekordselt vahendatud veel enne, kui nad teadvustuvad (Arlow 1985).

²Afekt on üldpsühholoogiast psühhoanalüüsi laenatud tähissõna. Afekt on keerukas psüühofüsioloogiline seisund, mis koosneb 1) subjektiivsest kogemusest, millega kaasnevad tundmused; 2) seostuvatest ideedest ja fantaasiatest; 3) jälgitavast, bioloogiliselt määratletud füsioloogilisest reaktsioonimustrist. Mõiste hõlmab ka 4) käitumusliku reaktsiooni või emotsionaalset väljendust; 5) meeleseisundi väljendust (Psychoanalytic... 2016).

personalistid,³ suhetele orienteeritud imiku-uurijad, nagu Daniel N. Stern (1985), ja kiindumusteoreetikud on seostanud lapse libidinaalset olemust suhetest tulenevate vajadustega (Psychoanalytic... 2016).

Samuti tundub kasulik meeles pidada, et seksuaaliha ei ole alati inimese peamine tung, vaid ainult üks teiste seas. Neuropsühhoanalüütik Mark Solms kirjutab neuropsühholoog Jaak Panksepa uuringutele toetudes,⁴ et ilmselt pole üleüldist ühist arusaama, mitu kaasasündinud põhivajadust inimesel on ja milline on nende taksonoomia, kuid ollakse üksmeelel, et vähemalt seitse põhilist emotsionaalset vajadust on sünnipagasis esindatud: (nt toidu) otsimine/uudishimu/huvi⁵ (selle motiivi kaudu leiavad rahulduse kõik siin loetletud bioloogilised vajadused); nauding/iha; rõõm/mäng; hoolitsus/armastus; paanika/kurbus/lein; hirm/ärevus; ärrituvus/viha/raev. Näeme, et seksuaaliha ei toimi mitte üksi, vaid ühena teiste vajaduste hulgas, mille rahuldamise viisidest sõltuvad muu hulgas ka soolise ja seksuaalse identiteedi loomine ning kujundamine. Samuti võime eeldada, et ka otsestes seksuaaltegevuses osalevad kõik eelnimetatud emotsionaalsed vajadused.

Taandades niisiis seksuaalsuse ja libiido mõiste üksnes otsest suguelundite ja sugulise vahekorraga seotud tegevustele, iha-dele ja naudingutele, lahutame üksteisest paljud üldnimelikud mo-

³Interpersonaalne psühhoanalüüs, millele 20. sajandi keskel pani aluse USA psühhiaater ja psühhoanalüütik Harry Stack Sullivan (1892–1949), põhineb vaatel, et psühholoogiline tähendus saab tekkida, areneda ja teadvustuda ainult inimestevahelistes suhetes. Interpersonaalne psühhoanalüütiline teooria keskendubki seepärast inimestevahelistele suhetele, vastandudes nõnda freudistlikule psühhoanalüüsile, mida Sullivan pidas liialt pühendunuks tungidele ja instinktidele. Selle asemel pooldas Sullivan keskendumist sotsiaalsetele ja kultuurilistele teguritele ning välismaailmaga seotud kogemustele (Psychoanalytic... 2016).

⁴Panksepp (1998) eristab kehalisi, emotsionaalseid ja aistingulisi vajadusi, mis Solmsi arvates vastavad üldjoontes tungi, instinkti ja refleksi mõistele psühhoanalüüsis (Solms 2018).

⁵Solms (2018) näeb seda instinktiivset vajadust üldjoontes sarnasena Freudi käsitusega libiidost.

tiivid, piirates sel moel oma võimalusi mõista meeleilma ja keha kui tervikliku organismi toimimise keerukaid seoseid. Nõnda on oht vaesestada ka enese kui uurija ja abistaja meeleilma ning alavääristada inimkogemust üldisemalt. Psüühhoanalüütiliselt suunitletud ravi eesmärk on täpselt vastupidine — avastamine ja loomine, ühendamine ja lõimimine. Terapeudi-psüühhoanalüütiku ülesanne on seejuures aidata valuliku seksuaalsusega patsiendil hoomata oma mina ja keha tunnetust, psüühilistes representatsioonides ja võrdkujustamata kehalistes aistingutes kajastuvat vastuolulist tegelikkust, luues seeläbi eeldused isiksuslikuks arenguks sõltuvusdünaamikast minateadvuse tekke ja arengu ehk individuaatsiooni suunas.

VARASE LAPSEEA KOGEMUSED NING KEHA JA MEELE VASTASTIKKUS

Toon näiteks steeni ühest lühikesest koduvideost, mida hiljuti juhtusin avalikus ühismedias nägema. Filmitud oli väikest tüdrukut, kel võis vanust olla umbes 10–12 elukuud. Ta istus põrandal ja toitís pisikest koerakutsikat otse oma paremast käest millegi pudrulaadsega. Koerake lakkus tüdruku peopesa ja sõrmi väga innukalt. Tüdruk näis seda nautivat, tema ilmast peegeldus elevus ja uudishimu. Laps tundus olevat selles olukorras täiesti kohal ja keskendunud. Ta näoilmes võis märgata kerget naeratust, mis arvatavasti polnud suunatud ainuüksi välisilmale, vaid paistis reaktsioonina aistingutele, tundmustele ja tunnetele, mis ei lähtunud arvatavasti mitte ainult tema sõrmedest, vaid kogu kehast, oletatavalt ka suguelunditest. Tüdruku pilk näis olevat suunatud oma sisemusse, otsekui vaatleks ta mõnuleva uudishimuga oma meelt ja keha seestpoolt, üritades tuvastada üksikasjalikult iga vaevumärgatavatki elamuslikku nüanssi.

Austria-Inglise psüühhoanalüütik Melanie Klein on väitnud, et alateadlikud kujutlused⁶ on instinktidega seostuvate kehaliste sündmuste võrdkujuline esitus vaimusilmas (ingl *mental repre-*

⁶Klein kasutab siin inglise keeles sõna (*unconscious*) *phantasies*, eristades seda teadvustatud fantaasiad tähistavast sõnast *fantasies*.

sentation). Need teadvustamata kujutlused hõlmavad ka füüsilisi aistinguid, mida tõlgendatakse suhetena objektidega, kes neid aistinguid põhjustavad. Robert D. Hinshelwood (1989) märgib, et alateadlik kujutus on instinktiivsete impulsside representatsioon vaimusilmas ja ühtlasi kaitse nende eest.

Tulgem aga tagasi eelneva loominguulise toitmisolukorra juurde. Võib oletada, et oma aistinguid ja tundmusi jälgides püüdis väike tüdruk aru saada, mis toimub tema keha peal ja kehas eneses, nii sees- kui välispidiselt. Seda avastusretke võib mõista ka kui oma kehapinna märkamist välise ja sisemise tegelikkuse vahelise piiri vaimse esitusena. Samuti võis meelelise tunnetuse vahendusel lapse psüühikas ilmnedu piir mina ja mittemina vahel ning nende kahe erinevused.

Soome psühhoanalüütik Veikko Tähkä (1993: 34) on oletanud, et väikelapse mina võib alguse saada hetkest, mil ta esimest korda tunneb, et on teinud midagi, mis pakub naudingut ja rahulolu, leevendades ebamugavust ja pinget. See polnud ilmselt esimene kord, kui meie vaadeldud tüdruk tundis eespool kirjeldatud elevust ja rahulolu. Pigem oli tegu järjekordse mina-tegelikkust toetava ja arendava sündmusega. Tegelikkuse järeleproovimine ja mittemina äratundmine võib tekkida piisavalt turvalises ja mitte liiga frustrerivas keskkonnas pidevast märkamisest, et kõik head kogemused ei tule omaenese kehast ega lähtu iseendast ja kõik halvad tunded ei tule samuti ainult väljast, teistel, vaid ka iseendest, oma kehast ja meelest.

Olles teinud oletusi tüdrukuga ja tüdrukus toimuva kohta, kujutagem nüüd ette kahetsusväärset olukorda, kus stseeni filminud inimene ei jää mitte lihtsalt toetavaks vaatlejaks, vaid reageerib lapse elevusele kuidagi rohmakalt ja toorelt. (Eeldatavalt sõltuvad lapse psüühilis-kehalised reaktsioonid ka sellest, kas filmija-reageerija on ema või isa ning milline on nende vaheliste emotsionaalsete suhete dünaamika ja nende representatsioonid lapse meeles.) Näiteks võivad isa ja/või ema muutuda ärevaks ning hirmunult või pahaselt sekkuda tüdruku eraviisilisse meelelisse tähendusloomesse. Teisisõnu, nad võivad projitseerida oma ärevust ja õõvastavaid tähendusi väikesele lapsele, teotades (tahtmatult)

tema loomingulist uurimistööd iseenda ärevusel põhineva väär-
timõistmisega.

Kuidas võiks see mõjutada väikelast, kes avastab oma tüdru-
kulikku sensuaalsust ja loob sel viisil alust oma naiselikule sek-
suaalsele eneseteadmusele? Võib-olla haavatakse ja moonutatak-
se nii tüdruku mängulist identiteeti õndsas toitva emana või üle-
valt rikkalikku fantaasiat mõnukast beebi-ema paarist, kuna teda
on ju toidetud ja ta ise on toitja? Või viljastub keeld teise juures-
olekul mingitki seksuaalse alatooniga naudingut tunda? Või saab
häiritud ja pidurdatud lõbu tundmine teis(t)ega mängides? Kah-
juks näeme neid meeles ja kehas idanevaid moonutusi, segadusi
ja vastuolusid alles hiljem, kui nad hakkavad välja kujunema.

Psühhoanalüütilises teraapias on võimalik märgata, kuidas
vulvodüünia ehk välissuguelundite valulikkuse diagnoosiga nais-
te psüühikas on endiselt aktiivsed varase lapsea kogemused, kus
nende kavatsusi mõisteti järjepidevalt valesti ja seetõttu sekku-
ti nende arengusse ebasobivalt. Need läbielamised on mõjutanud
valuliku sensuaalsusega naiste loomupärasest kehasõnumite mõtes-
tamise protsessi — nn tarimist (ingl *containing*; vt Sütt, Park-
tal 2017) — ja ajendanud elu jooksul viimistlema oma psüühilisi
kaitsemehhanisme, millest mõned võivad olla kujunenud jäika-
deks iseloomujoonteks. Sääraste traumeerivate kogemuste taga-
järjel on hakatud oma aistinguid ja nendega kaasnevaid emot-
sionaalseid tähendusi leidlikult vältima või nendega automaat-
selt manipuleerima: lõhestatakse või surutakse alla oma häirivaid
tundeid ja läbielamisi, tõlgendatakse neid kaitsvalt valesti vms,
luues sel moel vale enesetaju ja -teadmuse. Nii arendatakse välja
vale-mina, nagu ütles Inglise psühhoanalüütik Donald W. Win-
nicott (1960). Tõeline mina, olemise järjepidevus, põhineb keha
ja meele tervislikul, vastastikmõjulisel arengul (Winnicott 1975).

Käsitledes keha ja meele vastastikkust, väidab Winnicott, et
ema teatud ebaõnnestumised, eriti ebajärjekindel ja vastuoluli-
ne käitumine, põhjustavad väikelapsel vaimsete talitluste liigset
aktiivsust. Ebakorrapärasele emadusele reageerib lapse meel üle-
määrase kasvuga ehk varaküpsusega ja seetõttu võib keha ja mee-
le vahel kujuneda vastandus, kui reaktsioonina ebasoodsale kas-
vukeskkonnale hakkab lapse psüühika enneaegselt keha ja meele

vastastikuse toimimise eest hoolitsemist üle võtma ja ebaküpset enesehooldust korraldama. Tavapäraustes kasvutingimustes on see eelkõige vanemate ülesanne (Winnicott 1975).

Peter Fonagy jt (2002: 192–198) on kiindumusteooria raames uurinud viise, kuidas ema või mõni teine esmane hooldaja peegeldab oma väikelast,⁷ ning sedastanud, et ebaadekvaatsed peegeldused võivad lapse arengut mõjutada negatiivselt. Uurijad on seostanud neid vastastikmõjusid psühhosomaatiliste vaevuste tekke ja kinnistumisega (Verhaeghe jt 2007).

Ka Uus-Meremaa psühhoanalüütik Joyce McDougall (1989) on kirjeldanud, kuidas imikud on juba esimestel elukuudel ülimalt tähelepanelikud selle suhtes, kuidas ema reageerib nende väiksematele liigutusele, ning reguleerivad nende reaktsioonide järgi oma emotsionaalseid ja kehalisi väljendusi.

Beebi ja ema vastastiktoime mõjutab edaspidi järjest rohkem sisemiste objektide ja nendevaheliste suhete moodustumist väikese inimese meeles. Need objektid kui tegelike isikute representatsioonid, osalt reaalsed, osalt kujutletud, on loodud ja kujundatud esimestest sünnijärgsetest hetkedest peale, võib-olla isegi varem — esmalt aistingutest ja tunnetest, mis leiavad rahuldust ja rahustust rinnast ning sellest imetavast piimast, kehalisest hoitusest üldse. Rahulduses leiavad tähenduse ka turvalise, hoidva ja toitva koosluse lõhnad, maitse, nibu tunnetamine suus jne.

Piima kui objekti emotsionaalne maitse nagu mis tahes muugi reaktsiooni ja tegevuse tundeelamuslik tähendus imiku instinktiivsetele väljendustele sõltub toitja meeleoludest ja hoiakutest, kontakti kvaliteedist, üldistatult, esmase hooldaja võimest tarida enese ja väikelapse siseilmast tulenevaid kehalisi impulsse ehk aistingulisi toorandmeid (Bion 1989). Oluline on tähele panna, et omaseks ei saa mitte üksnes tähendused ja suhtumised, vaid ka

⁷Peegeldamise all mõeldakse siin bioloogilise tagasiside mehhanismi, mille aluseks on lapsevanema reaktsioonid väikelapse tundeelamus-tele. Imiku tundeelamuste empaatiline tagasipeegeldamine (mitte imiteerimine!) võimaldab lapsel oma afektiivseid seisundeid reguleerida ja vaheldada.

nende leidmise ja loomise viisid, teisisõnu mõtlemine ja mõtteviisid.

Objektide omadused (head ja halvad) ning nendevahelised suhted meeilmas, kaasa arvatud väikelapse enda suhted objektidega, kujunevad välja olenevalt beebi füüsiliste ja emotsionaalsete vajaduste rahuldamisest või rahuldamata jäämisest.⁸ Ka hilisemas elus hinnatakse oma mina, teisi inimesi ja suhteid nendega seesuguste sisemiste kujutluste põhjal. Sisemised objektid pakuvad juhatust nii teadliku kui ka (enamasti just) teadvustamata motivatsiooni põhjal. Nõnda saab imiku ja ema vastastikusel suhtes võimalikuks mõlema osaleja areng. Paraku võivad ka eelmiste põlvkondade traumad teadvustamatult ja tahtmatult edasi kanduda ning järeltulijate elus meeilma haavatavuse tõttu korduda.

Võime öelda, et ema reaktsioonid, mis arvestavad väikelapse elamusi ja kogemusi, üldiselt toetavad tema psühhooseksuaalse arengu loomulikke protsesse⁹ ja edenemist liikumisel separatsioonini¹⁰ ning püsiva mina tekke ja arengu ehk individuatsiooni

⁸Veikko Tähkä arvates on tõenäoline, et elu esimesel poolaastal kogetavad füsioloogilise pinget ja ebamugavuse seisundid, mis ei leia leevendust ega rahuldust ei vahetult ega hallutsineerides (s.t unenäolises hallutsinatsioonides), võivadki jääda füsioloogilisteks kogemusteks, s.t mentaalsete representatsioonide asemel võivad välja kujuneda füsioloogilised tingitud refleksid, mis aitavad vältida organismi korduvaid ja kestvaid stressiseisundeid. Nõnda luuakse alus psühhosomaatilistele vaevustele (Tähkä 1993: 21).

⁹Ilmselt oleks isegi täpsem öelda: keha ja meele terviklikku arengut.

¹⁰Separatsioon ehk psüühiline eraldumine koosneb vaimsetest protsessidest, mille tulemusena moodustub mina representatsioon, mis eristub ema või mõne teise esmase hooldaja representatsioonist. Individuatsioon koosneb intrapsüühilistest protsessidest, mille kaudu laps saavutab psüühilise iseseisvuse. Sellised protsessid hõlmavad taju, mälu ja tunnetustegevuse küpsemist ning arengut, samuti tegelikkuse järeleproovimist objekti füüsilise ja psüühilise kättesaamatuse suhtes. Separatsiooniga seostub psühhoanalüüsis oluline separatsioonivõime mõiste. Rahvusvahelises haiguste klassifikatsioonis on inglise *separation anxiety* tõlgitud lahutamiskartusena (*Psüühika*... 1995). Süvapsühholoogilises vaates on "eraldumisvõime" tähtsusega sobivam, sest tege-

poole. Ema või mõne teise esmase hooldaja konfliktid ja ähvardavad reaktsioonid, mida väikelaps võib tajuda tõrjumisena või lausa füüsilise sissetungina, eriti kui need toimuvad ootamatult ja pidevalt, võivad põhjustada traumeerivaid kogemusi ning aistingute ja emotsioonide lõhestumist, kuna tekitavad talumatuid vastuolusid lapse meeles ja tajudes. Arusaamatuid (s.t tähenduse- või vaimse representatsioonita), vastuolulisi või vastuvõetamatuid aistinguid, tundeid ja mõtteid tuleb eitada või nad psüühiliste kaitsemehhanismide abil teadvusest välja lülitada juba enne, kui nad saavad võimaluse teadvustuda. Nii tunded ja aistingud kui ka iseenda mina ja sisemised objektid lõhestatakse, surutakse alla või projitseeritakse teistele. Objekti püsivus meeilmas — s.t olukord, kus ühel ja samal isikul tajutakse olevat erinevaid, ka vastandlikke omadusi — on ohustatud. Nii iseennast, teist inimest kui ka abstraktseid kontseptsioone saab korraga kujutleda ainult hea või halvana, õige või valena. Arengudialektikaks mingit erilist võimalust pole.

Jäiga lõhestamise järjepideva jätkumise tõttu võib tütarlapsel ja hiljem ka täiskasvanud naisel olla raske või isegi võimatu märgata ning mõista enda ja teiste inimeste ehedate, võimsate ja samas habraste seksuaalsete ning sensuaalsete aistingute ja tunnete tõepärasust. Samuti on sel juhul keeruline lõimida oma mitmesuguseid keha- ja meeieelamusi ning kogemusi terviklikuks sooliseks ja seksuaalseks eneseteadmuseks, integreeritud minapildiks.

VALU KUI PSÜHHOSOMAATILISTE VAEVUSTE HÄÄLEKANDJA

Ameerika psühhoanalüütik Thomas H. Ogden on märganud, et tõsiselt somatiseerivad¹¹ patsiendid kasutavad suhtlusviisi, mil-

mist pole mitte üksnes spetsiifilise ärevustundega, vaid ka protsessidega, mis kaasnevad psüühilise iseseisvumisega.

¹¹Somatiseerimiseks nimetatakse kalduvust reageerida stiimulitele (sealhulgas tungidele, psüühiliste kaitsemehhanismidele ja nende vahelisele konfliktile) pigem kehaliselt kui psüühiliselt. Somatiseerimi-

le keelekasutus ja üldine väljenduslaad kalduvad tundevaesusse. Nõnda püütakse vältida väljendusi, mis võiksid esile kutsuda ärevust (Ogden 1980).¹²

Joyce McDougall (1984) on kirjeldanud, kuidas psühhosomaatiliste häiretega patsiendid kannatavad oma siseilma kogemuste vaesumise all. Ta väidab, et psühhosomaatiliste patsientide vaimne ja emotsionaalne vaesumine ei tulene mitte mingisugustest bioloogilisest vigastustest, vaid on äärmusliku ja algelise kaitsemehhanismi, nn väljasulgemise tagajärg.¹³ Väljasulge-

ne seostub psüühilise regressiooniga — s.t varasemate, lapsepõlvest pärit käitumismallide tagasipöördumisega —, mis võib tekkida vastusena ägedale või kroonilisele psüühilisele konfliktile. Tavapärasel psüühilises arengus asenduvad lapse somaatilised reaktsioonid psüühiliselt valusatele stiimulitele üha enam tegevuse ja/või mõtteprotsessidega (desomatiseerumine). Psüühilisi võimeid ületav konflikt võib ka täiskasvanueas esile kutsuda regressiivseid nähtusi, mis võivad sisaldada varasemale arengufaasile iseloomulikke somaatilisi ilminguid (Psychoanalytic... 2016).

¹²Ühe panusena ärevuse ja intrapsüühiliste konfliktide vaheliste seoste mõistmisse avastas Freud (1961a) üleüldised lapsea arenguliste "ohuolukordade" ilmingud, mis kutsuvad esile ärevuse ja käivitavad psüühilised kaitsemehhanismid. Arenguliste iseärasuste põhjal jaotas Freud ärevuse järgmistesse liikidesse: armastusobjekti või selle objekti armastuse ja heakskiidu võimalikust kaotusest tulenev ärevus; hirm kehavigastuste või hävitavate kehaliste kahjustuste pärast ehk kastratsiooniärevus; arenguetapis, mil vanemate halvakspanu on internaliseeritud ja struktureeritud, sugeneb hirm superego ja/või süütunde pärast ehk nn moraalne ärevus. Hilisemad psüühhoanalüütikud on peale Freudi kirjeldatu sedastanud veel teisi tüüpilisi ärevuse liike, nagu eraldumisärevus (Bowlby 1960), ärevus võõraste ees ehk nn kaheksakuulise ärevus (Spitz 1950), annihilatsiooniärevus, tagakiusamise ärevus ja depressiivne ärevus (Klein 1935), desintegratsiooni (meele lagunemise) või fragmenteerumise (meele killustumise) ärevus (Kohut 1966) ja hulk teisi, mis on seotud kiindumusega, objekti turvalisusega, eraldumise-individuaatsiooniga või mina säilitamisega. Kuigi nimetatud ohud on kõik arengufaasispetsiifilised, võivad nad täiskasvanu psüühikas esineda ka üheaegselt (Psychoanalytic... 2016).

¹³Prantsuse *forclusion* (ja sellest tuletatud inglise *foreclosure*) on Jacques Lacani tõlge Freudi saksakeelsest tähissõnast *Verwerfung* ("ta-

misel tõrjutakse meeilelma tasakaalu ähvardavad kogemused vägivaldselt teadvustamatusse tagasi enne võrdkujutava esituse loomist psüühikas. Väljatõrjumise tagajärjeks on afekti emotsionaalse osise põhjalik eraldamine füsioloogilisest, mis jääb ainsana alles ja leiab lahenduse kehaliste tundmuste kujul. Seetõttu võivad patsient, arst ja psühhoterapeut naise psühhosomaatilist valu üksmeelselt (väär)tõlgendada psüühikast täiesti lahus seisva aistinguna, pidades valu üksnes suguelundite talitluslikuks häireks, millele siiski ei suudeta põhjust leida.

VALU MITMETÄHENDUSLIKKUS

Asjakohane on eristada neurootilisi seksuaalsümptomeid, millega taotletakse täiskasvanulikke õigust seksuaalsele ja nartsissistlikule rahuldusele, ning psühhosomaatilisi sümptomeid ja motiivatsiooni.

Psüühilistest asjaoludest tingitud suguelundite valulikkusel võib olla mitu põhjust ja tähendust olenevalt konflikti tasemest inimese meeles. Neurootikute puhul võivad psüühika ja selle kaitsesemehhanismide loodud asendussümpтомid asendada libidinaalsete soovide otsesest rahuldamisest või sümboliseerida karistamist nende soovide olemasolu eest, olgu siis nende ihade libidinaalne väärtus paigutatud välistesse objektidesse või nartsissistlikku minapilti (McDougall 1989).

Varases lapseas väljaarendatud, kehaliste impulssidega seotud vaimsete representatsioonideta afektide väljasulgemine, nagu me eelnevalt kujutlesime kutsikat toitva tüdruku näitel, võib pigem põhjustada somatiseerimisnähte, mille kaudu tegeldakse oma olemasolu kaitsmisega, mitte täiskasvanulikult tavapärase seksuaalse rahulduse otsimisega. Lihtsustatult võiks öelda, et on tekkinud vastuolu oma kehalis-emotsionaalsete vajaduste rahuldamise ja (hea) objekti säilitamise vahel otsekui elu hinnaga.

gasilükkamine, kõrvaleheitmine”) (vt Laplanche, Pontalis 1973). Eesti keeles pole sellel terminil juurdunud vastet, kasutan siin “väljasulgemist” kujundina.

Raviprotsessis on mõni naine leidnud silmi avavaid tõlgendusi oma minakogemusele: “Mind ei ole kunagi armastatud sellisena, nagu ma olen” või “Ma pean olema selline, nagu mu partner soovib, sest muidu ma solvan teda ja ta hülgab mu ning keegi pole enam kunagi nõus minuga koos olema, sest ma olen nii ebaadekvaatne, küündimatu ja puudulik”. Naine võib ärevalt mõtiskleda selle üle, kas ta on siis paha tüdruk, kui talle ei meeldi inimene, kes näib teda armastavat, või kas ta on laiduväärt, kui ta vihas tab oma partneri peale või tunneb ihalust kellegi teise järele. Siin saame olla tunnistajaks vanema(te) kuvandi ja motivatsiooni tärvakavale ülekandmisele oma (potentsiaalsele) partnerile: igatsus armastuse järele võib tuua pinnale valulikult kaksipidise väljavaate saada armastatuks ja hoolituks ning seejärel hüljatuks.

Nii patsient kui ka terapeut võivad üllatusega märgata, et psühhogeenne suguelundite valu võib olla märk pitsitavast hingelisest igatsusest, mis võib teatud mõttes tunduda isegi eluohtlik. Sellistel juhtudel kohtutakse alateadliku vajadusega säilitada suguelundite valulikkust nii oma kehaliste piiride kindlustajana kui ka vaimse ellujäämise valvurina. Suguelunditesse koondunud valu kui haigustunnusena tõlgendatava tundmuse ülesanne on vältida kontrollimatult ülevoolavana tunduvate emotsioonide äratundmist, olgu need siis meeldivad või mitte.

Pealtnäha vastuoluliselt, kuid loomusunnilise (instinktiivse) rahulduse leidmise ja objekti sidumise loogikat silmas pidades siiski mõistetavalt võidakse valu kogeda ka rahustava tõendina oma keha elususest — kuigi alati pole selge, kellele keha kuulub või kas see on patsiendi teadvustamata fantaasias esmasest objektist üldse eraldunud ja võimeline iseseisvalt toimima.¹⁴

¹⁴Joyce McDougall (1989) tõlgendab psühhosomaatilisi vaevusi reaktsioonina talumatule eraldumisärevusele. Ta viitab imikueas juurdunud fantaasiatele ja hallutsinatsioonidele, milles imik jagab emaga ühist keha ja psüühikat ning mida väikelaps kasutab eraldumisärevuse vältimiseks. Ka täiskasvanuna võidakse talumatu eraldumisärevuse vm lapsea ärevuse korral selliseid fantaasiaid ja hallutsinatsioone taasluua.

PSÜHHOSOMAATIKA JA SÕLTUVUS

Mõnda naist, keda on varajasest lapseast peale korduvalt ebasobivalt koheldud, iseloomustab ülitundlikkus, pidev häälestumine teiste meeleoludele ning tavatult tõhus võime tajuda teiste soove ja vajadusi. Sellised vilumused eeldavad oma isiklike vajaduste ja valu muutmist enda jaoks tundmatuks. Eraldumisärevusest juhindunud sõltuvussuhte loomine on olnud ülioluline ellujäämisviis, mis omakorda on saanud toidet annihilatsiooniärevusest.¹⁵ Seejuures on niisugune sõltuvussuhe sageli teise inimese sidumise iseloomuga. Oma sõltuvuse tunnistamine võib olla liialt valusalt heidutav.

Peaaegu tingimusteta kohanemine olulise “teise” vajadustega on üks viise “lahendada” konflikte, kuid see võib tekitada uusi probleeme, sealhulgas eelmainitud sõltuvussuhteid, sest kohanemine toimub pigem igasuguse võimaliku konflikti vältimiseks teis(t)ega. Luues sümptomi, teeb keha koostööd psüühikaga, et leida viis vastuolude ja emotsionaalsete puudujääkide väljendamiseks n-ö kehasse tagasisuunamise teel.

Urvides valu ja selle dünaamikat psühhoteraapias või psühoanalüüsis, saame võimaluse avastada, millist sõnumit see sisaldab instinktiivsete impulsside ja vajaduste rahuldamatusest või nende vastuolulisusest inimese psüühikas. Pikaajalise ja püsiva suguelundite valulikkuse korral võib valu ja sellega kaasnev kaitseotstarbeline eneseitamine saada osaks naise identiteedist. Valu oma füüsilise või vaimse kohaloluga, näiteks valuhirmuna, tuletab meelde, et “oma vajadustele ei tohi tähelepanu pöörata! Muidu jäetakse mind maha või ma lähen ärevusest peast segi.”

Mõnel juhul võib märgata, et psüühilised kaitsemehhanismid on kujunenud püsivateks iseloomuomadusteks või väljendavad kiindumust patoloogilistesse nartsissistlikesse väärtustesse (Aisenstein 2006).

¹⁵Annihilatsiooniärevuse määratlusi leidub psühoanalüütilises kirjanduses terve hulk. Siin võib seda mõista kui müstilist surmahirmu.

Somaatilise lahenduse kujundamine on väljapääs psüühilisest valust, mida ei suudeta taluda.¹⁶ Mõni autor kasutab psühhosomaatiliste sümptomite kohta ingliskeelset nimetust *acting-in in the body*¹⁷ (vt nt Aisenstein 2006).

On tähelepanuväärne, et paljud vulvodüünia diagnoosiga naised tunnevad arstlikul läbivaatusel häbemeavause puudutamisel vähem valu kui partneriga intiimses olukorras. Mõni neist naistest ei pruugi üldse valu tunda eneserahuldamisel või ise kunstpeenist kasutades. Ilmselt on naisel neil juhtudel võimalik tajuda, et ta haldab oma nartsissistlikku haavatavust, kui haarab kontrolli objekti üle, mida ta sümboolselt tajub võimuka või vägivaldse sisetungijana. Samuti võib ta sellise objekti oma kujutlustest üldse välja jätta.

Psüühiliste vastuolude ja võimetustunde pideva tõrje või eitamise tõttu võib allasurutud rahulolematuse järjest rohkem pingeid tekitada ning tuua teadvuse piirile kontrollimatuid vägivaldseid impulsse. Rahulolematuse pinge ja surve võivad väljenduda intensiivistuvas valus vahekorra ajal pärispartneriga, kui samal ajal tahaks naine seksi asemel hoopis midagi muud. Ta võib vahekorra asemel vajada emotsionaalset lähedust, õrnust ja hellust või soovida eelteadvuslikult leida teed valust vabastava selguseni.

¹⁶Betty Joseph viitab oma artiklis (Joseph 2005) psüühilisele valule, mida kogetakse otsekui keha ja vaimu piiril. Psüühilise valu tundmine seostub Josephi arvates eraldi olemise tegelikkuse tunnetamisega. Valu olemuse mõistmine nõuab vaimset võimekust sellist valu kannatada, et taibata eraldatuse eksistentsiaalset tähendust.

¹⁷*Acting-in* tähendab psühhoanalüüsis mingi mälestuse, hoiaku või konflikti teadvustamise vältimist ja selle väljendamist kehalise tegutsemise kaudu — verbaliseerimise asemel — psühhoanalüütilises olukorras, täpsemalt ülekandes (ingl *transference*). Väljendit *acting-in in the body* võib mõista kui representatsioonideta kehaliste impulsside või emotsionaalsete vajaduste teadvustamise vältimist ja nende kehalist läbielamist eespool käsitletud somatiseerimise “valemi” abil.

VASTUPANU ABI OTSIMISELE PSÜHHOTERAAPIAST

Keskendumine valule kui pelgalt füüsilisele aistingule aitab säilitada alateadlikku varjupaika allasurutule. Nii juhatakse tähelepanu kõrvale psüühiliselt traumalt ja asutakse tegelema valu bioloogilise sümptomaatikaga. Valust kujundatakse võitlusväli, mis tegelikult peidab endas midagi sellist, mida ei saa või ei tohi tunnistada ega ka unustada.

Kui me arstide ja terapeutidena ei suuda patsientidega kohudes tuvastada ega mõista, et psühhosomaatiline valu, mis nende seksuaalsust saadab, pole mitte niivõrd naudingu takistus, vaid pigem allasurutu varjul hoidja, pääseb keha ja meelt eraldav valudünaamika võidule ning võib muutuda üha enam kinnistuvaks osaks naise saatusest, tema soo- ja seksuaalidentiteedis, suhetes ning eluviisis.

ENDAGA KONTAKTI SAAMINE OMA TUNDEID UURIDES

Vabanemine suguelundite valust, mis on tingitud psüühilistest asjaoludest, on võimalik, kui naine otsib kontakti oma siseilma tegelikkusega. Aistingute, tundmuste ja tunnete sümboliseerimiseks on peale kujutluste tarvis ka sõnu ja kirjeldusi, seda eelkõige selleks, et teadvustada enese mõjusat osalust oma hingeelus ning tunnetada ja tunnistada enesega toimivas oma agentsust.¹⁸

Oma isikupärasest meeleilmast kõnelemine eeldab, et keegi märkaks ja kinnitaks kõneleja tajumusi, aidates tal niiviisi muuta

¹⁸Agentsuse all mõtlen ma siin suutlikkust saada aimu endas ja endaga toimuvast, nii oma võimekusest kui ka võimetusest, ning arvestada oma vajaduste rahuldamise otsinguil nii sisemise kui ka välise tegelikkusega ehk mina ja mitteminaga. See tähendab võimet taibata nii oma aktiivset kui ka passiivset osalust oma vaimu- ja hingeelus. Wilfred R. Bioni teooriate võtmes võib agentsust mõista kui järjest arenevat tarimise võimet, enese tunnetamist nii taritava kui ka tarijana.

seni võõra ja tõrjutu tuttavaks, võimaldades leida kaastunnet ja armastust, hõlbustades tõepäraste tähenduste otsimist.

Oluline on olla kontaktis inimese kui tervikuga, mitte ainult tema valusümptomiga. Kui inimene räägib teda hirmutavast ja piinavast füüsilisest valust, siis võime oletada, et ta räägib selle kaudu oma siseelust — valu ja ahistatuse dünaamikast, oma psüühilistest konfliktidest ja puudujääkidest. Ta avab end valust kõnelemise kaudu ja paljastab sellega oma meelesisese objektilma, oma privaatse meeilelma, mille lavastustes etendavad minakogemusi talle oluliste inimeste representatsioonid.

Eneseuurimise teekond, mille käigus tuntakse huvi meeilelmas pesitsevate vajakajäämiste ja vastuolude vastu, annab võimaluse toetada ja ühendada naise sisemisi ressursse. Ennast avastav uurimisretk võib aidata naistel leida jõudu, et oma psüühilised traumad ja konfliktid läbi töötada ning need oma elukogemuse lõimida, rikastades sel viisil oma hingeelu. Nii avaneb võimalus elavdada oma valusasse haavatavusse takerdunud psühhoseksuaalset arengut ja leida innustust kasvamaks isiksusena psüühilise iseseisvumise kaudu.

Võõristan võõrast
kuna tahtmatult tunnen
ta endas ära.

Võõristades end
olen endale tuttav
ja üksildane.

Tundmatu minus
kuid tunneb tõelist mina —
võõristamata.

Kirjandus

A i s e n s t e i n, Marilia 2006. The indissociable unity of psyche and soma: A view from the Paris Psychosomatic School. — *The International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 87, No. 3, pp. 667–680

- Arlow, Jacob A. 1985. The concept of psychic reality and related problems. — *Journal of the American Psychoanalytic Association*, Vol. 33, No. 3, pp. 521–535
- Bion, Wilfred R. 1989. *Learning from Experience*. (Kindle version.) London: Karnac
- Bowlby, John 1960. Separation anxiety. — *International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 41, No. 2–3, pp. 89–113
- Fairbairn, W. Ronald D. 1954. Observations on the nature of hysterical states. — *British Journal of Medical Psychology*, Vol. 27, No. 3, pp. 105–125
- Fonagy, Peter, Gyorgy Gergely, Elliot Jurist, Mary Target 2002. *Affect Regulation, Mentalization, and the Development of the Self*. New York: Other Press
- Freud, Sigmund 1953 (1905). Three essays on the theory of sexuality. — *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. London: Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, Vol. 7, pp. 130–243
- Freud, Sigmund 1957a (1915). Instincts and their vicissitudes. — *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. London: Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, Vol. 14, pp. 117–140
- Freud, Sigmund 1957b (1914). On narcissism. — *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. London: Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, Vol. 14, pp. 73–102
- Freud, Sigmund 1961a (1926). Inhibitions, symptoms and anxiety. — *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. London: Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, Vol. 20, pp. 77–175
- Freud, Sigmund 1961b (1931). Libidinal types. — *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. London: Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, Vol. 21, pp. 217–220
- Freud, Sigmund 1964 (1937). Constructions in analysis. — *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. London: Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, Vol. 23, pp. 257–269
- Hinshelwood, Robert D. 1989. *A Dictionary of Kleinian Thought*. London: Free Association Books
- Joseph, Betty 2005 (1976). Towards the experiencing of psychic pain. — Michael Feldman, Elizabeth Bott Spillius (eds.). *Psychic*

- Equilibrium and Psychic Change. Selected Papers of Betty Joseph.* London: Taylor & Francis e-Library, pp. 88–97
- Kernberg, Otto F. 1992. Psychopathic, paranoid and depressive transferences. — *The International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 73, No. 1, pp. 13–28
- Kernberg, Otto F. 1998. Aggression, hatred and social violence. — *Canadian Journal of Psychoanalysis*, Vol. 6, No. 2, pp. 191–206
- Klein, Melanie 1935. A contribution to the psychogenesis of manic-depressive states. — *International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 16, No. 2, pp. 145–174
- Klein, Melanie 2002. *Love, Guilt and Reparation: And Other Works 1921–1945.* London: Hogarth Press
- Kohut, Heinz 1966. Forms and transformations of narcissism. — *Journal of the American Psychoanalytic Association*, Vol. 14, No. 2, pp. 243–272
- Laplanche, Jean, Jean-Bertrand Pontalis 1973. *The Language of Psycho-Analysis.* Trans. Donald Nicholson-Smith. New York: W. W. Norton & Company
- Lewald, Hans W. 1971. On motivation and instinct theory. — *The Psychoanalytic Study of the Child*, Vol. 26, No. 1, pp. 91–128
- McDougall, Joyce 1984. The “dis-affected” patient: reflections on affect pathology. — *The Psychoanalytic Quarterly*, Vol. 53, No. 3, pp. 386–409
- McDougall, Joyce 1989. *Theatres of the Body: A Psychoanalytic Approach to Psychosomatic Illness.* London: Free Association Books
- Ogden, Thomas H. 1980. On the nature of schizophrenic conflict. — *The International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 61, No. 4, pp. 513–533
- Panksepp, Jaak 1998. *Affective Neuroscience: The Foundations of Human and Animal Emotions.* New York: Oxford University Press
- Psüühika - ja käitumishäirete klassifikatsioon. RHK-10: Kliinilised kirjeldused ja diagnostilised juhised. 1995. Tlk Anu Aluoja, Erik Allikmets, Jüri Liivamägi, Märt Saarma, Veiko Vasar. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Psychoanalytic Electronic Publishing. 2016. Consolidated Psychoanalytic Glossary 69:i
- Solms, Mark 2018. The neurobiological underpinnings of psychoanalytic theory and therapy. — *Frontiers in Behavioral Neuroscience*, <https://doi.org/10.3389/fnbeh.2018.00294>

- S p i t z, René A. 1950. Anxiety in infancy: A study of its manifestations in the first year of life. — *The International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 31, pp. 138–143
- S t e r n, Daniel N. 1985. *The Interpersonal World of the Infant: A View from Psychoanalysis and Developmental Psychology*. London: Routledge
- S ü t t, Meelis, Ants P a r k t a l 2017. Eestistades Bioni: Wilfred R. Bioni metapsühholoogiline käsitus mõtlemisest. — *Akadeemia*, nr 2, lk 281–301; nr 3, lk 524–549
- T ä h k ä, Veikko 1993. *Mind and Its Treatment: A Psychoanalytic Approach*. Madison: International Universities Press
- V e r h a e g h e, Paul, Stijn V a n h e u l e, Ann D e R i c k 2007. Actual neurosis as the underlying psychic structure of panic disorder, somatization, and somatoform disorder: An integration of Freudian and attachment perspectives. — *The Psychoanalytic Quarterly*, Vol. 76, No. 4, pp. 1317–1350
- W i n n i c o t t, Donald W. 1960. The theory of the parent-infant relationship. — *The International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 41, pp. 585–595
- W i n n i c o t t, Donald W. 1975 (1949). Mind and its relation to the psyche-soma. — *International Psycho-Analytic Library*, No. 100, pp. 243–254

MEELIS SÜTT (1966) on lõpetanud 1999. aastal Tallinna Pedagoogikaülikooli psühholoogia erialal ning täiendanud end Soomes seksuaalnõustamise (Helsingi rakenduskõrgkool Stadia) ja seksuaalteraapia valdkonnas (MetodiTeam OY). Läbinud süsteemse pereteraapia põhikoolituse (Perekonnastudio ABX) ja psühhoanalüütilise psühhoteraapia koolituse (Eesti Psühhoanalüütiline Selts). Töötanud Tallinna Psühhiaatria haiglas ja Seksuaaltervise Kliinikus. Alates 1999. aastast tegutseb psühhoterapeudina erapraksises. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Mõtisklusi psühhoanalüüsi eestindamisest” (2015, nr 7, lk 1236–1255; koos Ants Parktaliga) ja “Eestistades Bioni: Wilfred R. Bioni metapsühholoogiline käsitus mõtlemisest” (2017, nr 2, lk 281–300; nr 3, lk 524–549; koos Ants Parktaliga).

ARVUSTUS

D. W. Hamlyn. *Metafüüsika*. Tlk ja järelsõna Märtn Väljataga. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2021. 333 lk.

Tavakasutuses võib sõna “metafüüsika” tähendada peaaegu mida iganes, kuid sageli on sellel müstilisevõitu tähendusvarjund, mis vastandub tugevalt selle sõna kasutusele akadeemilises filosoofias, kus seda üldjoontes mõistetakse reaalsuse fundamentaalse struktuuri uurimise tähenduses. Ent ka akadeemilise filosoofia kontekstis ja sellise kontseptsiooni sees võib metafüüsikast siiski vägagi erinevatel viisidel aru saada. David W. Hamlyni *Metafüüsika* (originaalis ilmunud 1984. aastal) pakub sissevaate sellesse filosoofiavaldkonda 20. sajandi teise poole Briti filosoofia vaatenurgast.

Nagu varem “Avatud Eesti raamatu” sarjas avaldatud Peter Strawsoni *Analüüs ja metafüüsika*,* mis samuti sellesse traditsiooni kuulub, pretendeerib Hamlyni raamat olema sissejuhatajaks vastavasse teemasse. Aga nagu ka Strawsoni raamatu puhul, on *Metafüüsika* puhul põhjust kahelda, kas ta ka filosoofiakaugele lugejale jõukohane on. Hamlyn püüab küll teatud keerukamaid vaatekohti analüüsides vältida liigset süvitsiminekut, toonitades nende vaatekohtade puhul seda, et argumentid nende poolt või vastu on liiga keerukad. Sellegipoolest eeldavad mitmedki osad raamatust (näiteks need, mis puudutavad ontoloogilist relatiivsust või üksiku ja üldise küsimust) lugejalt piisavalt taustatundmist, ilma milleta mõjuvad need osad ilmselt liiga raskepäraselt. Filosoofiavõõrale lugejale võivad ka mõned temaatilised üleminekud (näiteks üleminek arutluselt absoluutse idealismi üle nüüdisaegse antirealism juurde) jääda üsna hämaraks. Hamlyn ei taluta lugejat kättpidi ning raamatu läbilugemine nõuab ergast kaasamõtlemist.

Käesolevas arvustuses keskendun ma paarile aspektile, mis mu enda mõtet ergastasid. See muidugi ei tähenda, et siinses arvustuses suuresti

*Peter F. Strawson. *Analüüs ja metafüüsika: Sissejuhatus filosoofiasse*. Tlk Tiitu Hallap. Tartu: TÜ Kirjastus, 2016; vt ka Uku Toomingu arvustust sellele *Akadeemias* (2017, nr 2, lk 334–341). *Toim.*

vaatluse alt välja jäävate peatükkide teemad — isikusamasus, vaim ning aeg ja ruum — tähelepanu ei vääricks.

Kohe raamatu alguses eristab Hamlyn kahte võimaliku viisi metafüüsikast aru saada: esimese järgi uurib metafüüsika seda, milline peab maailm üldises plaanis olema, et maailma ja meie vaheline suhe kehtida saaks; teise järgi uurib metafüüsika seda, millised asjad on reaalsed (või tegelikud) ja millised pelgad nähtumused. Hamlyn ise lähtub esimesest mõistmisviisist. Tema vaatekoht metafüüsikale paikneb üpris ligidal ju ba mainitud Peter Strawsoni deskriptiivsele metafüüsikale, kellega ta ka raamatu vältel vahest kõige enam dialoogis on. Ühtlasi seostab ta sellist lähenemist ka Aristotelese metafüüsikakäsitusega ning taamal on tunda ka hilise Wittgensteini mõju, kuigi see pole nii ilmselge.

Siinkohal on huvitav välja tuua, et Aristotelese pärandile on pretendeeritud metafüüsikas ka edaspidi, pärast Hamlynit. Parimaks näiteks sellest on tänapäeva angloameerika filosoofias väga populaarne nn maandamise (*grounding*) metafüüsika, mille järgi metafüüsika uurib (muu hulgas) seda, mis sorti omadused on fundamentaalsemad kui teised ning millest muud omadused metafüüsiliselt sõltuvad.¹ Ma ei oska küll samas aimata, kas maandamise metafüüsika Hamlynile suupärane oleks, kuna arutlemine selle üle, mis maandab mida, läheb mõneti kaugemale küsimusest, milline maailm üldjoontes peaks olema, et meie koht selles mõistetav oleks.

Strawson ja Aristoteles on igatahes nimed, kelle kohtamine kaheksakümnendate alguses kirjutava inglise filosoofi teoses ei ole sugugi üllatav. Tooksin aga välja seda, et raamatu käigus suhestub Hamlyn ka autoritega, kelle kohtamine kaheksakümnendate alguses kirjutava inglise filosoofi teoses võib mõjuda üllatavalt, nagu näiteks Hegel, Merleau-Ponty ning Briti idealist Bradley. Vastupidiselt üsna levinud angloameerika analüütilise filosoofia kuvandile kohtleb Hamlyn filosoofia ajalugu, sealhulgas ka mandrifilosoofia ajalugu, võrdväärse vestluspartnerina.

Raamatu algusosa, ennekõike teise peatüki (“Nähtumus ja reaalsus”) pühendab Hamlyn seda tüüpi metafüüsika analüüsile, mis eristab nähtumust ja tegelikkust ning millele Hamlyn oma lähenemise vastandab. Hamlyni järgi sai nähtumuse-tegelikkuse eristus välja kujuneda alles pärast seda, kui tänu Descartes’ile muutus usutavaks idee sellest, et meil on otsene või privilegeeritud ligipääs vaid oma vaimule.

¹Maandamise kohta saab lugeda põhjalikumalt: *Studia Philosophica Estonica*, kd 7.2, 2014.

Selle idee loomulikuks järelmiks on Hamlyni järgi see, et ainult mentaalne on tegelik või reaalne (s.t mingit sorti idealism on tõene). Hamlyn kirjutab siinjuhul otsesest ja privilegeeritud ligipääsust vaheldumisi, mis praeguse enesekohast teadmist puudutava kirjanduse kontekstis on mõneti harjumatu, kuna tänapäeval on need kaks ideed üldiselt eristatud: privilegeeritud ligipääs vaimule tähendab seda, et subjekt tunnetab teistest paremini oma vaimuseisundeid, otsene ligipääs aga seda, et subjekt ei pea tegema selleks järeldusi, et oma vaimuseisundeid tunnetada, vaid hoomab neid vahetult. Üks idee ei tulene teisest. Privilegeeritud ligipääsu idee on intersubjektiivse sisuga, kuna ta võrdleb esimese isiku ja kolmanda isiku ligipääsu, samas kui otsese ligipääsu idees säärane kontrast puudub. Ühtlasi pole mulle selge, kas kummagi idee eeldamine peaks viima selle mõtteni, et ainult mentaalne on tegelik. Kui aga isegi arvata seda, et privilegeeritud või otsese ligipääsu idee motiveerib skeptitsismi teiste vaimude suhtes või lausa solipsismi või subjektiivset idealismi, mis Hamlyni järgi eelnevalt mõeldavad ei olnud, ei ole selge, kas nähtumuse-tegelikkuse eristus sellest ideest tuleneb. Pigem paistab nähtumuse-tegelikkuse eristus eeldavat mingit eriomast objektiivsuse mõistet, millele siis subjektiivset näivust vastandada, samas kui nii solipsism kui ka subjektiivne idealism pigem lahustavad selle eristuse, kuna solipsismi järgi ei ole ju vahet selle, mis näib, ja selle vahel, mis tegelikult on.

Hamlyn paistab üldse nägevat kõiki idealismivorme mingil viisil genealoogilises seoses otsese või privilegeeritud ligipääsu ideega. Ma aga ei mõista hästi, kuidas näiteks Hegeli absoluutne idealism sõltub kartesiaanlikust ligipääsueeldusest, kuigi Hamlyn paistab nii arvavat. Hegeli idealism, nii nagu Hamlyn seda kirjeldab, lähtub pigem eeldusest, et kogemuses pole vahetut antust ning iga kogemuse haaramine eeldab mõistelist artikuleerimist, mis omakorda nõuab muid mõisteid laiemas mõisteskeemis. Hegelit oleks seetõttu kohasem näha kui kartesiaanliku ligipääsu idee või vähemalt sellega võrreldava idee kriitikut (Wilfrid Sellars'i kriitika antuse müüdile on siinjuhul sobilik võrdluskoht, mis samuti soosivalt Hegelile viitab^{*}). On võimalik, et palju minu tõlgenduses sõltub sellest, kuidas ligipääsu eeldust täpsustada, aga

^{*}Vt Wilfrid Sellars. Empirism ja vaimufilosoofia. Tlk Anto Unt. — *Akadeemia*, 2010, nr 9, lk 1713–1736; nr 10, lk 1905–1928; nr 11, lk 2091–2112; nr 12, lk 2279–2291. *Toim.*

nagu juba eelnevalt osutatud, ei ole see Hamlynil endalgi kuigi täpselt määratletud.

Samas tuleb möönda, et mõneti on teine peatükk ülejäänud raamatu sisuga raskesti seostatav, kuna Hamlyn ütleb ka selgelt, et tema fookuses saab olema see metafüüsika tüüp, mis nähtumuse ja reaalsuse eristusest ei huvitu, vaid keskendub see-eest küsimusele, mis sorti asjad eksisteerivad esmasemalt või põhiliselt. Võimaliku etteheite, et selle küsimuse eelduseks on nähtumuse-reaalsuse eristus, pareerib ta sellega, et mingit sorti asjade esmaseks pidamisest ei järeldu veel, et ainult need asjad eksisteerivad, ning neid, mis nende suhtes teised on, ei eksisteeri.

Järgnevalt uurib Hamlyn Aristoteleselt pärit ideed, et primaarselt eksisteerivad substantsid, ning võrdleb seda alternatiividega, nagu idee sündmuste (Davidson) või faktide (Russell ja varane Wittgenstein) esmasusest, sealhulgas osutades võimalusele, et vastus sellele metafüüsikaküsimusele sõltub arusaamast selle kohta, mis teeb mõtteka diskursuse võimalikuks. Ta toob välja kaks viisi, kuidas mõista mõtteka diskursuse fundamentaalset ja olemuslikku vormi, millest lähtuvalt on võimalik küsida transtsendentaalseid metafüüsikaküsimusi selle kohta, mis selle vormi võimalikuks teeb: Aristotelese pakutud subjekti-predikaadi struktuuri, mis oli modelleeritud loomuliku keele, täpselt kreeka keele põhjal, ning Frege uuenduse, objekti-mõiste struktuuri, mis oli modelleeritud matemaatiliste funktsioonide põhjal.

Hamlyn küsib seejärel, kas need struktuurid peavad paratamatult iseloomustama mõtlemise struktuuri, ning kaalub sellele võimalikku õigustust, mis on leitav Strawsonilt, nimelt ideed, et inimliku kommunikatsiooni keskmes on asjade kohta info edastamine, mis eeldab seda, et esmaselt eksisteerivad harilikud materiaalsed objektid ja isikud, millele me omadusi omistame. Huvitaval kombel tundub Hamlyn siin eeldavat, et Aristotelese mudel ja Frege mudel ei ole omavahel konfliktis. Strawsonile apelleerides ei paista Hamlyn kaitsvat niivõrd Aristotelese või Frege mõttestruktuuri universaalsust kui (laias laastus) aristotelliku ontoloogiat viisil, mis ei sõltu subjekti-predikaadi ega objekti-mõiste struktuuri universaalsusest, vaid teatud sorti elu- ja kommunikatsioonivormide universaalsusest. See paistab olevat üks põhimisi ja kesksemaid arusaamu *Metafüüsikas* tervikuna (tulen arvustuse lõpus selle juurde tagasi). Oma poolehoidu väljendab ta sellele nt lk 72, öeldes: “[Strawson] osutab ühele iseloomulikumale inimtegevusele, kommunikatsioonivormile, millest võrsub keele ja tähenduse elu.” Taustaeldu-

seks paistab Hamlynil siin olevat, sarnaselt hilise Wittgensteiniga, et jagatud elu- ja kommunikatsioonivormile apelleerimine aitab paremini põhjendada meie otsustusvormide objektiivsust kui pelk neis ilmnevate keeleliste vormide analüüs. Samuti sarnaselt hilise Wittgensteiniga ei pea Hamlyn aga meie eluvormi ega sellest tulenevat kontseptuaalset struktuuri paratamatuks.

Sellegipoolest peab Hamlyn vajalikuks tegelda võimaliku alternatiiviga strawsonlikule ideele. Tolle alternatiivi järgi ei seisne inimlik kommunikatsioon asjade identifitseerimises, vaid universaalide aegruumiliste üksikjuhtude tuvastamises, millest tuleneks, et metafüüsika ei pea postuleerima midagi muud peale omaduste kimpude ajas ja ruumis. Argumente sellise vaatekoha kasuks on võimalik leida näiteks Russellilt ja Ayerilt. Selle alternatiivse metafüüsikakontseptsiooni võtab Hamlyn lähema vaatluse alla neljandas peatükis (“Substants”), kus ta kaitseb ideed, et eksisteerivad substantsid. Kui on võimalik näidata, et me peame eeldama substantside olemasolu, mis on midagi enamat omaduste kimpudest, selleks et inimkommunikatsioonis avaldub mõttevorm võimalik oleks, siis annab see ka alust arvata, et too alternatiivne metafüüsiline kontseptsioon kukub läbi.

Huivitava paralleelina tooksin siinjuures välja, et vaidlus selle üle, kas meie mõttevormid eeldavad seda, et maailmas on tuvastatavad omadustega substantsid või kõigest omaduste kimbud, peegeldub uues kuues tänapäevases tajufilosoofias käivas vaidluses *tajuesituste* vormi üle, mille puhul mõned filosoofid on pakkunud, et vähemalt mõnede modaalsuste, nagu näiteks lõhnataju puhul ei identifitseeri tajukogemus asju maailmas, vaid kõigest aegruumiliselt lokaliseeritavaid omadusi. Lõhnataju kohta on seda väidetud sellepärast, et lõhnatajumehhanismide puhul on põhjust arvata, et need pole võimelised üheselt tuvastama oma stiimulite allikat. Nägemistaju puhul on aga tüüpiliseks vaateks see, et nägemistajumehhanismid on võimelised tuvastama nii asju maailmas, millelt visuaalne stimulatsioon pärineb, kui ka neile omistatavaid omadusi. Kui see kontrast nägemis- ja lõhnataju vahel paika peab, siis võiks öelda, et substantsiteoreetikud kohtlevad meie mõttevormi pigem nägemise sarnaselt ning kimbuteoreetikud kohtlevad seda sarnaselt haistmisega.

Hamlyn igatahes pooldab esimest arusaama, kuna neljandas peatükis on ta üheks peamiseks järelduseks see, et mingis ulatuses tuleb substantside olemasolu ikkagi eeldada. Nagu ta ütleb: “on kindlasti usutav, et maailm ei saa olla totaalselt proteuslik; et asjade kohta peavad

kehtima *mõningad* konstantsused ja paratamatused, et saaks olla edukat osutust neile ja diskursust nende kohta” (lk 111). Millised substantsid eksisteerivad ja mis on nende olemus, on aga Hamlyni meelest empiiriline, mitte aprioorne küsimus. See mõõndus, mis kordub raamatus ka mujal ning muudes kontekstides, tundub olevat veidi pinges paralleelse kaalutlusega, mille järgi meie keelepraktika eeldab asjade identifitseeritavust ning substantside olemasolu, kuna selline kaalutus tundub just aprioorne, mitte empiirilisel kontrollitav.

Kui neljandas peatükis käsitati substantsidena just üksiksubstantse, siis viiendas peatükis uurib Hamlyn üksiku ja üldise (ehk partikulaaride ja universaalide) eristust ning seda, kuidas need omavahel suhestuvad. Küsimuseks peatüki algul on, kas üksiku ja üldise eristamiseks on võimalik leida kriteeriumi, mis ei osutuks tsirkulaarseks. Strawson üritas näidata seda, et partikulaari identifitseerimine eeldab teadlikkust faktist, millesse partikulaar kuulub, samas kui universaali identifitseerimiseks ei ole tarvilik teada midagi fakti kohta, milles see kehastatud on, vaid see on keelelise pädevuse küsimus. Hamlyn ei ole aga siinjuhuul Strawsoni lähenemisega rahul, kuna see paistab eeldavat predikaadinominalismi, mis on pinges Strawsoni (ja ka Hamlyni) enda realismiga universaalide suhtes. Põhjus, miks Hamlyn on realist, tuleneb taas kaalutlusest, et meie elu- ja mõttevormid tunduvad seda eeldavat: “kui meie mõtlemises on aspekte, mis sisaldavad üldisust ja kui mõte saab olla objektiivne, siis on raske vastu panna järeldusele, et sama üldisus peab kehtima ka reaalsuse kohta ehk siis reaalsuse kohta, mille suhtes mõte on objektiivne” (lk 129). Hamlyni üldisemaks järelduseks tolles peatükis on see, et üksiku ja üldise eristus on nõnda fundamentaalne, et mittetsirkulaarset kriteeriumi nende eristamiseks pole ilmselt võimalik leida, mis ei tähenda aga seda, et see eristus reaalne poleks.

Kuuendas peatükis (“Lihtsubstantsid: Monism ja pluralism”) võtab Hamlyn ette idee sellest, et eksisteerivad absoluutselt lihtsad substantid, ning analüüsib monismi-pluralismi debatti. F. H. Bradley vaadetele kui eripärast sorti monistlikule metafüüsikale on sealjuures pühendatud palju leheruumi, mis annab jällegi märku Hamlyni valmidusest olla dialoogis autoritega, kes muidu tihtilugu angloameerika analüütilises filosoofias kõrvale jäetakse. On ju Bradley Briti idealismi esindajana üks neid filosoofe, kes analüütilise filosoofia standardnarratiivi kohaselt tänu Russellile (ja Moore’i) pingutustele ammugi ümber või vähemalt kõrvale on lükatud. Hamlyn seevastu analüüsib Bradley ja Russellil lahk-
arvamust viisil, mis sellist hoiakut ei ilmuta, ning pigem isegi omistab

ta filosoofilise eelise Bradleyle. Bradley ja Russelli fundamentaalse erinevusena näeb Hamlyn seda, et Bradley järgi ei võimalda aru otsustused objekti tingimatut identifitseerimist, mis andis Bradleyle alust järeldada, et aru pole võimeline reaalsust tabama ega haarama (selle järelduse juurest monismini jõudmine eeldas küll pikemat arutluskäiku); Russelli järgi aga leidub sedasorti otsustusi, mis tuttavolu kaudu sellist identifitseerimist just võimaldavad, andes seega pidepunkti meie vahe-tule kokkupuutele maailmaga. Tuleks aga küsida: kas äkki eksivad nii Bradley kui Russell, kuna nad mõlemad paistavad arvavat, et midagi tuttavolusarnast ja absoluutselt tingimatut on mõtete jaoks vajalik? Kui sellest eeldusest loobuda, siis tõmbaks see vaiba jalge alt nii Bradley kui ka Russelli argumentidelt. Kuidas Hamlyn ise sellisesse käiku suhtuks, jääb ebaselgeks; selge on aga see, et monismi ta ise omaks ei võta.

Selged seisukohavõtud on *Metafüüsikas* üldse võrdlemisi harvad, mis pole ka üllatav, kuna raamatu eesmärgiks on pigem huvitavatesse teemadesse sisse juhatada. Samas võiks ka kiuslikult küsida, kui võrd sedasorti metafüüsika, mis paratamatusi ei tihka väita, üldse mingeid tugevaid metafüüsilisi seisukohti võtta saab. Lõpetaksin aga paari märkusega selle kohta, kuidas näha Hamlyni stiilis metafüüsika perspektiivikust tänapäevase filosoofia seisukohast. Nagu öeldud, asub Hamlyn oma metodoloogiliste vaatekohtade poolest Strawsoni kirjeldava metafüüsika ligiduses. Sedasorti metafüüsikale on omane nii (analüütiliselt tõlgendatud) Kanti kui ka hilise Wittgensteini filosoofia tugev mõju. Kuigi Hamlyn on avatud empiirilisele tõendusmaterjalile ning kaitseb realismi, on nähtav siiski see, et metafüüsiliste väidete hindamise aluseks on tema käsitluses ennekõike transsendentaalsed kaalutlused selle kohta, mida tuleb eeldada selleks, et meie eluvormid eksisteerida saaksid. Peale juba kirjeldatud teemade on selline vaatekoht leitav ka näiteks ruumi ja aega puudutavas 7. peatükis, kus Hamlyn mineviku, oleviku ja tuleviku eristuse reaalsuse kasuks väidab, et tegelikkuses peab ikkagi eksisteerima miski, mis selle eristuse meie mõttevormis võimalikuks teeb. Keha ja vaimu eristust puudutav arutus (8. ptk) lähtub jällegi eeldusest, et selle eristuse üle teoretiseerimise eesmärgiks on “anda täieliku käsitlust reaalsusest, nagu see ennast meile esitab” (lk 251). “Nagu see ennast meile esitab” on siin oluline lisandus, kuna annab mõista, et me ikkagi uurime reaalsust, nii nagu ta meile meie mõttevormi kaudu on antud. Viimaks on transsendentaalne kaalutus märgatav ka isikusamasust puudutavas 9. peatükis, kus minakogemuse subjekti ja toimija postuleerimise vajalikkus tuleneb vähemalt osalt sellest, et nende ole-

masolu on “mina” kohta käivate faktiväidete mõistetavuse tingimuseks. Hamlyni metafüüsika juhindub seega valdavalt selle hindamisest, mis on meie elu- ja neis juurduvate mõttevormide võimalikkuse tingimusteks, samas rõhutades seda, et sellise lähenemise põhjal tehtud väiteid ei saa kohelda rangelt paratamatuna.

Idee metafüüsikast kui selle kirjeldusest, milline peaks olema maailm, et meie praktikas avalduvad mõtteviisid võimalikud oleksid — idee, mida Hamlyn minu meelest laias laastus Strawsoniga jagab —, ei ole tänapäeva metafüüsikas eriti esileküündiv. Selle asemel on oma kohale tagasi liikunud pretensioonikamad taotlused kirjeldada reaalsuse fundamentaalset struktuuri viisil, mille jaoks meie tavapraktika ja selles avalduvad mõisteskeemid piisavat tõendusmaterjali ei paku. Sedasorti (võib-olla õigustamatu) metafüüsilise julguse taastumine näib naasmisena Kanti-eelsesesse mõtlemisse, kus metafüüsiline spekulatsioon on ahelaist vabastatud, ning mis paistab peale angloameerika analüütilise filosoofia olevat toimunud ka kontinentaalses traditsioonis spekulatiivse realismi näol. Ma kaldun seetõttu arvama, et Hamlyni stiilis metafüüsikal oleks võrdlemisi raske leida kindlat jalgealust meie kaasaegses filosoofias, mis samas muidugi ei tähenda, et selline lähenemine tingimata ekslik oleks.

Uku Tooming

UKU TOOMING (1986) on lõpetanud Tartu Ülikooli filosoofia erialal 2007. aastal, usuteaduse magister religioonianthropoloogia erialal (TÜ, 2010), doktorikraad filosoofia erialal (TÜ, 2014). 2015–2019 TÜ teoreetilise filosoofia teadur, 2017–2019 Harvardi Ülikooli teadur. 2019–2021 järel doktorant Jaapanis, Hiroshima ja Hokkaido ülikoolides, alates 2021 taas TÜ teoreetilise filosoofia teadur. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid “Kuidas saab jumal tahta, teha ja tunda?” (2010, nr 3, lk 447–472), “Enesetõlgendus ja soovid” (2012, nr 6, lk 1099–1127) ning “Kuidas liigitada vaimuseisundeid?” (2016, nr 7, lk 1215–1242), samuti tõlkinud Rush Rheesi, Talal Asadi, Webb Keane’i, Harry Frankfurti, David Hume’i, Peter Strawsoni, Hilary Putnami, Ernst Tugendhati, Hugh Mellori, Christopher Gaukeri ja Timothy Williamsoni tekste; avaldanud ka kaks arvustust.

ABSTRACTS

MARK METSA, RASMUS KRISTOFER RANDLA, MARTA LIISE DEMJANOV, HENRI KIRSCHENBERG, BRENDA REGINA REINARU, ANNA-MAGDALENA PETERSON, NORA TAMRA, ANNABEL SOODE, SUN-DARI LÜLLMANN. **Holy is the Land: Speeches by participants in the 13th Youth Song and Dance Celebration**

In September 2022, the artistic team of the 13th Estonian Youth Song and Dance Celebration “Holy is the Land” proclaimed a speech competition for children and young people aged 7–27 years. The speeches were assessed in the following age groups: forms 1–4, forms 5–9, forms 10–12, young people aged 20–27 years. The leaders of the artistic team and the artistic director of the Song Celebration selected nine speeches which were presented at the Song Celebration at the Tallinn Song Festival Grounds on 2 July 2023. (Edit.)

ESTO LOOG. It was 17 September 1944

RICHARD RUDNER. **The scientist qua scientist makes value judgments**

ENDLA LÕHKIVI. **Richard Rudner on social values in science**

In the short article, published in 1953, which has become one of the most important foundational texts on the subject of values in the philosophy of science, influencing later authors, Richard Rudner raises the question of values in science as a dichotomy: whether scientific research is influenced by social values, or the scientists qua scientists cannot participate in public debates and political decision making. The prevailing account of science saw research as value-free, and it was made a norm. Thus, it removed moral responsibility from scientists as scientists for using scientific results in dangerous or harmful ways.

Rudner focused narrowly on the theoretical question of how evidence is weighed to confirm or reject hypotheses in science. Since hypotheses can never be considered fully confirmed or rejected, it is important to assess the risk of possible error. It is a value judgment. In later approaches to values after Rudner, one of the central themes is inductive risk and the role of values in risk assessment.

The translator's comments give a brief overview of the authors and the questions that have been discussed in the philosophy of science in relation to values after Rudner. (Transl.)

KARL POPPER. Three worlds

The translated article is based on Karl Popper's Tanner Lecture from 1978 where Popper presents an overview of his concept of objective knowledge aka three worlds ontology. According to Popper, the universe can be divided into at least three sub-universes: world 1, the physical world; world 2, the world of conscious experience; and world 3, the world of the products of human mind. World 3 objects consist of real, objective thought contents that are distinct from concrete world 2 thought processes. World 3 thought contents are independent of their creators; they can have logical implications entirely unforeseen by their original authors. They are also unique in that unlike world 1 and 2 objects they can be true or false. None of the three worlds, however, is causally closed; all three can interact with each other. The fact of their openness allows Popper to represent the growth of human knowledge as an evolutionary process of exosomatic adaptations which is ultimately the function of the interactions between the physical and mental worlds and the world of objective knowledge. (Transl.)

MÄRT VÄLJATAGA. Memories of deconstruction

The essay is dedicated to the philologist, scholar and teacher Tiit Hennoste, who, thirty years ago, encouraged the translation of Paul de Man's essay "Rhetoric of Persuasion (Nietzsche)," also known as "Action and Identity in Nietzsche. It also serves as an accompanying piece and commentary to the translation of de Man's essay, which appears in this journal issue. Firstly, the background of the concept of deconstruction is explained, and assumptions concerning the reasons for

the emergence and impact of deconstructivism as a literary-critical movement are discussed. In a sense, deconstructivism represented an overreaction to totalitarian ideologies, which resulted in questioning all manifestations of totality and unity in the realm of culture and society. Instead, failures in signification attempts were valued as something inherent to language and human condition. Concerning Paul de Man, it has been speculated that his perspective may have stemmed from a secret war he waged with his past misdeeds. Avoiding responsibility by emigrating from Belgium to the USA, Paul de Man had to reinvent himself, and his distrust in language's ability to grasp the truth may have originated from his biographical experience.

The essay describes the difficulties of translating Paul de Man's work into Estonian in the late 1980s and provides an overview of the background and arguments behind de Man's essay before arriving at three questions: 1) Is de Man's interpretation of Nietzsche correct? 2) Are the Nietzschean ideas that de Man interprets correct in themselves? 3) Are de Man's own ideas right regardless of the correctness of Nietzsche's line of thought? The answers to these questions tend to be rather negative. De Man attributes views to Nietzsche about language and rhetoric that the latter did not share. Nietzsche's own thoughts on logic and epistemology were often inconsistent. Paul de Man's understandings of language and rhetoric were over-dramatic and did not correspond to the standard history of rhetoric as a discipline. (Auth.)

PAUL DE MAN. The rhetoric of persuasion (Nietzsche) (or 'Action and identity in Nietzsche')

Paul de Man, a prominent literary theorist associated with deconstruction, explores Friedrich Nietzsche's understanding of rhetoric and its impact on the notions of identity and action. De Man approaches Nietzsche's texts as intricate rhetorical constructions, which oscillate between philosophical treatises and literary performances. Reading closely Nietzsche's "Will to Power", paragraph 516, on the two basic principles of logic, the law of identity, and the law of contradiction, Paul de Man focuses on the opposition between the constative or epistemic aspect and the performative or action-oriented aspect of language. Nietzsche argues that the principles of logic are

not derived from reality but are linguistic imperatives dictating what to consider as real. They are not passively adopted from reality but imposed upon it. Paul de Man claims that Nietzsche reached a sceptical conclusion: "What can be said is that we do not know whether or not we know [reality] because the knowledge we once thought we possessed has been shown to be open to suspicion; our ontological confidence has forever been shaken."

Paul de Man then proceeds to argue, analysing Nietzsche's "Genealogy of Morals" and paragraphs 477 and 479 of "Will to Power", that Nietzsche considers language's status as act or performance as questionable as its ability to reflect reality. Such ambivalence, oscillation between the claim to present truths and the claim to command and persuade, is, according to de Man, characteristic of all language use. It is also evident in the history of rhetoric, for rhetoric has been conceived as the art of persuasion and as the analysis of tropes. De Man argues that these two aspects are irreconcilable, and this unresolved tension is repeated in the contrasting yet interconnected modes of speech found in philosophy and in literature. (Transl.)

FRIEDRICH NIETZSCHE. Two fragments

PEETER ILUS. Poetry

HELDUR SANDER. Journey of the horse chestnut to Estonia. Part I

The first part of the article investigates the implementation of the horse chestnut for horticultural and other purposes in Europe. In Estonia it has been found growing as early as in the 17th century in the territory of St Michael's convent in Tallinn. They may have been grown in the convent garden, and one was planted in the churchyard. It is also possible that such a rare tree was planted there in honour of some important person, and therefore, it was taken care of, and the tree survived. Such a person could have been Katherina Kudlen, the last abbess of the convent, who died in 1629.

*The name Aesculus was given to the genus of horse chestnuts by Carl von Linné in 1753. The tree began to be propagated and grown during the Botanical Renaissance in the second half of the 16th century. The history of introduction and the natural habitat of the horse chestnut are related to Greece and Turkey and the Balkan peninsula in general. The horse chestnut was first introduced from Constantinople (Istanbul) to the west in the second half of the 16th century. The broader spread of the species in Europe was related to the letter written by the Flemish doctor Willem Quackelbeen in Constantinople in 1557 to Pietro Andrea Mattioli who lived in Prague. Through him the description of the species spread in German-language literature. Of all the towns, the beginning of horse chestnut cultivation has best been documented in Vienna. After planting in Vienna (1581), the horse chestnut (*Aesculus hippocastanum*) soon found its way to Baden (now Baden-Baden) in Germany where it was planted at the end of the 16th century.*

The honour of having discovered the natural habitats of the horse chestnut in Europe belongs to John Sibthorp. The natural habitat of the tree in the Balkan Peninsula was ascertained at the end of the 18th century, but it was not generally recognised in the 19th century. Sometimes it is still believed that its origin lies in the Himalayas, Northern Iran or elsewhere. So, Europe, the Balkans, the Caucasus, Northern Iran and the Himalayas have been mentioned as the homeland of the species, and it has been said to have naturalised in France, Ireland and Central Europe. Thus, the European origin of the horse chestnut has not been ultimately accepted. This is a good example how slowly the information concerning the origin of plants is recognised or refuted.

A separate chapter discusses the horse chestnut's resistance to cold in our region. Horse chestnuts can freeze in winters with extremely low temperatures. In the 18th century, the winters of 1740, 1741 and 1742 were particularly harsh here. Michael Schindler, a gardener from Riga, reported to the town administration that, along with many fruit trees, 2400 horse chestnuts perished (but 300 remained) after 1743. The well-being of horse chestnuts in the Estonian climate is known to depend on their growth area; the best habitat for the species is West Estonia. (Edit.)

TIIA TULVISTE. Developmental psychology in changing times: Looking back on a half century of research

The paper aims to sum up the main research themes addressed by developmental psychologists at the University of Tartu during half of a century. Our studies about development in changing developmental contexts started in the 1970s with scientific field studies aiming to detect the role of formal education in cognitive development by comparing cognitive processes of adults with and without formal education. When Estonia regained its independence in 1991, we focused on comparing how parents interact with children in relatively stable welfare societies (e.g., Finland, Sweden, Germany, the U.S.) compared to Estonia to look for associations between culture-specific patterns of family conversation and developmental outcomes of children. Our studies conducted in 1990s inquired whether rapid societal changes (like the return to the Western world in Estonia in 1991) are reflected in parenting practices and the values related to it, and in turn, in children's language and social development over time. We were especially interested in how parents and children adapt to extensive societal change. Next, as media and digital technology have been playing a growing role in daily family life and the home environment over the last decades, we also started to pay attention to the digital environment at home: how does it relate to the frequency and nature of face-to-face family conversations, and, in turn, to different aspects of child development and wellbeing? Since COVID-19, we have examined the effects of pandemic-related restrictions on the home environment, on parents' mental health, and on preschoolers' developmental outcomes in Estonian and Swedish families. Our current research seeks to understand at which age children are especially sensitive to challenging times, such as a pandemic. We compare the use of digital devices, the quantity and quality of face-to-face interactions between parents and children, language abilities and mental health of children who experienced the pandemic-related restrictions during their first years of life with data gathered from same-age children before the pandemic. To sum up, by focusing on children's developmental contexts, our research interests reflect the general currents in the world developmental psychology

as well as those caused by direct exposure to times of rapid change. (Auth.)

MEELIS SÜTT. Psychically caused genital pains in women: A psychoanalytic look from the viewpoint of body and psyche integrity

What possible meanings could be assumed when a woman's vitality and capacity for sexual pleasure are permanently mixed with threatening pain, even though medical studies have found no biological, physiological, or neurological abnormalities?

From a psychoanalytic point of view, the article will describe some circumstances which connect and simultaneously attack the link between the psyche and the body, between painful sexuality and traumatized mind.

The paper is an attempt to shed light on some psychological-emotional meanings of "mystical" physical pain, to create a sensitive ground for understanding one's psychic pain in connection with the ailments of the genitals.

It will briefly discuss some social and relationship influences, pain and self-image, meanings of pain as a messenger, unconscious conflicts, ill vs. victim identity and dependency dynamics. (Auth.)

Review

UKU TOOMING.

D. W. Hamlyn. Metafüüsika. [Metaphysics.] Transl. and afterword by Märt Väljataga. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2021. 333 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LX**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

MARTA LIISE DEMJANOV (2005), student of St John's Gymnasium

PEETER ILUS (1948), Estonian poet and publisher

HENRI KIRSCHENBERG (2010), student of Saue School

ESTO LOOG (1958), Estonian writer

ENDLA LÕHKIVI (1962), associate professor of philosophy of science at the University of Tartu

SUNDARI LÜLLMANN (2004) completed the Old Town Educational College in Tallinn in 2023

PAUL de MAN (Paul Adolph Michel Deman, 1919–1983), Belgian-born literary critic and literary theorist

MARK METSA (2004) completed the Old Town Educational College in Tallinn in 2023

FRIEDRICH NIETZSCHE (1844–1900), German philosopher

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

ANNA-MAGDALENA PETERSON (2004) completed the Old Town Educational College in Tallinn in 2023

KARL RAIMUND POPPER (1902–1994), Austrian-British philosopher

Abstracts

RASMUS KRISTOFER RANDLA (2004) completed the Old Town Educational College in Tallinn in 2023

BRENDA REGINA REINARU (2009), student of Tartu Hansa School

RICHARD S. RUDNER (1921–1979), US philosopher

HELDUR SANDER MA (1946), geographer

ANNABEL SOODE (2004) completed the Old Town Educational College in Tallinn in 2023

MEELIS SÜTT (1966), psychotherapist

TALIS TAIM (1985), Estonian photographer and graphic designer

NORA TAMRA (2004) completed the Old Town Educational College in Tallinn in 2023

UKU TOOMING PhD (1986), research fellow in theoretical philosophy at the University of Tartu

TIIA TULVISTE PhD (1955), professor of developmental psychology at the University of Tartu

MÄRT VÄLJATAGA PhD (1965), chief editor of the journal *Vikerkaar*

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LX

Algus 2018. aasta 6. numbris.

9. juuli [1950, jätk]. Jalutus läbi Paistu kalmistu. Peasissekäigust — madalast raudväravast tagapool paikneb punane telliskivine hoone valgeks lubjatud seinavärvidega ja ümmarkaarelise võlvitud läbikäiguga. Sellest algab kalmistu peatee, mis suundub hallikivise kantsli juurde, kus toimuvad kabelijutlused.

Hajutatult üle kalmistu kõrguvad sammaldunud hiiglased-pärnad ja -tammed. Neile seltsivad tihevõrased vanad elupuud. Üksikuna laiub eemal kõrgetüvene lopsakas saarepuu. Raskeist munakaist tara juures seisab vägev kahetüvene jalakas. Selle tüved hargnevad omakord kaheks tugevaks alatüveks.

Vana raudtaraga piiratud avaral matusespaigal hallendavad okslike elupuude all kolm reastikku isesuurt malmristi, tuhmunud hõbetatud servaga.

Kõige suuremal ristil on tekst:

“Siin hingab Jummalahhoga,
Olde Tallo perremees Mihkel Jamann,
sünd: 26. Septbr:²⁵⁶⁵ 1804, surn: 19. April: 1867”.

Keskmiselt vähemalt ristilt on näha, et selle all “hingab Holstre wallast, Olde tallo perrenaene Marri Jamann, sünd. 29. Aug. 1809, surn 13. Webr. 1866.”, kuna kolmandal kõige väiksemal ristil on vaid märgitud sõnad “E. Jamann,²⁵⁶⁶ 4½ aastat wanna”. Riste ilustab jalal hõbetatud inglikuju ankruga.

Peremehe ristil on neljanurkset tüvipüramiidi meenutav graniitne alus, millele toetub väike sokkel, perenaise ristil sokkel puudub, on vaid graniidist alus ja see madalam kui peremehel, lapse ristil seevastu on alus üsna madal, vaevu üle maapinna kerki — omaaegsete päristaluperede tähtsuse- ja võimuastendiku väljendus. Enamikul taluperemeeste ristidest on toodud nende päristalude nimed. . .

Hõreda jalaka kõrval on end sügavalt elupuu varjulisesse oksastikku peitnud must graniitne steel vaskse ristiga tipul. Nagu

²⁵⁶⁵Nii tekstis.

²⁵⁶⁶Epp Jamann.

näha kivisse raiutud kullatud kirjast, tähistab steel eesti komponisti, Paistu kihelkonna kooliõpetaja ja organisti Friedrich Saebelmanni (sünd. 14. sept. 1851, surn. 22. veebr. 1911) rohtunud madalat kalmukääbast.

Teise varjulise elupuu all, peateest kõrval, nukrutseb kaduva kalmu kohal madalale kivile toetuv malmne ristikheinaleht-rist tähekujuliste kullatud ilustistega. Kustuv kiri ristil püüab veel tõendada, et seal "puhkab Holstre walla koolmeister Jaan Adamson", sünd. 26. okt. 1824, surn. 15. apr. 1879.²⁵⁶⁷

Kõrvalkalmu kohal seisab samasugune, kuid tunduvalt madalam rist kirjaga: "Anu Adamson". Sünni-surmaaajad on peaaegu täiesti kustunud (18. okt. 18(32?) – 23. veebr. 18(96?)).²⁵⁶⁸ Kalmude vahel kasvab jõuline, juba õienuppudes kollaste sügislillede puhmas.

Omaaegse Paistu õpetaja Jaan Bergmanni²⁵⁶⁹ viimset puhkepaika tähistab kunstipärane roosakaskirjust graniidist nelitahukas ristikheinalehe kujuliste külgmiste pilastritega, mida kroonivad antiiksed maskid.²⁵⁷⁰ Tahuka otsas läigib vaskne kera ristiga. Esikülge kaunistavad pronksne näobareljeef ja lüüra kujutus. Eluaastad (sünd. 17. dets. 1856, surn. 12. juunil 1916) on esitatud vasksetes tähtedes. Tagakülge ehivad läbi jooksnud liivakell

²⁵⁶⁷Jaan Adamson (1824 – 27. IV (ukj) 1879 Holstre vald) õppis Suure-Jaani kihelkonnakooli algkoolis 1839–1840 ja sai vallakooliõpetaja kutse 1850. Talu-, köstri- ja mõisasulane mitmes kohas 1840–1850, kooliõpetaja Mornas 1850–1852 ja Holstre vallas Pulleritsu koolis 1852–1879, ühtlasi Paistu koguduse organist 1854–1879, Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi laekur 1871–1879, Eesti Aleksandrikooli mõtte algatajaid ja peakomitee liige ning Eesti Kirjameeste Seltsi asutajaid, Õpetatud Eesti Seltsi kirjavahetajaliige 1874.

²⁵⁶⁸Tegelikult Ann Adamson (Sulg; 1832–1906), Jaan Adamsoni abikaasa.

²⁵⁶⁹Jaan Bergmann (1856 – 25. VI 1916 Paistu) lõpetas Tartu Ülikooli usuteaduskonna 1882, EÜSi liige. Peterburi Jaani koguduses Jakob Hurda juures prooviaastal ja abiõpetaja 1882–1884, Paistu koguduse õpetaja 1884–1916; Piibli keele- ja tõlkeparanduskomisjoni juhataja a-st 1895, *Postimehe* lisalehe *Lasteleht* tegevtoimetaja 1901–1905.

²⁵⁷⁰Mälestussammas Jaan Bergmannile (kujur Anton Starkopf) avati Paistu kalmistul 24. augustil 1930. a.

okaspärjas ja põleva otsaga alla pööratud tungal. Nende vahele on paigutatud sõnad:

“Kõik võib sündida sellele, kes usub”.²⁵⁷¹

Tahuka kõrval asetseb Jaan Bergmanni abikaasa kalmukün-
gas. Selle ees on valgest marmorist tahvel juba kustuva kirja-
ga: “Adelheid Bergmann, sünd. Blumwerk (* 27. VI²⁵⁷² 1867,
† 30. XI 1937)”. Samas on maetud ka Jaan Bergmanni tütar
Clärchen (sünd. 8. juulil 1889, surn. 27. aug. 1904). Valge mar-
morristi kiri on saksakeelne.

Uueaegne monument — hallist graniidist ruudukujuline la-
me tahukas samakujuliste madalamate külgtahukatega — jääd-
vustab August Tilzeni (sünd. 19. nov. 1856,²⁵⁷³ surn. 8. mär-
sil 1938), Paistu koguduse kauaaegse köstri (1880–1933) matuse-
paika.²⁵⁷⁴ Keskstel mustaks poleeritud tahukal särahtavad kuld-
tähtedes sõnad: “August Tilzeni perekond”. Sünni-surmaa-
jad on esitatud tumedal graniitsel tahvlil kalmu jalutsis. Matusepaika
ümbritsevad kivipostidel rippuvad ketid.

Kuid kõige omapärasem, täitsa lubamatu mälestumärk pü-
sib “Holstre Wiisu Jaak Kukke” matusepaigal. See on tume suur
graniitne rist, mille soklil esinevad raamitud ja pleekinud sõduri-
näopildi kõrval kullatud tähtedes sõnad: “Eesti wabatuse wõitle-
ja Jaak Kukk. Sünd. 24. dets. 1885. Langenud enamlaste ohwriks
Walgas, 27. jaan. 1919”.²⁵⁷⁵ Sokli tagaküljele on paigutatud nelik-
värss:

²⁵⁷¹“Aga Jeesus ütles talle: “Sa ütled: Kui sa võid! Kõik on võima-
lik sellele, kes usub”” (Mk 9:23). Samba avamisel 1930. aastal rajas
sellele salmle ühtlasi oma vaimuliku kõne professor Hugo-Bernhard
Rahamägi.

²⁵⁷²Vkj 15. VI 1867.

²⁵⁷³Vkj 7. XI 1856.

²⁵⁷⁴August Tilzen (August Samuel T.; 1856 – 8. III 1938 Paistu) lõ-
petas Tartu Õpetajate Seminari 1876. Tarvasti kihelkonnakooli õpeta-
ja, Paistu koguduse õpetaja Voldemar Hanseni kodukooliõpetaja 1877,
Paistu kihelkonnakooli õpetaja 1877–1925, Paistu koguduse köster
1880–1933, Paistu haridusseltsi asutajaid.

²⁵⁷⁵27. jaanuaril 1919. aastal lasksid punased Valga Luke surnuaia taga
kruusaaukude juures maha 40 inimest. Osa neist olid I Eesti ratsapol-

“See enamlaste ohvri tall,
Siin magab rahu mulla all,
Nüüd otsas sinu valu piin,
Sull wiimne rahupaik on siin.”

Sokli esiküljel järgnevad “enamlaste” “ohvri” isa Jaagu ja ema Anu²⁵⁷⁶ raamitud näopildid ja sünni-surma andmed.

Üle kalmistu helgivad puude vahel loojuma hakkava päikese eelõhtuses kiirte võlumängus ovaalsed ja nelinurksed suured klaasitud kastid neisse suletud roostetavate vanade plekkpärjadega. Sääraseid “pärjahoidlaid” on ka teistel kalmistuil, Paistus esineb neid aga loendamatu arvul, igal sammul. . .

Kuid on aeg lahkuda. Seisab veel ees pikk koduteekond. . .

Helene Rulli maetakse alles 11. juulil. . .

*

Auto läheneb Tartule. Puhja valla täitevkomitee maja vastas pöörduv kõrvale põlluvaheline tee. “Siivatulbal”²⁵⁷⁷ on lugeda: Siberi 3 km. Nii lähedal ei või Siber olla, — välgub mõte läbi aju. Ja on siiski, kuid mitte Uurali-tagune Siber, vaid Siberi kolhoos.

Auto rapub juba Tartu munakividel. . .

11. juuli. On soe ja vaikne suvine päev. Üle Paistu kalmistu haljaste hiiglaste latvade vajuvad aeglaselt hõredad valkjad pilved. Võlvjate tumedate lehtkroonide vahelt libiseb otsivalt puudealusesse hämarikku päikese säravaid kiiri, koondudes hulgiküün-

gu rahvaväelased, kes eelmise aasta detsembris olid Valgamaal vangi langenud, teised Valgas ja linna ümbruses vangistatud inimesed. Pärast tribunali ees käimist võeti vangidelt ära riided, saapad ja väärtuslikumad asjad, seoti käed traadiga selja taha ja siis inimesed paarikaupa küünarnukke pidi kokku, kruusaukude juures lasti nende pihta mitu kogupauku ja pärast seda veel elumärke näidanud inimesed torgati täakidega surnuks. Kahel mehel õnnestus surnut teeseldes ellu jääda.

²⁵⁷⁶Isikuandmed tuvastamata. Portaalil www.kalmistud.ee leiduvad Paistu kalmistule maetuna daatumiteta Jaak Kukk ja Jaak Kukk (1848–1916), Anu Kukke aga mitte.

²⁵⁷⁷“Nii nimetab rahvas Viljandimaal “teenäitajat” — posti külge löödud teedjuhatavat lauda.” *Herbert Normanni märkus.*

lalise valgusvihuna lahtisele hauale, millele kandjate rütmilisel sammul on lähenemas Helene Rulli põrm.

Hetkeks avatakse veel puusärk ja viimse maise hellatusena silitab päike õrnalt kadunu nägu. Siis vajub puusärk haa sügavusse.

Haigutava avause servale astub Paistu koguduse õpetaja Ed. Uibo,²⁵⁷⁸ sileda näoga aastates mees kitsaraamiliste prillidega massiivsel ninal, ja võttes aluseks Matteuse evangeeliumi 24. peatüki 13. salmi sõnad “Aga kes otsani jääb kannatama, see peaseb”,²⁵⁷⁹ manitseb ta tasase kõlatu häälega valvel olla oma hinge eest, et seda ei saaks eksitada.

Õhus sumisevad mesilased ja erilased. Puude lehestikus siristavad nähtamatud linnud, ümber haa lendleb liblikas, puhas, valge — hinge surematuse antiikaja mõistukuju. Teine, haruldaselt ilus, punastes tähnides roheline väike liblikas laskub leinapärga õitsvale nelgile.

Õpetaja aga räägib ja räägib, tema sõnad on sisuta, ei haara kedagi. Kõlab laul “Jumal, Sull’ ligemal”...

Siis sahisevad labidad mullas ja peagi kerkib kalm, mis kattub värviküllase lillede vaibaga.

Vaikses harduses seisavad leinajad kalmu ümber. Rahvast on vastu ootust saabunud palju: Tartust prof. V. Hiie, prof. V. Vadi, prof. E. Aunap ja nende ridade kirjutaja, kadunu endisest elukohast — Parastmalt, mis sisendatud Raudna kolhoosi,²⁵⁸⁰ pea-aegu kogu töötajaskond seitsmel hobusel kolhoosi esimehe V. Tani²⁵⁸¹ ja täisarvulise juhatuses eesotsas. Kolhoosis on matuse

²⁵⁷⁸Eduard Uibo (1886 – 2. IX 1951) lõpetas Tartu Ülikooli usuteaduskonna 1934, korp! Harjola liige. Prooviaastal Tartu Peetri koguduses, ordineeriti Tartu Peetri koguduse II pihtkonna õpetaja Jaan Treumanni isiklikuks adjunktiks 1935, Türi koguduse õpetaja Peet Nõmmiku isiklik adjunkt 1935–1936, Käru koguduse õpetaja 1936–1950, Paistu koguduse õpetaja 1950–1951.

²⁵⁷⁹“Aga kes peab vastu lõpuni, see pääseb” (Mt 24:13).

²⁵⁸⁰Raudna kolhoos tekkis Marna, Koidula ja Parastma kolhoosi ühendamise tulemusena.

²⁵⁸¹Ilmselt Voldemar Tani, endine talusulane ja siis uusmaasaaja, päevikus kirjeldatud perioodil Parastma põllumajandusühisuse esimees,

puhul vaba päev... On leinajaid tulnud ka Viljandist ja mujalt. Prof. A. Linkberg on enda eest saatnud värseid lilli. . .

Kuid on aeg anda kadunule rahu. Kalmu juurde astub dots. A. Rulli ja murduva häälega tähendab: "Ma ei taha öelda muud kui vaid seda, mida kadunu ise oleks teile öelnud, kui ta oleks selleks olnud suuteline: Südamlik tänu teile kõigile!" Need lihtsad sõnad tungivad südamesse ja silmadesse valguvad pisarad ka neil, kes seni kurvalt-üksikõiksetena kalmu ümber seisnud.

Algavad peied rohelisel murul kalmistutara kõrval. Parastma perenaisel ei ole kodu, kus neid saaks pidada. . .

Siis veel üks põgus pilk kadunu lilleküllasele kalmukünkale ja seda jääb valvama vaid lihtis puurist sama lihtsa teksiga: Helene Rulli, sünd. 9. VII²⁵⁸² 1879, surn. 8. VII 1950.

*

Õhtupäikeses särab punasest tellisest väike pseudogootiline õnistusmaja. Ukse juures seinu vastu liibudes kõigutab tasa oma lehti noor saar. Katuseharjal risti kõrval hingitseb pisike kidur kask. Üle kalmistu aga on koondanud oma võlvjad kroonid põlised haljad hiiglased vaikse töötusega hoolitseda nende rahu eest, kes magavad igavest und sealse varjudeeriigis. . .

Pikalohu metsaserval Paistu ja Parastma vahelisel teel on ebauskliku matuselise käsi lõiganud kuuse kooresse värse risti. See takistavat hinge kodukäimist. . .

13. juuli. Neli maakalmistut. . .

Sangaste. Maakividest tara vahel punaste katusekividega kaetud, rasketest maakividest püstitatud küünikujuline kabel, millest läbipääs suletud tugevate väliste ja sisemiste laudukste-ga. Eemal punasest tellisest teravkaarne võrevärv.

Tee kõrval kivi-postidele toetuva kett-taraga piiratud künk-al madalal laial kivil sammaldunud massiivne hallist kivist rist. Kiri on loetav vaid üksikuid tähti käega kombeldes. Selgub, et

külanõukogu aseesimees ja esimees, Raudna kolhoosi loomakasvatuse-farmi juhataja.

²⁵⁸²Vkj 27. VI 1879.

künka alla on maetud Christoph Hermann von Reutern (1744–1802)²⁵⁸³ ja tema abikaasa Charlotte Wilhelmine, sünd. von Fischbach (1760–1831).²⁵⁸⁴ C. H. v. Reutern oli Restu mõisa omanik.

Künka vastu üle tee kõrgest lagunevast kivimüürist piiratud matusepaik, millele pääseb tellispostidel rippuva viltu vajunud kahepoolse puulattidest väravaukse kaudu. Ühes nurgas haljendab üksik vana seeder. Matusepaik ise on tihe padristik madalaist kuuskedest, pajudest ja vahtratest. Keset padristikku nukrutseb kunagi krohvitud tellisest laguneval alusel lihtis kirjata malmrist roostetunud plekkpärjaga. Risti taga maasse vajunud maakivist suur sammaldunud plaat poolkustunud kirjaga. Balthasar Friedrich von Berg — saab kuidagi kirja lugeda — Curator des ... stifts. Sündinud 1766, surnud 1830.²⁵⁸⁵

Väljaspool müüri taga vähe eemal korrastatud liivasel platsil kunstipärane kirjust roosakast graniidist neljatahune püstplokk, mille esiküljel poleeritud tähtedena lugeda: “Sangaste rukki aretajale krahv Friedrich Bergile”, ja sünni-surma and-

²⁵⁸³Christoph Hermann von Reutern (1744 – 17. (5.) X 1802), Restu, Sooru, Murikatsi, Kassinurme, Lēdurga ja Aijaži mõisa omanik. Haud puudub portaalist www.kalmistud.ee.

²⁵⁸⁴Charlotte Wilhelmine von Reutern (C. W. von Fischbach; 1760 – 17. (5.) XII 1831). Haud puudub portaalist www.kalmistud.ee.

²⁵⁸⁵Ilmselt siiski Balthasar Dietrich von Berg (1766 – 22. (10.) XII 1839 Valga), kes õppis Göttingeni ja Strassburgi Ülikoolis 1783–1786. Keeni ja Pociemsi (a-st 1816) mõisa omanik. Izmailovo kaardiväepolgu seersant 1779, Narva jalaväerügemendi kapten 1789, võttis osa Rootsi-Vene 1788.–1790. a sõjast, 2. järgu major 1789, kindralstaabi ülem Soomes 1791, Eestimaa jäägrikorpuse 4. pataljoni Venemaa sõjakäigul Poola 1792, 1. järgu major 1794, haiguse tõttu alampolkovnikuna erru 1795, Riia kreisikohtunik 1796, Läänemere provintsisdesse ülikooli rajamise komitee liige 1799 ja 1806, ülemdirektsiooninõunik 1809–1810, Liivimaa (Mõisnikkude) Maakrediidiseltsi ülemdirektor 1810–1818, Liivimaa maanõunik 1812–1839, maanõunike kolleegiumi vanem 1832, Tartu-Võru kreisi ülemkirikueestseisja 1824, Viljandi aadlipreilide varjupaiga kuraator, valiti 1835. aastal Liivimaa õuekohtu presidendiks, kuid ei võtnud ametit vastu. Haud puudub portaalist www.kalmistud.ee.

med: 16. veebr.²⁵⁸⁶ 1845 – 22. märts 1938.²⁵⁸⁷ Ülalpool nimest kolm kõrrelehtedega veidi longus terarasket rukkipähikut, milledest ühe vars on murdunud. Platsi nurkades kasvamas longunud küpsevates pähikutes Sangaste rukis, meelde jääv austus selle rukkisordi aretajale.

Monumendi alusele on asetatud tammepärg punamustpunasel lipukesega, millel oskamatult valge niidiga välja õmmeldud sirp ja vasar.

Eemal kõrge akaatsiaheki vahel sama kõrge tumedast graaniidist poleeritud steel. Selle varju on sängitatud Karl Hellat,²⁵⁸⁸

²⁵⁸⁶Vkj 4. veebr.

²⁵⁸⁷Krahv *Friedrich* Georg Magnus Berg (von Berg; 1845 – 22. III 1938 Sangaste) õppis Pariisis Sorbonne'i Ülikoolis ja Collège de France'is 1863–1864, Tartu Ülikooli audoktor agronoomia alal 1929. Põllumees, sordi- ja tõuaretaja ning leidur; Šotimaal Haddingtoni farmi praktikant 1865–1866; Sangaste, Hummuli, Aitsra ja Ala mõisa omanik, ühtlasi kuulusid talle Läti alal Belava, Sikšņi, Vizla ja Nagliena mõisad ning Poolas ja Soomes mõlemas kolm mõisat; Kamšatkal Bolšaja jõe suudmes tegutsenud Vaikse ookeani meretööstuse aktsiaseltsi S. Grušetki ja Co. üks omanikke; päris 1873. a Sangaste mõisa, kuhu ehitas lossi (1879–1883) ja rajas pargi; Sangaste Põllumeeste Seltsi asutajaliige ja auesimees, Õpetatud Eesti Seltsi (1886) ja Tartu (Eesti) Looduseuurijate Seltsi (1886) liige, Riia Looduseuurijate Seltsi liige (auliige 1910), Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi kirjavahetajaliige ning Inglismaa Kuningliku Põllumajandusseltsi liige, Pariisi Leiutajate Akadeemia kirjavahetajaliige, Soome Põllutööseltsi liige, Keiserliku Venemaa Vaba Majandusühingu liige (auliige 1888).

²⁵⁸⁸Karl Hellat (1862 – 10. IV 1935 Haapsalu) õppis Peterburi Ülikooli õigusteaduskonnas 1884–1889, *cand. jur.* 1889, EÜSi liige, seejärel ÜSi Põhjala asutajaliige ja auvilistlane. Peterburi kohtupalati kohtuameti kandidaat 1889, Tallinna ringkonnakohtu sekretäri abi 1889 ja Haapsalu ülemtalurahvakohtu esimees 1889–1899, linnakohtunik Novgorodi kubermangus Ustjužnas 1899–1906, Venemaa I Riigiduuma saadik 1906, pärast duuma laialisaatmist oli ta kolm kuud Krestõ vanglas nn Viiburi üleskutsele allakirjutamise eest; advokaat Peterburis ning Venemaa tööstus- ja kaubanduspanga juriidilise osakonna juhataja 1906–1912, sama panga osakonna juhataja ja juriskonsult Vindavis 1912–1914, Holtas Ukrainas 1915–1919; tegutses Odessas 1919–1921, kus oli Odessa Eesti Seltsi volitusel kohalike eestlaste eest seis-

omaaegse Haapsalu ülem-talurahvakohtu esimees, Tallinna-Haapsalu rahukohtu alaline liige ja pärastine Maapanga direktor. Steeli esiküljel neljanurkne pronksist näoreljeef, mille all nimi ja sünni-surma ajad: 19. mai²⁵⁸⁹ 1862, 10. apr. 1935.

Karl Hellati steeli kõrval hall graniitne püsttahukas üle esikülje ulatuva mustaks poleeritud laia ristiga. Kirjast nähtub, et selle alla maetud Kristjan Hellat (sünd. 4. jaan.²⁵⁹⁰ 1838, surn. 26. dets. 1910).²⁵⁹¹

Mõlema monumendi ees madalad rohtunud kalmud, nende vahel sama madal rohtunud kungas, kuid ilma igasuguse tähistusmärgita. Tõenäoliselt puhkab selle all "Kodutohtri"²⁵⁹² autor *dr. med.* Peeter Hellat, kes suri Peterburis 16. jaan.²⁵⁹³ 1912.²⁵⁹⁴ Tema põrm toodi teatavasti kodumaale ja maeti San-

ja; 1921. a mais vangistasid enamlased ta koos abikaasaga, nad viidi Moskvasse ja Hellat mõisteti surma, vahetati aga sama aasta detsembris Eestis vangistatud kommunistide vastu välja; Eesti Vabariigi esindaja ja kontroll-opteerimiskomisjoni esimees Ukrainas 1922, Tallinna-Haapsalu rahukogu alaline liige 1922–1926, Eesti Maapanga juhatuse esimees 1926–1929, seejärel elas Haapsalus; Haapsalus karskusseltsi Kungla asutajaid 1895, esimees ja auliige. Karl, Kristjan ja Peeter Hellat olid vennad.

²⁵⁸⁹Ukj.

²⁵⁹⁰Vkj.

²⁵⁹¹Kristjan Hellat (Christian H.; 1838 – 8. I 1911 (vkj 26. XII 1910), Karl Hellati vend, tisleritöökoja omanik Peterburis ja äriees Tallinnas.

²⁵⁹²Mõeldud on siiski Peeter Hellati teost *Tervise õpetus* (Peterburi, 1891–1894, ilmus 20 vihus); 2., täiendatud trükk pealkirjaga *Tervise-õpetus* (Peterburi: Ühiselu, 1913). — Teose *Kodutohter: Õpetus, kuida haigedega peab ümber käidama ja neile arsti abi puudusel kergitust tehtama* (1. trükk Jurjev: Schnakenburg, 1879) on kirjutanud Friedrich Reinhold Kreutzwald.

²⁵⁹³Vkj.

²⁵⁹⁴Peeter Hellat (1857 – 29. (16.) I 1912 Peterburi) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1880–1886, mil selle lõpetas, *dr. med.* 1888, EÜSi liige, sh seltsi esimees 1884. aastal, kui Otepääl pühitseti sinimustvalge lipp. Täiendas end kõrva-, nina- ja kurguhaiguste alal Pariisis ja Londonis 1888–1889; Peterburi Keiserliku Sõjameditsiiniakadeemia kirurgiikliiniku eradotsent, kirurg professor Vassili Ratimovi vabatahtlik assistent, erahaigla osanik a-st 1900, Keisrinna Maria Asutuste kon-

gaste kalmistule Hellatite perekonna matusepaika. Kalmu taga maas paar roostetavat plekkpärga.

Taamal seisavad auvalvel põlised kuused. Üle kalmude on laotanud oma laiaharulised oksad vanad tammed ja pärnad. Nende vahelt paistavad kaskede valged tüved. . .

*

Laatre. Katuseviilu kujuline pisikese torniga kalmistuvärv. Postid punasest tellisest, viil ja torn punaseks värvitud puust. Peateele viib kolm ümmarkaarelist mustavärviliste lattvärvaukste-ga suletud läbipääsu. Maanteelt värava juurde kulgeb murutee läbi kuuskede servatud voogava kaerapõllu.

Hõredad kased ja männid sahisevad tervitavalt, neid toetavad noored tammed ja saared. Kalmistu sügavuses kummardab viietüvene paljude harudega kitsalehine paju. Keset kalmistut lihtis puust kõnepult kabelijutluste pidamiseks.

Puude vahel laialipillatuna leinavad oma kalmude kohal tavalised puu- ja malmristid.

Üks monument on siiski kunstipärane. See on roosakaskirjust graniidist rööptahukas, millel esiletungivas poleeritud kirjas on esitatud vaid kaks sõna: “perekond Lattik”. Pisut kõrgemal kõrvaltahukal istub leinas graniitne noormees karjuse vöönahaga²⁵⁹⁵ ümber niude. Monumenti ees maas graniidist servatud väljal kahekaupa reas neli platsi poleeritud tähtedes eesnimede ja

sultantarst 1889–1912, ajakirja *Ежемесячник ушных, горловых и носовых болезней* asutajaid ja toimetuse liige; Peterburi Kõrva-, Nina- ja Kurguhaiguste Seltsi asutajaid 1903 ja esimene esimees, 1905. a rajatud Peterburi Otolarüngoloogiaseltsi esimees, Peterburi Eesti Arstide Seltsi asutajaid, Peterburi Eesti Heategeva Seltsi esimees, kirjastusühingu Ühiselu (mh ajalehe *Peterburi Teataja* väljaandja) asutajaid, Põhja Krediid-Ühisuse asutajaid, Põhja-Balti Arstide Seltsi (hiljem Eesti Arstide Selts) loomise idee algataja; pärandas oma Savi talu Kuigatsis ja poole varast eesti kirjanike, ajakirjanike, kunstnike, arstide jt seltskonnategelaste kodu rajamiseks, kuid testament jäi selles osas täitmata, 1970. aastate algul olid talust järel vaid taluhoonete asemed ja küün. Tema hauakivi Sangaste kalmistul avati 3. oktoobril 1991. aastal.

²⁵⁹⁵Sõna kohale on päevikus kirjutatud “lambanahkse vööga”.

sünni-surma aastaarvudega: Boris 1913–1919,²⁵⁹⁶ Hendrik 1872–1936, Johannes 1920–1936 ja Johanna 1883–1936.²⁵⁹⁷

Omaaegse valukunsti mälestusmärgina esineb ainukesena kalmistul tammelehtede ja roosidega kaunistatud raudrist, mille esiküljel ornamentkirjaga ümmaras raamis vaskne plaat. Sellelt nähtub, et risti alla on maetud keegi Anna Tauk (1830–1905).²⁵⁹⁸

*

Karula. Kaks punast väravata telliskiviposti aplitseeritud ristidega tähistavad sissekäiku. Selle kõrval suure tiheda kase all päikesest ja vihmast tumedaks tõmbunud kallaku lõikepinnaga madal post. Kallak pind on kaetud roostetunud plekiga, millest läbi on posti taotud väike rauast rist. Posti küljel on kunagi olnud plekktahtvel, mis ammu kadunud, kuid piirjooned on veel selgesti näha.

Peatee kõrval kaskede ja paplite varjus madal valgeks lubjatud seintega õnnistusmaja. Sindelkatuselt kõrgub väike puust torn. Seintes arvukaid mürskude kildude jälgi. Taamal sahisib kaks hiigelpappelt.

Tihedas põõsaste padristikus raudaias rida malmriste. Ühe risti vaskplaat on veel hästi loetav. Sinna on mulda sängitatud ligaste mõisa omaaegne omanik Võru kaupmees Friedrich Eberhard Schultz (sünd. [...], surn. [...]).²⁵⁹⁹

(Järgneb)

²⁵⁹⁶Boris Lattik (1913 – 13. VIII 1919).

²⁵⁹⁷Portaali www.kalmistud.ee järgi on kõik siin nimetatud *Latik*'ud maetud Laatre II kalmistule. Ema Johanna ja isa Hendrik, Valga gümnaasiumi õpilasest poeg Johannes ja taluteenija Ida Hersberg (Iida H.; Herzberg, Hertsberg) tapeti 23. mai 1936. a hommikul Lattikute Muhkva talus Karula vallas, taluperemehe ja teenija pihta oli tulistatud ning kõigi pead purustatud kirvega. Tapja ja peremehe vara röövija oli talu üks sulastest August Vi(i)gand (1906–1936, sooritas metsas enesetapu, tema leitud jäänused maeti Laatre surnuaia müüri taha). Vt ka V. Lipp, "August Viigandi mõrv". — *Eesti Politseileht* 1939, nr 13, lk 294–297.

²⁵⁹⁸Haud puudub portaalist www.kalmistud.ee.

²⁵⁹⁹Friedrich Eberhard Schultz (17. (5.) X 1810 – 14. (2.) V 1875 ligaste). Haud puudub portaalist www.kalmistud.ee.

TALIS TAIM. Kolm keerist (Liu, 2022)